

IV. ESTUDI ARQUITECTÒNIC I ARQUEOLÒGIC DE LES PRINCIPALS NECRÒPOLIS SAÏTES

1. BAIX EGIPTE

A. SAIS

Al Delta, la principal necròpolis era a la ciutat de Sais, capital del nomos V del Baix Egipte, a la banda dreta de la branca Roseta, al nord de l'actual ciutat de San el-Haggar. L'antiga capital d'Egipte durant la dinastia XXVI mai ha estat sistemàticament explorada. Les raons d'aquesta manca de dades arqueològiques són degudes a problemes de caire tècnic i humà. Per una banda, l'augment del nivell de la capa freàtica i el bradisisme dificulta els treballs d'excavació i, alhora, de conservació de les restes antigues. D'altra banda, la utilització dels antics monuments com a pedrera per a construir edificis més moderns i l'ús del material orgànic procedent de les excavacions com a sebakhim, adob per als camps de conreu, en dificulta la conservació.

Tot i això, es pot deduir per les fonts literàries de l'antiguitat i d'altres de més recents, que els sobirans d'època saïta van construir el cementiri reial a la capital.

a. Tombes reials

Els enterraments reials van experimentar una evolució que els va portar des de les piràmides de l'Imperi Antic fins als hipogeus excavats a la roca a la vall dels Reis, a Tebes Oest. Posteriorment, la tipologia funerària reial va canviar i aquest fet es pot constatar a Tanis, on a principis de la Baixa Època es va desenvolupar un nou tipus de tomba reial: la capella sepulcral dins el recinte del temple.⁵¹

El Tercer Període Intermediari va estar marcat per la inestabilitat política, lluites entre diferents faccions i l'empobriment de l'economia, que va conduir a la població a èpoques de pobresa i malestar general. Un dels fets que assenyalen

⁵¹ S'ha de dir que aquest tipus d'enterrament no és una prerrogativa reial ni es limita a la zona del Delta. A la dinastia XXII, a Memfís, hi ha grans sacerdots enterrats dins el recinte del temple de Ptah.

els disturbis generals és el robatori de tombes. Per evitar aquests saquejos, els faraons deixen d'enterrar-se en indrets allunyats i ho fan en tombes amb una superestructura en forma de capelles de culte (la majoria han estat destruïdes), i al soterrani una cambra funerària de pedra dins el recinte del temple d'Amon, ubicat al centre mateix de la ciutat de Tanis, per motius de seguretat i per devoció als déus. El fet que les tombes reials estiguin dins el temple l'ha argumentat Kawai,⁵² basant-se en la necessitat de preservar el cos dels lladres de tombes i, per una altra banda, per raons psicològiques, principalment per demostrar la connexió entre el rei i la divinitat i perquè en enterrar-se prop del déu, aquest el protegia.

Segons Stadelmann,⁵³ hi ha diversos motius per a escollir un nou emplaçament de la necròpolis reial a partir època tanita:

1. Una tradició familiar, lligada a la procedència dels sobirans d'aquesta època. Aquesta hipòtesi no ens permet comparar les estructures funeràries egípcies amb les procedents de Líbia, però es poden buscar a Egipte tombes de població líbia, especialment a Heracleòpolis.⁵⁴
2. El convenciment que ni la seguretat de la tomba ni la conservació del culte quedaven garantits en un lloc allunyat. Els enterraments reials dins el *temenos* del temple, al pati del santuari d'Amon, responen al desig d'evitar el saqueig de tombes que es feia des de temps immemorials.
3. El record d'una tipologia de tomba reial present al Baix Egipte d'època predinàstica. Les representacions de capelles que apareixen en ceràmiques d'època predinàstica i el signe jeroglífic ens acosten als enterraments reials de Buto,⁵⁵ que probablement eren la font d'inspiració per a aquests nous enterraments.⁵⁶
4. Les condicions topogràfiques de la zona del Baix Egipte. El Nil, a la zona del Delta, es divideix en nombrosos braços i dóna lloc a aiguamolls i llacs en zones a pocs metres del nivell del mar. Tot i que les ciutats s'edificaven en ubicacions elevades per tal de poder viure-hi, la humitat i l'augment del nivell de la capa freàtica han ocasionat que el tipus de construcció funerària amb

⁵² KAWAI, *Orient*, 33, p. 33-45.

⁵³ STADELMANN, *MDAIK*, 27, p. 111-123.

⁵⁴ PEREZ-DIE, *Beiträge Stadelmann*, p. 473-483.

⁵⁵ STADELMANN, *MDAIK*, 27, p. 122.

⁵⁶ BUDKA, *Kemet*, 3, p. 17-24.

toivots, que es realitza a l'Alt Egipte, no es pogués desenvolupar en aquestes contrades.

De tots els motius, la seguretat de la tomba, ubicant-la en el cor mateix de la ciutat, combinat amb una tradició de tombes-capella a la zona del Baix Egipte, semblen els més factibles.

Posteriorment, la dinastia XXVI recuperarà aquest tipus d'enterrament al pati del temple de la divinitat principal de Sais⁵⁷ i també dins el recinte del temple funerari de Ramesses III a Medinet Habu.⁵⁸ Les hipòtesis establertes per Stadelmann per localitzar les tombes reials dins el *temenos* del temple de la divinitat són aplicables a les tombes saïtes, tenint en compte que els faraons de la dinastia XXVI tenen origen libi, emparentats amb els faraons de la dinastia XXIV, i el seu lloc d'origen era a la zona del Delta (**fig. 1**). Cal afegir que no només localitzem tombes dins el recinte del temple a Sais, sinó que és un costum de la zona del Delta des d'època de l'Imperi Antic. Alguns exemples els tenim a la tomba de la reina Kawa⁵⁹ a Leontòpolis (Tell Muqdam) o a Mendes (Tell el-Ruba), on hi ha la tomba d'un alt funcionari dins el recinte del temple.

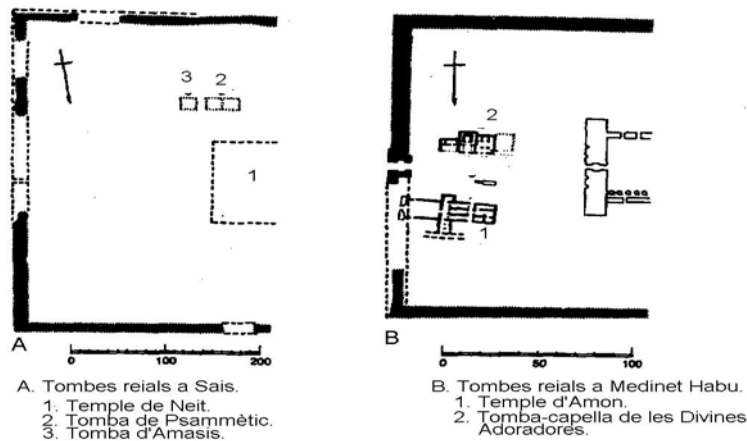

Fig. 1: Tombes reials a Sais i Medinet Habu

L'estudi de la necròpolis reial de Sais, així com el d'altres tombes privades de la zona del Delta, és una tasca molt complicada per la problemàtica

⁵⁷ El-SAYED, *Culte de Neit*, p. 208-213.

⁵⁸ En aquest cas no seria com a enterrament de faraons, sinó de les Divines Adoradores d'Amon.

⁵⁹ GAUTHIER, *ASAE*, XXI, p. 21-27.

exposada amb anterioritat⁶⁰ i pel fet que les tombes reials van ser saquejades ja a l'antiguitat, probablement a la dinastia XXVII, pel que es pot constatar en la dispersió dels aixovars reials. No queden restes que ens permetin deduir com eren les tombes reials encara que descripcions gairebé contemporànies ens en parlen i l'estudi arquitectònic s'ha de basar en les descripcions literàries de l'antiguitat clàssica i en llibres dels primers viatgers i d'egiptòlegs.

S'han recollit moltes dades gràcies als textos, especialment d'Heròdot, en els quals descriu la ciutat, amb molta cura en la descripció de les tombes dels faraons saïtes. El "pare de la història", Heròdot, va visitar Egipte entre el 449 i 448 aC., en plena època de dominació persa. Les seves vivències, recollides en l'obra *Històries*, ens permeten conèixer de més a prop les tombes reials de Sais.

*"La tomba (de Psammètic) es troba al santuari d'Atena⁶¹ (és a dir, Neit), ben a prop del temple des de l'entrada de l'esquerra. A Sais, els habitants enterraven els reis descendents d'aquesta regió al recinte del temple. Al pati del temple també hi trobem el monument funerari d'Amasis, tot i que separat del temple, així com la tomba d'Àpries i dels seus avantpassats. Es tracta d'una àmplia sala de pedra amb un pòrtic de columnes palmiformes i altres ornaments. La sala es tanca mitjançant dues portes, darrere les quals es troba el sarcòfag."*⁶²

Així, segons les observacions d'Heròdot, la necròpolis reial⁶³ es trobava dins un recinte emmurallat que contenia alhora el temple de la deessa Neit i altres edificis religiosos.

Aquestes tombes reials saïtes tenien superestructures en forma de capella de pedra precedides d'un pòrtic, darrere del qual es troba el sarcòfag. Segons Lull,⁶⁴ en realitat no es tracta de la presència del sarcòfag dins la capella, sinó a la cambra d'enterrament a la qual s'accedia mitjançant un pou situat al paviment de la capella. Heròdot no va poder accedir a l'interior del temple per veure la tomba i probablement es tracta d'un malentès. El mateix

⁶⁰ A la problemàtica ocasionada per l'augment del nivell de la capa freàtica cal afegir-hi la depredecció ocasionada pels habitants de la contrada des d'època faraònica a la recerca de pedra i, en època actual, pel seabkh. La tradició escrita parla també d'un possible atac protagonitzat per l'exèrcit de Cambises, que va destruir totes les tombes reials i no en queda gairebé cap resta.

⁶¹ Els grecs van assimilar la divinitat Atena amb la deessa Neit, pel caràcter guerrer de totes dues deesses.

⁶² HERÒDOT, *Històries*, II, 169.

⁶³ HABACHI, *ASAE*, XLII, p. 369-376.

⁶⁴ LULL, *Tumbas reiales*, p. 58.

Lull⁶⁵ argumenta que podria ser que la tomba de Psammètic I fos ampliada i reaprofitada pels seus successors Necau II, Psammètic II i Àpries a l'estil de la Divina Adoradora Xepenupet II. A aquesta tomba-capella se li van afegir la de les Divines Adoradores Nitocris i la reina Mehitensekhet. Les capelles no estaven gaire decorades, excepte les naus i els elements inscrits.

La tomba d'Amasis ocupava part del pati, encara que una mica més allunyat de la "casa dels déus" que la d'Àpries i els seus avantpassats (**fig. 2**). Segons Heròdot, la tomba d'Amasis era un edifici de pedra amb dos accessos que menaven cap a la cambra funerària, tot i que en realitat conduïen a la capella on hi havia un pou al paviment que connectava amb la cambra funerària. La capella estava precedida d'un pòrtic decorat en relleu amb escenes de temàtica funerària i amb columnes palmiformes. En la seva descripció, Heròdot parla també de tombes d'Osiris (Osireion) dins el recinte de Neit, darrera el temple, tocant el mur.

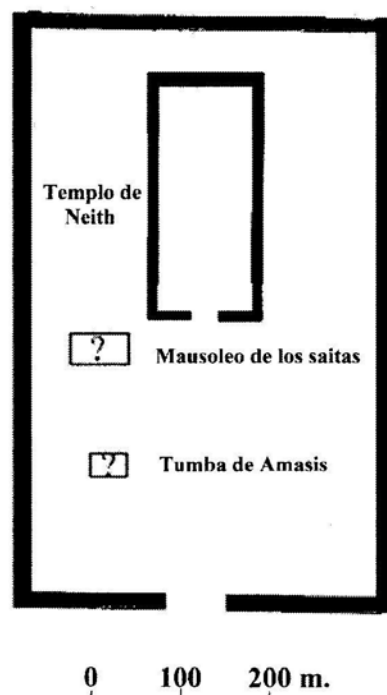

Fig. 2: Complex reial de Sais.

En canvi, quan Estrabó⁶⁶ va viatjar a Egipte, el tercer quart del s. I aC., només va fer referència a la tomba del faraó Psammètic i la va situar dins el *temenos* del temple de Neit.

⁶⁵ LULL, *Tumbas reales*, p. 176.

⁶⁶ ESTRABÓ, *Geographia*, XVII, 1, 18.

“Avançant després del Mur dels milesis cap a la boca Sebenítica, hom es troba amb dos llacs, un és el llac bútic, que pren el nom de la ciutat de Buto; la ciutat de Sebenito, i Sais, metròpolis del país inferior on Atena és adorada; la tomba de Psammètic es troba al temple d’aquesta deessa”.⁶⁷

Basat en el relat d’Heròdot s’han intentat fer reconstruccions del complex de Neit. El primer a intentar-ho va ser Jean-François Champollion,⁶⁸ i més recentment Sydney Aufrère.⁶⁹ Després de les narracions clàssiques de l’antiguitat, les descripcions més acurades són les dels plànols del segle XIX elaborats per Champollion, i més tard per Lepsius. El que mostren és un aspecte de la zona on es podria trobar la necròpolis reial, amb parets de tovot gruixudes i estructures que podrien ser temples i tombes d’Osiris i dels reis de la dinastia XXVI, descrites per Heròdot i Estrabó. Qui fa la descripció més precisa basant-se en el relat d’Heròdot va ser J.Fr. Champollion, ja que R. Lepsius ja en va poder veure i registrar molt menys.

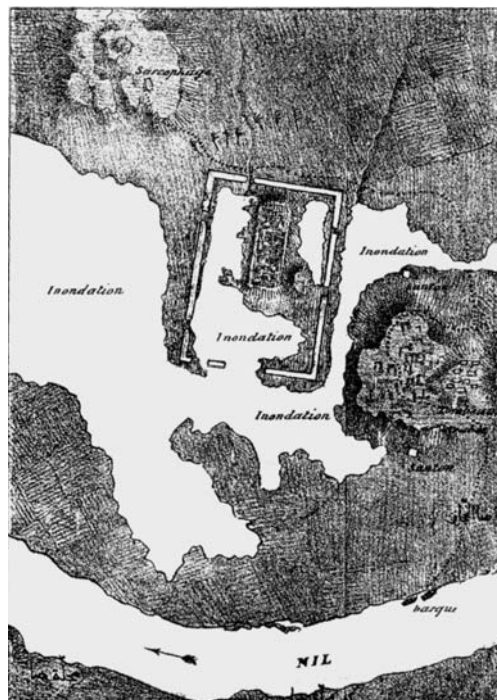

Fig. 3: Ubicació del temple de Neit a Sais.

⁶⁷ YOYOTTE et alii, *Strabon*, p. 111.

⁶⁸ CHAMPOLLION, *Lettres*, p. 58-62.

⁶⁹ AUFRÈRE i GOLVIN, *L'Égypte restituée*, III, p. 278-279.

Segons la descripció d'Heròdot i les seves observacions, Champollion va elaborar una reconstrucció del santuari de Neit a Sais (que fins ara ha estat considerada la fonamental i més correcta), tenint en compte que la inundació ocupà gran part del recinte quan Champollion el va visitar el 1828 (**fig. 3**).

Champollion diu: “*Un gran espai A està ocupat per restes de construccions en terraplenament, en tovots, que fan cambres o edificis petits per posar-hi mòmies*”. Els dobles turons ocupaven l'extremitat de les ruïnes com dos pilonos, amb un mur de tanca. Segons Champollion es pot observar clarament el mur que envolta el temple de Neit, amb unes dimensions de 654,55 m la part més llarga i 436,36 m la part més estreta. L'alçària devia ser més o menys d'uns 24,24 m i el gruix del mur d'uns 16,36 m. A l'extrem oest hi ha ruïnes, una al nord i l'altra al sud. Segons Champollion⁷⁰ i basant-se en la descripció d'Heròdot, aquí podrien estar enterrats els reis saïtes descrits per Heròdot.

Un error evident que Champollion va passar per alt és la localització de la tomba reial: en contra de les dades d'Heròdot, Champollion va dibuixar al seu plànol la tomba d'Amasis a la dreta del temple de Neit i simètrica a les tombes d'Àpries i altres faraons saïtes que es troben a l'esquerra del temple. Al nord va situar la tomba d'Àpries, a l'esquerra del temple de Neit, i al sud la tomba d'Amasis, edifici sumptuós descrit per Heròdot.

Molt a prop de l'angle nord-est del recinte hi ha turons poc elevats, barrejats amb runes de tovot. Aquest turons podrien ser els vestigis que queden d'un monument mig enfonsat a la sorra que podria contenir un sarcòfag. En el clos es va assenyalar un enorme *kom* longitudinal a la meitat posterior, que probablement marca l'emplaçament de l'antic temple,⁷¹ mentre que al lateral trobem un petit túmul dispers.

b. Tombes privades

Dins el *temenos* del temple dedicat a la deessa Neit a Sais hi havia, com a mínim, un enterrament⁷² no reial. Situat al sud del mur nord del recinte es va localitzar un sarcòfag de granit gris que pertanyia a Harkhebi, el qual tenia, entre altres títols, els de canceller reial, amic únic i gran metge. El que alguns

⁷⁰ CHAMPOLLION, *Lettres*, p. 62.

⁷¹ Segons Champollion era una necròpolis d'època faraònica.

⁷² GAUTHIER, *ASAE*, XXII, p. 202-204.

alts funcionaris es volguessin enterrar al costat dels reis és un fet molt freqüent. El que és més curiós és el fet que l'enterrament sigui dins el *temenos* del temple, tot i que no és un cas únic.⁷³

El túmul Kawady⁷⁴ que té una extensió de 14.700 m², està a dos quilòmetres al nord-est del principal túmul de Sais, i al nord-oest de la vila actual de San el-Haggar. En aquest indret està emplaçada la necròpolis dels principals funcionaris d'època saïta que compta diversos enterraments, on les dues tipologies més importants fan referència a la complexitat de les estructures subterrànies. Una d'aquestes presenta un model intricat, amb una o més cambres funeràries concebudes per molts difunts, que formen part, evidentment, d'una tomba familiar. L'altra consta d'una estructura petita amb una sola sepultura. A aquestes tombes⁷⁵ s'accedia mitjançant un pou, fet amb carreus quadrats de pedra calcària que condueix a una entrada. D'aquest primer àmbit s'accedeix a un passadís estret que mena a les cambres funeràries cobertes amb sostre de volta generat per un arc de tipus d_1 segons la classificació d'Spencer⁷⁶ (**fig. 4**). Aquest tipus de cobriment consisteix en una filada de tovots col·locats horitzontalment, és a dir, utilitzant el fil. La llum de la volta podia oscil·lar entre 1,1 m i 2,8 m i el terra es va trobar pavimentat amb el mateix tipus de carreus.

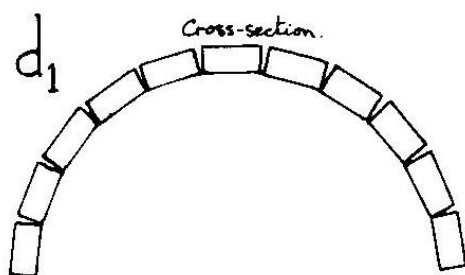

Fig. 4: Arc tipus d_1 .

Entre els sarcòfags d'esquist negre que s'han localitzat podem reconèixer el de Uahibre,⁷⁷ un alt funcionari que va viure sota el regnat del faraó Àpries.

⁷³ A la necròpolis reial de Tanis tenim el cas del general Undjebaundjed, que es va enterrar dins el recinte del temple d'Amon, al costat dels faraons.

⁷⁴ BAKRY, *MDAIK*, 23, p. 69-74.

⁷⁵ IKRAM, *Death and burial*, p. 169.

⁷⁶ SPENCER, *Brick architecture*, p. 50.

⁷⁷ GAUTHIER, *ASAE*, XXII, p. 81-88.

B. HELIÒPOLIS⁷⁸

A l'est de Matareya hi ha una vasta necròpolis saïta on, des de 1892, s'han fet treballs d'excavació per a poder topografiar la zona. Les tombes s'han localitzat en un perímetre gran, entre un i dos quilòmetres a l'est i sud-est de l'obelisc de Sesostris I a Matareya, i la necròpolis segueix un desenvolupament oest-est. Hi ha punts centrals al voltant dels quals s'articulen inhumacions més modestes, i també trobem zones de concentració més forta amb grups de tombes en sarcòfags de gran qualitat.

Fins ara, la necròpolis de *Iwnw* (el nom faraònic de l'antiga Heliòpolis), el nom de la qual és *ḏdt ʿ3t nt Iwnw*, no s'ha explorat mai sistemàticament ni s'ha excavat per complet; fou destruïda en part per la pujada de les aigües subterrànies i per espoli dels lladres de tombes i d'altra gent, que utilitzava la necròpolis com a pedrera. Hi ha altres parts de la necròpolis que no es poden excavar, ja que es troben sota cases i edificis construïts durant les últimes dècades, i no només a Matareya (que constitueix una part d'una vasta necròpolis amb tombes tardanes i que pertany a les proximitats d'Heliòpolis), sinó també a les proximitats d'Ard el-Naam, Ain Xams i Ezbet el-Zeitun.

En els darrers anys, s'han realitzat diversos repertoris de tombes saïtes amb la localització exacta o aproximada. Les tombes de les quals s'ha fet el repertori en són una ínfima part, però són representatives tipològicament. Partint de la localització es poden articular fins a cinc zones amb enterraments d'època saïta, tot i que el nucli més important de la necròpolis saïta és a Ard el-Naam,⁷⁹ al voltant de l'Institut industrial. Les cinc zones són les següents (**fig. 5**):

- Ain Xams est
- Ard el-Naam
- Matareya
- Arab el-Hisn
- Batn el-Baqqara

⁷⁸ BICKEL i TALLET, *BIFAO*, 97, p. 67-90.

⁷⁹ MESSIHA, *ASAE*, LIX, p. 185-192.

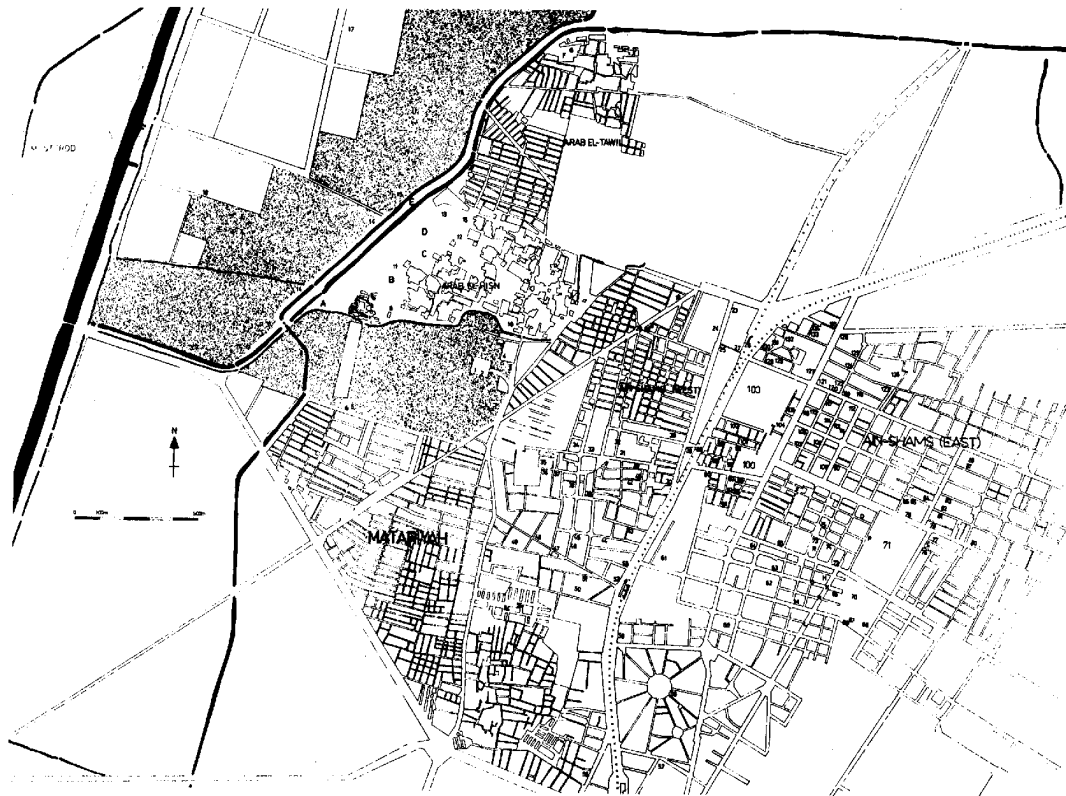

Fig. 5: Mapa de les necròpolis d'Heliòpolis.

a. Ain Xams est

a.1. Panehesi

Panehesi,⁸⁰ el nom del qual significa “el nubi”, també s’anomenava Neferibremerire. Entre els seus títols hi havia el de tresorer (*htmti bit*) del rei Psammètic II i pare diví (*it ntr*) d'Heliòpolis.

La tomba va ser descoberta l'abril de 1988⁸¹ quan es feien obres en el terreny propietat d'un bufet d'advocats de Matareya, a l'est d'Ain Xams, al carrer Sh Genenat El-Sherif/Sh. Ain Xams. Com és habitual en les modernes ciutats del Delta, van aparèixer objectes arqueològics mentre es feien les obres de construcció d'un habitatge per als treballadors de l'empresa. El Servei d'Antiquitats d'Egipte va paraitzar les obres i va realitzar uns treballs d'exploració primer i posteriorment d'excavació, supervisats per Sadek Okasha.

⁸⁰ el-SAWI i GOMAA, *Panehsi*, *passim*.

⁸¹ LECLANT, *Orientalia*, 58, p. 355.

Tot i que en un primer moment els arqueòlegs van trobar un seguit de tombes de tovot sense decorar d'època saïta, al sud-oest d'aquestes tombes es va descobrir una tomba de pedra saïta completament decorada i amb inscripcions amb el nom de *P3-Nḥsi*.

A més de 6 m sota la superfície, és la tomba més gran d'Heliòpolis. Estava parcialment inundada, i els relleus pintats amb colors rogencs, marronosos i blavosos que es trobaven a la part inferior dels murs presentaven problemes d'humitat i concrecions salines. La importància de la tomba va fer que es considerés necessari preservar-la, i es va traslladar a un lloc més alt, però abans se'n va treure l'aigua i les concrecions salines⁸² (**fig. 6**).

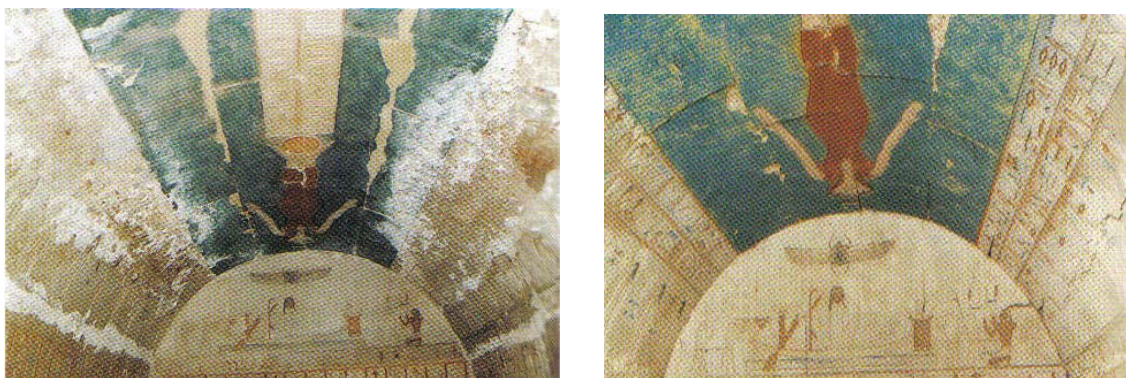

Fig. 6: Pintures de la volta abans i després de restaurar-les.

De la superestructura de la tomba només es conserven restes d'un mur de tancament de tovot de 5 m de costat i d'una amplada d'aproximadament 0,80 m. La possible capella de tovot com a superestructura ha desaparegut.

L'estructura de la tomba (**fig. 7**) consta d'un pou de secció quadrada amb murs de 1,05 m amb tres esglaons, les parets del qual estan revestides amb blocs de pedra calcària i té una fondària de 4 m. El pou obre al fons cap a l'oest a una avantcambra, que mena a la petita cambra d'enterrament. Aquesta estança té l'entrada a l'est i està coberta amb sostre de volta lleugerament rebaixada. Conté un sarcòfag de pedra calcària amb textos del *Llibre dels Morts* a la superfície externa. Les mesures internes de la cambra del sarcòfag són 3,66 m per 2,1 m, i les mesures externes són 3,40 m per 2 m. La volta té 2 m de llum que neix a 0,80 m del terra de la cambra i l'alçària màxima de la volta

⁸² Abans de la restauració, les pintures i les inscripcions de la tomba es trobaven en pitjor estat que l'any 1988.

és de 2,25 m. Entre la cambra funerària i el terra del pou hi ha una distància d'1,90 m aproximadament.

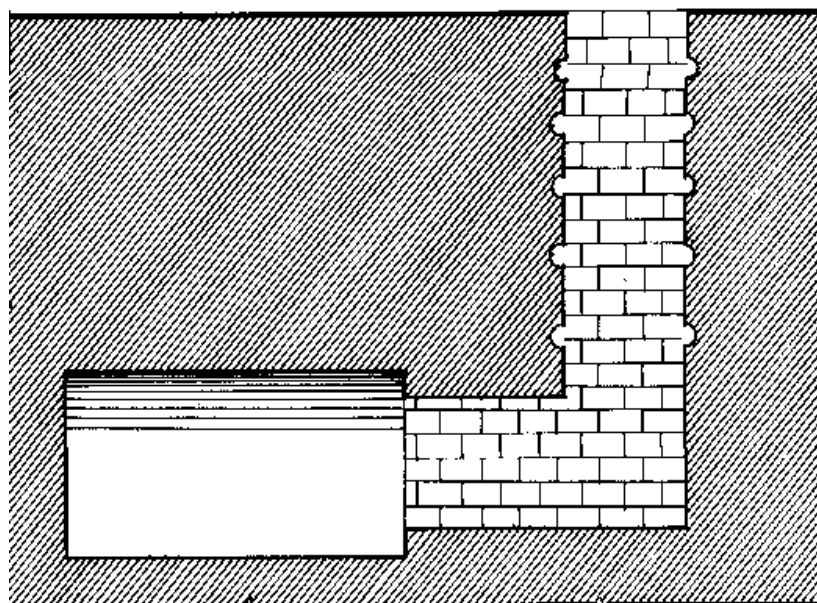

Fig. 7: Secció de la tomba de Panehesi

La decoració de les parets d'aquesta cambra fan referència a passatges dels diversos llibres funeraris com els *Textos de les Piràmides*, *Textos dels Sarcòfags*, del *Llibre dels Morts* o de l'*Amduat*. A les parets nord i sud hi ha representades figures de divinitats, i la part superior de les parets est i oest també tenen representacions. L'intradós de la volta està decorat amb la imatge de la deessa Nut sobre un cel blau .

La tomba ja va ser probablement saquejada en l'antiguitat. La cambra funerària estava buida i no s'hi van trobar objectes ni cap sarcòfag.

a.2. Uadjhor

La zona d'Heliòpolis encara no ha estat sistemàticament explorada i sota els edificis urbans s'amaguen estructures funeràries. Un exemple és el cas de la tomba de Uadjhor. Al 2001, a dos Km a l'est de l'obelisc de Sesostri I a Matareya, a la zona d'Ain Xams, es va descobrir accidentalment una tomba després que el propietari del terreny demanés el permís corresponent per a fer una inspecció abans de construir una casa. A 3 m de profunditat es va trobar la

tomba de Uadjhor⁸³ qui, segons les inscripcions trobades a les parets de la tomba, era un funcionari del palau reial de la dinastia XXVI que es va fer construir una tomba familiar. Malgrat tot, la tomba estava reutilitzada en època romana i espoliada, tot i que encara es va poder conservar part de l'aixovar funerari. A conseqüència de les mateixes problemàtiques que la tomba de Panehesi, es va traslladar a prop seu.

La capella de tovot on els parents feien ofrenes com a superestructura no està ben conservada, ni el mur de tovot que l'envoltava. Per poder accedir a l'interior es va treure un carreu de la volta de la cambra funerària de la cambra del mig perquè l'entrada estava sota una paret d'un edifici de tres plantes proper. La subestructura (**fig. 8**) consta d'una cambra rectangular orientada nord-sud i tres cambres funeràries orientades est-oest. Totes estan cobertes amb voltes de pedra calcària de Tura, construïdes amb pedra calcària dins d'una fossa excavada a la roca. L'entrada, amb dos sarcòfags, se situava a l'oest, i des de la sala nord-sud s'obria a les tres sales. La primera i més llarga és al sud, amb fragments de tres sarcòfags de pedra calcària. La segona estança, que en el moment del descobriment es trobava plena de sorra, era la cambra funerària del constructor. El nivell del terra era 1,52 m més baix que la resta de la tomba, i el sarcòfag estava saquejat. El mur sud tenia fórmules funeràries i el nom de Uadjhor, fill de Nesire. La tercera cambra, més petita, es pot atribuir a la dona o a algun familiar, sense exactitud per la manca de sarcòfag i d'inscripcions que puguin corroborar-ho.

Fig. 8: Subestructura de la tomba de Uadjhor.

⁸³ HAWASS, *Secrets*, p. 176-179.

a.3. Ankhkhonsuirethor

Al nord-est de la zona d'Ain Xams es va trobar la tomba de Ankhkhonsuirethor, administrador de les mines de plata. La troballa va ser fortuïta, atès que es va realitzar quan es construïen els fonaments d'una nova mesquita. Tipològicament, aquesta tomba té les mateixes característiques que les mencionades de Panehesi i Uadjhor. Es va construir amb blocs de pedra calcària amb un pou d'accés i dins la cambra funerària es va localitzar un sarcòfag de basalt amb la mòmia del difunt. Es va poder recuperar part de l'aixovar funerari, format pels vasos canops, més de quatre-cents uixebtis i amulets d'or dins la mòmia. A causa de l'augment del nivell de la capa freàtica, les pintures de la tomba es trobaven en pèssimes condicions. La tomba ha estat desmantellada i traslladada a l'Open Air Museum de Matareya.

a.4. Tomba de Petosiris

Al carrer Ibrahim Abd el-Raziq (Ibrahim Khalil)⁸⁴ es van localitzar uns blocs de pedra calcària que pertanyien a la tomba de Petosiris, anomenat Neferibreseneb, amb una decoració com la de Panehesi, amb Osiris flanquejat d'Isis i Neftis a la paret del fons de la cambra funerària⁸⁵ i una processó de déus. Es van localitzar també blocs que formarien part de la volta decorats amb el déu Anubis.

b. Ard el-Naam

b.1. Grup de nou tombes

Entre 1931 i 1932 Henri Gauthier⁸⁶ va desenterrar nou tombes sota la supervisió de Hakim Abu Saïf prop de Sh. Selim el-Awal (**fig. 9**). L'orientació és est-oest excepte a les tombes T3, T5 i T9⁸⁷ que és nord-sud. Són destinades a un sol difunt, excepte en el cas de les números T2, T3, T5, T7 i T8, que formen part d'una sepultura familiar amb diversos sarcòfags per al constructor de la

⁸⁴ BICKEL i TALLET, *BIFAO*, 97, p. 79.

⁸⁵ L'atribució d'aquesta decoració al fons de la cambra funerària es basa en la similitud amb altres tombes.

⁸⁶ GAUTHIER, *ASAE*, XXXIII, p. 27-53.

⁸⁷ Aquesta numeració fa referència a la que va donar Gauthier.

tomba i els seus parents. Els sarcòfags, de pedra calcària majoritàriament estaven dipositats sobre el paviment d'una cambra funerària, a la qual s'accedeix per pous que poden arribar fins a 10 m de profunditat.

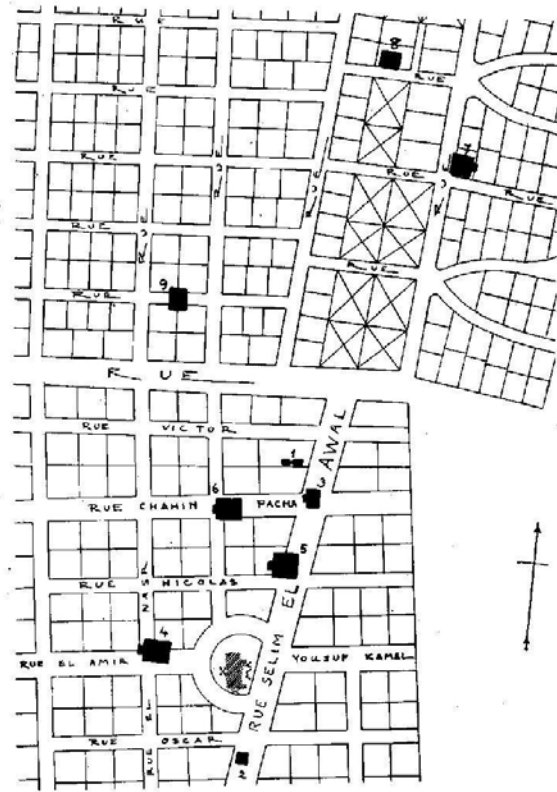

Fig. 9: Localització de les 9 tombes

La superestructura de les tombes, construïda amb tovot, gairebé no en queda res, tot i que s'ha conservat en alguns casos un nínxol al mur de tanca, potser per a un altar (desaparegut excepte a les tombes números T4 i T5).

L'estructura subterrània de les tombes està formada per grans blocs de pedra calcària, al centre d'un recinte rectangular o ovalat, profund, amb les parets del mur perimetral de tovot que estan, en part, destruïdes. A la cambra funerària s'arriba mitjançant pous de diferents fondàries.

Només coneixem el nom del difunt a les tombes números T1, T6, T7 i T9 gràcies a les inscripcions localitzades i, sobretot, als sarcòfags i a altres elements d'aixovar o arquitectònics que s'hi han trobat.

T1 Psammèticseneb

El constructor de la tomba, anomenat també Psammèticseneb, es va fer edificar una tomba construïda dins d'una fossa ovalada de 21,5 m de llargada per 11,5 m d'amplada. La subestructura de 16 m per 6 m estava construïda amb un mur de tovot que se subdividia en tres sales successives. La cambra central era a 11 m de profunditat, mentre que les laterals només a 9,5 m. Les parets de la cambra d'enterrament del mig, amb unes dimensions de 3,2 m per 3,4 m, eren de pedra calcària. A l'interior hi havia el sarcòfag d'esquist gris inscrit,⁸⁸ que va permetre reconèixer el seu promotor. Podem identificar-lo com a Psammèticseneb, cap de Selkis (*hrp srkt*), cap dels metges, cap dels dentistes del palau reial i degà dels metges.

T2

Aquesta tomba familiar, la ubicada més al nord, té unes dimensions totals de 7,5 m per 8,5 m. S'hi accedeix per un pou vertical, fet amb tovot quadrat, d'un metre de costat i 4,8 m de profunditat, que dona cap a l'est i, mitjançant una obertura de 0,80 m de costat, a la cambra funerària amb sostre de volta. La cambra del sarcòfag mesura 3,35 m de llargada i 2,4 m d'amplada. A l'interior es van localitzar fins a sis sarcòfags, tots anepigràfics.

T3

Es va conservar el mur de tanca que té unes dimensions de 21,5 m i 15 m. La cambra funerària és a 4,2 m de profunditat i conté quatre sarcòfags, però són d'època ptolemaica, cosa que dona una bona mostra de la reutilització que patien aquestes tombes a l'antiguitat.

T4

La cambra del sarcòfag es troba a 10,50 m de profunditat i té unes dimensions de 7,50 m i 14 m. El rectangle central format per uns murs de tovot de 5,70 m d'alçària, encercla la construcció de pedra calcària de 9,50 m de llarg per 6,50 m d'ample. El paviment de la cambra està format per cinc filades de pedres i allà es va localitzar el sarcòfag de pedra calcària anepigràfic.

⁸⁸ JONCKHEERE, *Les médecins*, p. 40-41.

T5

Aquesta tomba familiar estava formada per una cambra d'enterrament quadrada, amb unes dimensions de 14,15 m de costat i s'hi descendeix per un pou de 7 m de profunditat.

T6 Amosisnesuqedu

La tomba està delimitada per un doble espai rectangular de tovot, que tanca un sarcòfag d'esquist dins d'un revestiment de pedra calcària. El cobriment de la cambra del sarcòfag sembla que era amb un sostre de volta tot i que Gauthier especulava amb la possibilitat d'estar cobert amb un sostre pla i, fins i tot, va argumentar que podien estar a cel obert i per això el sarcòfag estava protegit amb unes pedres. Aquesta volta tenia a l'intradós una línia d'inscripcions jeroglífiques. L'usuari principal de la tomba era el difunt Amosisnesuqedu, que tenia diversos títols administratius, com el de cap dels escribes del gran harem (*imī-r sš hnr̄t wr̄t*).

T7 Seankhuahibre

La tomba de Seankhuahibre era un enterrament familiar que es localitzà on hi ha actualment la facultat de tecnologia (1984-1993).⁸⁹ Aquesta tomba va ser excavada per Kamal i, posteriorment, Gauthier en parla, perquè prop d'aquesta en localitzà d'altres. Són tombes de pous amb cambres funeràries de tovot i pedra calcària que, probablement, devien estar cobertes amb sostre de volta. A l'interior es van localitzar dos sarcòfags anepigràfics, i sabem que el constructor era un guardià del segell (*imy-r htm̄t*) del faraó Psammètic I, perquè hi ha una llosa amb aquest nom.

T8

D'aquesta tomba familiar només podem constatar la profunditat de 10 m, a la qual es trobava la cambra funerària, amb un sarcòfag de gres, del qual no es poden llegir les inscripcions a causa de l'augment del nivell de la capa freàtica.

⁸⁹ LECLANT, *Orientalia*, 43, p. 176-181.

T9 Hor (Neferibresaneit)

L'escriba reial i conegut del rei Hor tenia la tomba reomplerta segons n'informa Gauthier. La profunditat de la subestructura era de 3 m sota la superfície. Estava construïda dins d'una fossa revestida de tovots de 17 m nord-sud i 13 m est-oest. La cambra d'enterrament tenia unes dimensions de 5 m de llargada, 3 m d'amplada i 2,50 m d'alçària. A l'interior hi havia un gran sarcòfag de pedra calcària inscrit, dissimulat per blocs de la mateixa pedra. La caixa del sarcòfag era de 1,63 m d'alçària, 3,33 m de llargada i 1,68 m d'amplada.

b.2. Tomba de Udjahormehenet

A la zona d'Ard el-Naam⁹⁰ al voltant de l'institut industrial d'Ain Xams, hi ha la tomba saïta decorada trobada per Paul Philip, ajudat per Ahmed Kamal, que pertanyia a Udjahormehenet. Entre els seus títols tenia els de Conegut del rei i pare diví (*it ntr*); el seu pare era Padionuris i la seva mare Tairet.

S'accedeix a l'interior per un pou rectangular (1,22 m per 0,98 m) d'uns 5,80 m de profunditat. Condueix a una cambra funerària amb sostre de volta amb parets de pedra calcària amb textos funeraris. Les seves mesures són 2,65 m de llarg per 1,15 m d'ample per 0,90 m d'alçària fins a la base de l'arc de la volta que s'eleva 48 cm per sobre dels murs laterals.

b.3. Tomba de Padipep

Al nord d'Udjahormehenet hi ha la tomba de Padipep, en la qual se l'anomena també com Uahibre, i era gran del buró⁹¹ (*ꜥꜣ n ḥꜣt*). La localització no és gaire clara, i només sabem que era una tomba amb un sostre de volta.

b.4. Tomba de Muttxenet

D'aquesta tomba només podem precisar el nom de la persona enterrada, Muttxenet, a partir d'uns relleus localitzats. La tipologia de la tomba, per

⁹⁰ Ard el-Naam, que vol dir parc o granja dels estruços. Rep aquest nom, ja que, a finals del s. XIX, es criaven aquests animals en aquest indret.

⁹¹ Proposem aquesta traducció al català, ja que no hi ha cap vocabulari de títols traduït al castellà o al català en el qual ens puguem basar.

proximitat a altres sepultures semblants, seria amb sostre de volta, però la localització exacta ens és desconeguda.

b.5. Tomba d'Ineferi

A l'institut industrial hi ha la tomba d'Ineferi, construïda amb pedra calcària,⁹² amb pou d'accés, sostre de volta i amb cambres funeràries de tovot i pedra calcària. Era, entre d'altres títols que tenia, sacerdot de la Daurada (*ḥm Nwbt*), epítet de la deessa Hathor.

b.6. Tomba de Udjahormehenet⁹³

Aquesta tomba va ser desmuntada i traslladada al Museu del Caire per problemes amb l'augment del nivell de la capa freàtica.

El lloc de la descoberta el 1955 no és gaire fiable, ja que se situa a Ezbet el-Zeitun, prop de Matareya o a l'Institut industrial, sota els fonaments d'una casa. El seu estat de conservació no era gaire bo degut a que estava enterrada profundament i tocava el nivell de la capa freàtica. És una tomba amb sostre de volta, tot i que no se'n sap gran cosa més. Les parets de la tomba estaven decorades i, a la cambra d'enterrament, es va trobar un sarcòfag antropomorf d'esquist gris. El primer usuari era Udjahormehenet,⁹⁴ de la dinastia XXVI, que era cap dels metges de l'Alt i Baix Egipte⁹⁵ (*wr swnw*). Amb la grafia que es pot trobar a la tomba, aquest títol només apareix durant la Baixa Època, però no se sap sota quin rei va viure. Buscant paral·lelismes, el tipus de text i la col·locació en tres columnes es pot trobar només en el sarcòfag de Pakap (Uahibremakhet) a Guiza, és a dir, sota Àpries.

Segons Brunner, el propietari del sarcòfag és fill de Padionuris, i a la tomba van aparèixer uns esquelets d'estruços, cosa que confirmaria que es van trobar a Ard el-Naam.⁹⁶ Aquest fet porta Bickel a pensar que potser ens trobem amb un sol personatge anomenat Udjahormehenet, citat com a b.2 per nosaltres. Però Kamal diu que el sarcòfag d'aquest Udjahormehenet (b.2) és anepigràfic i a més, en la mateixa zona on probablement es trobava la tomba

⁹² Segons una notícia apareguda al diari Al-Ahram el 3 de març de 1958.

⁹³ Possiblement es trobava a Ard el-Naam.

⁹⁴ De WALLE i De MEULENAERE, *RdE*, 25, p. 58-83.

⁹⁵ LECLANT, *Orientalia*, 43, p. 177.

⁹⁶ Recordem que la traducció d'Ard el-Naam és "parc dels estruços".

amb el sarcòfag amb inscripcions es van desenterrar uixebtis d'un altre Udjahor, fill de Xebisis.

c. Matareya

c.1. Tomba de Uahibretxes

Al 1925 es van descobrir a Matareya,⁹⁷ a un quilòmetre al sud-est de l'obelisc de Sesostris I, tres tombes juxtaposades i orientades nord-sud, amb una longitud total de 5,60 m. No estaven totalment alineades, ja que la tomba central es trobava uns 45 cm més al nord que la que tenia a la seva dreta, i a la vegada quedava 1,20 m més al sud que la que tenia a l'esquerra.

La tomba central pertanyia a Uahibretxes o Tesetuahibre,⁹⁸ i és l'única decorada de les tres tombes trobades. Aquesta tomba estava flanquejada per dues tombes anepigràfiques de la mateixa època. La presència del *rn nfr* Uahibre, encerclat dins d'un cartutx, ens situa durant el regnat de Psammètic I o d'Àpries.⁹⁹

Les tombes laterals tenien unes mesures interiors d'1,8 m de llargada per 1 m d'amplada, i lleugerament variaven les mesures exteriors. Mentre que una tenia 2,65 m de llarg i 1,38 m d'ample, l'altra era la més gran de totes, amb 3,90 m de llargada i 2,50 m d'amplada. No presentaven cap tipus de decoració i no es va conservar ni el sarcòfag ni l'aixovar funerari, en part per l'augment del nivell de la capa freàtica.

La tomba de Uahibretxes, pare diví (*ít nfr*) a la segona meitat de la dinastia XXVI, estava orientada en direcció nord-sud i l'entrada es realitzava pel sud. Les dimensions eren reduïdes, amb 2,85 m per 1,50 m a l'exterior i 2,2 m per 1,05 m a l'interior. Les parets eren de quatre filades d'un bloc¹⁰⁰ per l'entrada i el fons, i quatre filades de dos blocs a les parets laterals. Les dues filades superiors dels murs llargs estan encorbades per atraure la volta, amb la línia de clau decorada amb una banda inscrita. El sostre, de volta de canó, té una alçària sota volta d'1,30 m. La cambra funerària és al Museu del Caire i a

⁹⁷ GAUTHIER, *ASAE*, XXVII, p. 1-18.

⁹⁸ AUFRERE i GOLVIN, *L'Égypte restituée*, III, p. 338.

⁹⁹ Segons GAUTHIER, *ASAE*, XXVII, p. 5.

¹⁰⁰ Cada bloc mesura 1,10 m d'amplada i 28 cm d'alçària.

cada paret hi ha un nínxol per dipositar els vasos canops amb *Textos de les Piràmides*.

c.2. Tomba d'Harbes

La tomba d'Harbes tenia una subestructura amb una cambra funerària amb sostre de volta a la qual s'accedeix per un pou. L'alçària de la volta déu ser entre 1,50 m i 1,70 m. La suposició es fa tenint com a base la troballa d'un bloc decorat¹⁰¹ pertanyent a aquesta tomba. En un dels cantons estrets devia tenir lloc per al nínxol que contenia els vasos canops.

c.3. Tomba de Radjaa

A Ard el-Leimun (sud de Matareya) es va localitzar una estructura funerària decorada que pertanyia a Radjaa. Entre els seus títols hi havia el de gran sacerdot d'Heliòpolis (*wr m3*) que, gràcies a la forma de la cambra funerària i per la grafia del títol del personatge,¹⁰² ha permès datar la tomba en època saïta. Estava a 6 m sota la superfície i es va construir sobre el sarcòfag de gres inscrit, utilitzant un mòdul de blocs decorats força diferent quant a mides de la resta de les tombes.

c.4. Tomba de Ramose

En 1921¹⁰³ descobreix Gauthier unes tombes a 115 m a l'oest de l'estació de Matareya. Aquestes estructures estaven alineades en direcció est-oest amb una llargada total de 8 m i una amplada de 5 m, construïdes amb tovoth (**fig. 10**). Només una tenia elements inscrits d'època saïta, imitant l'estil de l'Imperi Antic a les llindes de pedra calcària de la porta. En les inscripcions es podia llegir el nom i títols de Ramose:¹⁰⁴ sacerdot-lector, cap del menjar i beguda a la Gran Residència del nord (Heliòpolis), cap dels llacs a la Gran Residència i pare diví (*it-ntr*).

¹⁰¹ BICKEL i TALLET, *BIFAO*, 97, p. 69-76.

¹⁰² Aquest títol acostumava a escriure's en plural i, a partir de la dinastia XXVI, es reprèn la forma del singular.

¹⁰³ GAUTHIER, *ASAE*, XXI, p. 197-203.

¹⁰⁴ AUFRERE i GOLVIN, *L'Égypte restituée*, III, p. 338.

S'accedia als dos m de profunditat del pou mitjançant una escala de cinc graons de tovot que porta a un petit passadís de 3 m de llargada per 1,25 m d'ample, que feia la funció de capella funerària. Tot seguit, mitjançant una porta i un petit passadís de 48 cm, s'accedia a la cambra funerària perpendicular al passadís, on devia haver el sarcòfag.¹⁰⁵ La cambra funerària era de forma rectangular de 4 m per 1,90 m amb un petit nínxol a la paret sud d'un metre de profunditat, potser per als vasos canops o els uixebtis.

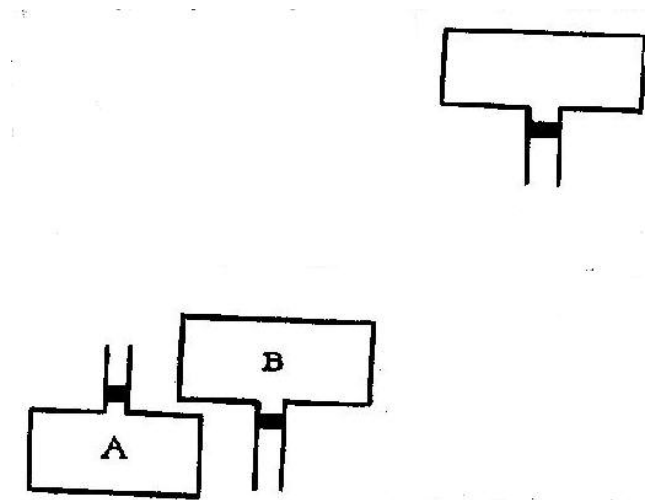
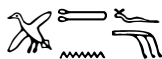

Fig. 10: Tomba de Ramose

c.5. Tomba de Patxenf

De la tomba de Patxenf no en podem dir gairebé res. La localització se situa a Matareya sense precisar l'indret, tot i que es creu que podia ser a El-Marg. Els seus títols eren Superior dels altars a la Gran Residència del nord d'Heliòpolis, sacerdot, pare diví (*it ntr*) i cap dels llacs a la Residència. La datació ens parla de començament del període saïta.¹⁰⁶

c.6. Altres tombes

Les obres de construcció que es realitzen a Matareya en l'actualitat són una font de noves troballes de tombes. Un exemple encara en estudi és el cas de la sepultura d'un sacerdot saïta que es va descobrir quan es procedia a realitzar els treballs d'enderrocament d'un edifici. La tomba és similar a la d'Ankhkhonsuirethor i a l'interior es van localitzar uns quatre-cents uixebtis i els

¹⁰⁵ Malauradament, no es van trobar ni la mòmia, ni el sarcòfag, ni presència d'aixovar funeràri.

¹⁰⁶ LEAHY i LEAHY, *JEA*, 72, p. 133-147.

quatre vasos canops. Tal com va passar amb la tomba de Uadjhor, no es va poder localitzar l'entrada a la tomba, probablement sota els fonaments de les cases actuals. Per això es va accedir a l'interior desmantellant alguns dels carreus que formaven la volta. A causa de l'augment del nivell de la capa freàtica, les pintures de la tomba es trobaven en pèssimes condicions.

d. Arab el-Hisn

d.1. Tomba de Harsomtuemhé

De la tomba d'Harsomtuemhé¹⁰⁷ (anomenat també Horsematauyemhat), localitzada presumptament dins el temple d'Atum, només podem afirmar que era d'un visir saïta. Aquesta localització posaria en relació la tomba amb la ubicació de les tombes reials a Sais i les tombes de les Divines Adoradores a Medinet Habu dins el recinte d'un temple.

e. Batn el-Baqqara

El 641 de la nostra era, el guerrer i conqueridor musulmà Amr ibn el-Asi va fundar una ciutat que seria la capital d'Egipte: el-Fustat. Aquesta localitat es correspondria a la faraònica Kher-Aha,¹⁰⁸ coneguda com a Babilònia en època grecoromana, capital del nomos heliopolità en època romana. Prop d'aquesta zona es van localitzar restes d'una necròpolis utilitzada durant molt de temps, especialment de la dinastia XXVI fins a la dinastia XXX, prova de l'interès per la defensa de l'indret a la Baixa Època. Corresponent a la Baixa Època hi ha tres tombes de pou excavades a la muntanya que domina el Vell Caire¹⁰⁹ cap al sud, davant de Kom el-Gorab, a les pedreres de calcària que en diuen Batn el-Baqqara (el ventre de la vaca)¹¹⁰ i que han destruït en part les tombes. Una de les sepultures només conté una sala i les altres dues tenen múltiples cambres que contenen sarcòfags de pedra.

La primera tomba que es va localitzar (**fig. 11**) constava d'un pou¹¹¹ d'uns 7 m que conduïa a una gran sala irregular de 10 m de llarg per 8,50 m d'amplada i no més d'un metre d'alçària. A l'interior es van dipositar vint-i-set

¹⁰⁷ BICKEL i TALLET, *BIFAO*, 97, p. 85.

¹⁰⁸ YOYOTTE, *BIFAO*, 54, p. 85.

¹⁰⁹ AUFRERE i GOLVIN, *L'Égypte restituée*, III, p. 333-336.

¹¹⁰ HAMADA, *ASAE*, XXXVII, p. 58-70.

¹¹¹ En el moment de la descoberta es va accedir a l'interior per una obertura provocada per les detonacions dels treballs realitzats a la pedrera.

sarcòfags, la majoria de pedra calcària blanca. A l'oest es van excavar dues habitacions que contenien més sarcòfags, que prova que la tomba va ser utilitzada des de la dinastia XXVI fins el període ptolemaic per la tipologia dels sarcòfags trobats i per l'aixovar que es va poder recuperar.

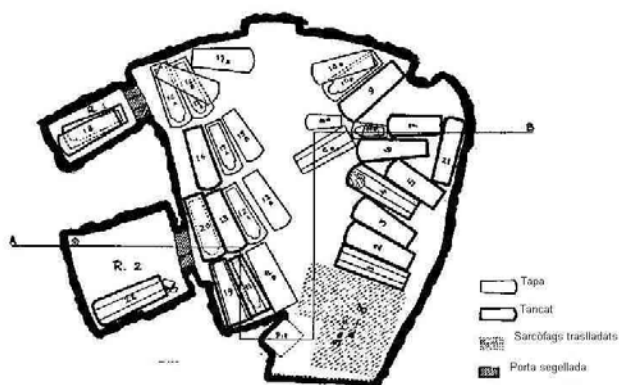

Fig. 11: Tomba 1 a Batn el-Baqqara.

A uns 70 m d'aquesta tomba es va localitzar la tomba de Pauhatéf,¹¹² cap del nomos heliopolità, canceller del rei i comandant de la fortalesa, d'època saïta (**fig. 12**). L'estructura consta d'un pou d'uns 8 m de profunditat que condueix a la cambra del sarcòfag de 7,50 m de llargada per 4,50 m d'amplada màxima. Gran part de l'espai l'ocupava un enorme sarcòfag de pedra calcària de Tura, a l'estil de les grans tombes de Saqqara, on a cada cantó de la caixa del sarcòfag hi havia un nínxol per als vasos canops.¹¹³ Per l'estil de les inscripcions del sarcòfag i els textos funeraris es pot assegurar que és saïta.

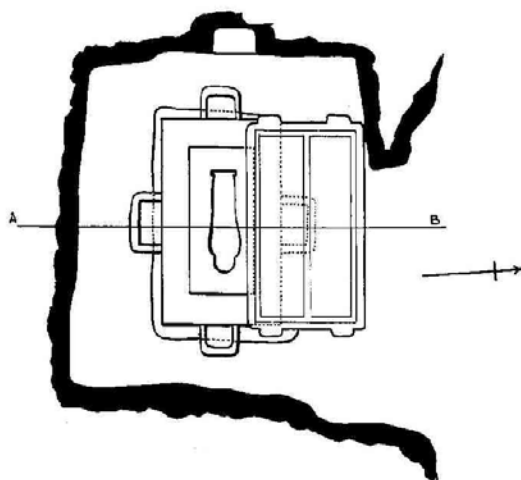

Fig. 12: Tomba de Pauhatéf.

¹¹² HAMADA, *ASAE*, XXXVII, p. 135-142.

¹¹³ Més que un nínxol era una caixa construïda amb blocs de pedra que estava enganxada al sarcòfag amb guix.

La tercera tomba¹¹⁴ segueix la mateixa estructura que l'anterior tot i que es va accedir per una obertura practicada pels lladres (**fig. 13**). El pou, amb tres graons excavats a la roca, es va construir a la paret oest d'una gran sala de 9 m de llargada, per 4 m d'amplada i una alçària de 2,5 m, amb la qual comuniquen cinc sales. Cap el sud s'accedeix a una sala més petita, i a la paret est de la gran sala hi ha quatre cambres excavades a la roca a més d'un metre d'alçària del paviment de la tomba. En totes les sales hi havia gran quantitat de sarcòfags de pedra calcària, en què destaquen els quinze sarcòfags trobats a la cambra principal, on a la paret oest, al sud del pou, hi havia un nínxol amb unes dimensions d'1,50 m per 0,35 m i una alçària de 0,32 m.

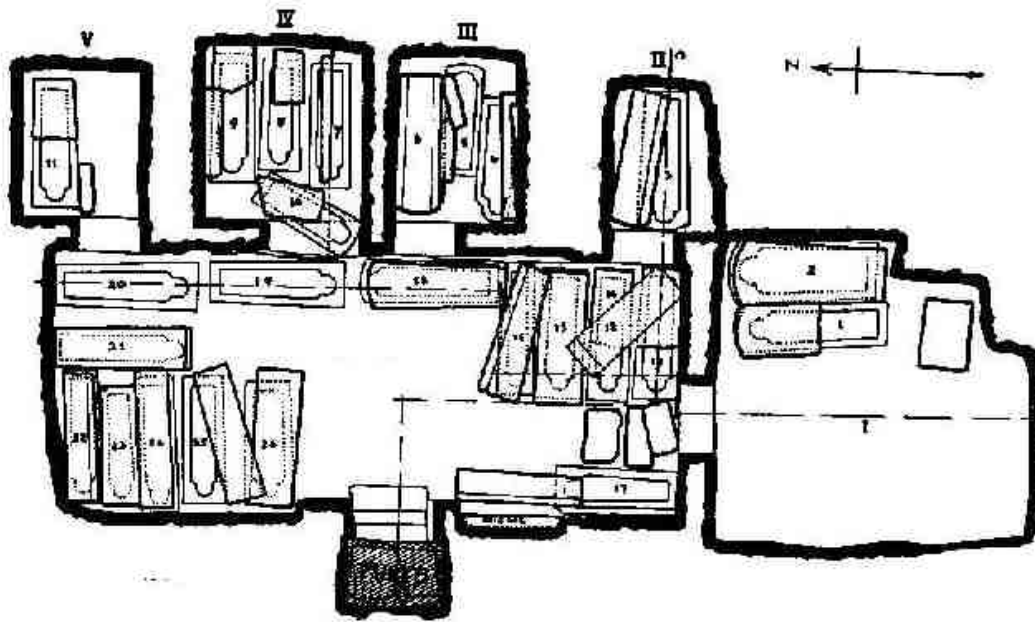

Fig. 13: Tomba 3 a Batn el-Baqqara.

¹¹⁴ HAMADA, *ASAE*, XXXVIII, p. 479-492.

C. MEMFIS

És una de les necròpolis més grans, que a la vegada es subdivideix en tres grans zones funeràries: Saqqara, Guiza i Abusir. La tipologia funerària més comuna en aquesta zona és la tomba de pou o *tomba-sarcòfag a pozzo*,¹¹⁵ amb un pou d'entrada de grans dimensions que condueix a una o a diverses criptes, o que connecta directament amb el sarcòfag. Durant l'època saïta, Memfis era la capital administrativa, i els personatges enterrats són importants, tal com es veu en alguns dels títols que posseïen: Superintendent dels vaixells reials de transport (Heqaemsaf), cap de la flota reial (Tjanehebu), entre d'altres.

Tot i que les grans tombes de pou¹¹⁶ (que són un tipus d'arquitectura funerària egípcia típica de meitat del primer mil·lenni) ja es coneixien des de 1830, no havien despertat interès per part dels egipcòlegs fins a les darreres dècades del segle XX, quan s'han produït descobriments excepcionals. El desenvolupament d'aquestes tombes no es limita a la dinastia XXVI a Memfis,¹¹⁷ ja que a Abusir es comencen a construir a partir del s. VII aC. i continuen fins el s. IV aC. Aquestes estructures funeràries estaven destinades a l'enterrament d'alts funcionaris i dignataris.

Topogràficament, la necròpolis saïta està alineada amb les piràmides de Guiza i la piràmide esglaonada de Djoser. Aquest fet, sens dubte, es pot posar en relació amb l'arcaïsmes vigent de l'època i amb el desig d'enterrar-se prop de les estructures funeràries reials de l'Imperi Antic.

a. Saqqara

La necròpolis popular a la zona de Saqqara (**fig. 14**) es pot localitzar a les rodalies de l'avinguda del Serapeu fins al cercle dels filòsofs. Hi ha un cementiri de Baixa Època¹¹⁸ que limita a l'est amb la tomba de Mereruka, al sud amb la de Ptahhotep i amb el Serapeu a l'oest. El límit nord queda potser prop del cercle de filòsofs. En aquesta zona hi ha un grup de set tombes en estat de conservació precari. Algunes només conserven el pou d'entrada i, unes altres,

¹¹⁵ BRESCIANI et alii, *Ciennehebu*, p. 19.

¹¹⁶ BARES, *ABUSIR IV*, p. 21.

¹¹⁷ Tampoc se cenyeixen geogràficament a aquesta zona, ja que trobem un exemple d'aquest tipus de tomba al jaciment de Xaruna, a la tomba S14.

¹¹⁸ BASTA, *ASAE*, LIX, p. 15-22.

l'estructura subterrània. Aquestes tombes van ser saquejades en època grecoromana o copta, però el material que va restar es pot adscriure a la Baixa Època, i pot ser d'època saïta.

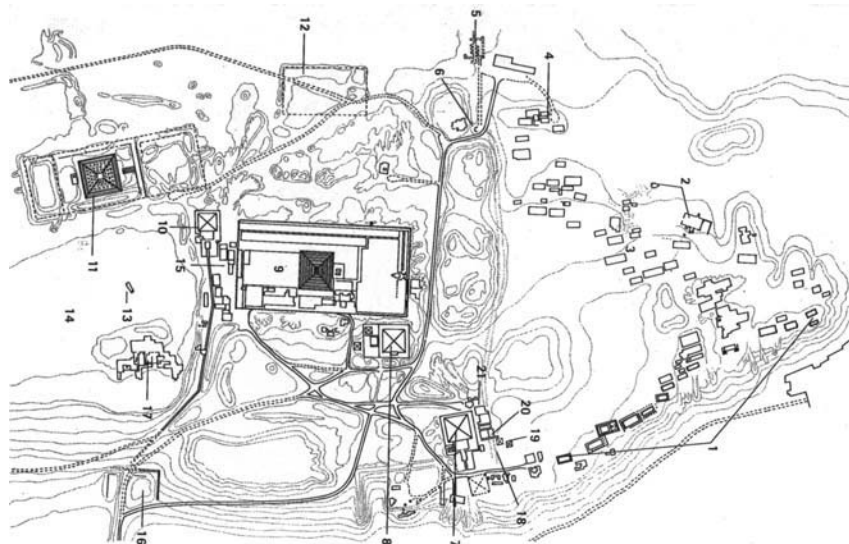

Fig. 14: Necròpolis saïta de Saqqara.

Les tombes dels alts funcionaris saïtes s'ubiquen prop dels conjunts funeraris dels faraons de les dinasties V i VI de l'Imperi Antic. Un primer grup està localitzat al nord i a l'est del complex funerari del rei Djoser (Horkhebit, Horiraa, Bakenrenef). A l'est i sud del complex funerari d'Onnos i d'Userkaf s'ubica un altre grup (Hor, Neferibresaneit, Amontefnakht, Heqaemsaf, entre d'altres). Una altra localització és al sud-oest i oest de la piràmide d'Òtoes (Padipep, Psammèticnebpehti, Udjahor). Finalment, l'espai entre el monestir d'Apa Jeremies i el recinte funerari de Sekhemkhet també va ser una necròpolis saïta. Aquestes, com les que són a prop de la piràmide d'Onnos, mostren l'atracció en època saïta d'edificar les necròpolis prop dels conjunts funeraris dels antics reis com a intercessors davant Osiris.

Pel que fa a l'orientació en què s'enterren els difunts, presenta una variació, perquè s'acosten a rituals més antics o continuen els precedents. El grup de tombes d'Hor, Uahibremen, Amontefnakht, Neferibresaneit i Heqaemsaf (dels regnats de Psammètic II, Àpies i Amasis) presenta el difunt orientat oest-est com a l'Imperi Nou, mentre que en el grup de Tjanehebu, Psammètic, Padinesi, Padineit (només sota el regnat d'Amasis) el difunt està

orientat nord-sud, tal com era costum en l'Imperi Antic i en l'Imperi Mitjà. Tot i això, el que no varia és la posició de l'entrada a la cambra funerària, que es fa sempre per la zona dels peus del difunt, és a dir, per l'est al primer grup i pel sud al segon grup.

El programa decoratiu i les inscripcions de les tombes reials s'inspiren en les tombes reials de l'Imperi Antic, especialment en els *Textos de les Piràmides*, que són l'element innovador a la dinastia V.

a.1. Nord del complex funerari de Djoser (fig. 15)

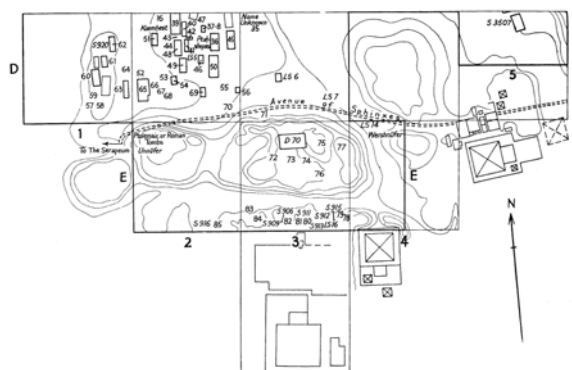

Fig. 15: Complex nord de Djoser.

Horkhebit¹¹⁹

Era portador del segell reial, amic únic, cap suprem de les capelles de l'Alt Egipte i del Baix Egipte, supervisor dels camarlencs de Per-ur i Per-neser i supervisor de la cambra a començaments de la dinastia XXVI. Segons Buhl,¹²⁰ basant-se en la tipologia del sarcòfag, va viure durant el regnat del faraó Psammètic II.

El 1902 Reis Roubi va descobrir la tomba intacta de Horkhebit, situada a 190 m al nord-est de l'entrada del complex de Djoser, segons les informacions de Daressy.¹²¹

En la part superior no s'han trobat vestigis de la superestructura, tot i que no es pot descartar que es construís una capella de tovot i que, per aquesta raó, no s'hagi conservat. És cert, però, que quedaven restes de mamposteria de carreus fins a una alçària de 2 m. L'accés a la cambra funerària es feia

¹¹⁹ ARNOLD, *Études Lauer*, p. 31-54.

¹²⁰ BUHL, *The Late Egyptian*, p. 25-26.

¹²¹ DARESSY, *ASAE*, IV, p. 76-82.

mitjançant una obertura situada enmig d'un estança quadrada de 9 m de banda, que estava excavada al terra i construïda en part.

El pou¹²² principal mesura 8 m per 8,5 m d'ample i, a diferència d'altres tombes on hi ha un pou satèl·lit connectat mitjançant un passadís amb el pou central, en aquesta tomba no se n'ha trobat cap. A 3,85 m sota la superfície s'estreny i esdevé un pou de 4,30 m per 5,35 m i, després d'uns altres 7,50 m, arriba al centre del sostre de volta de la cambra funerària (**fig. 16**).

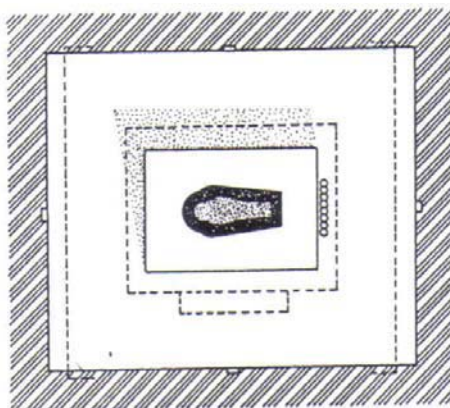

Fig. 16: Planta de la cambra del sarcòfag de Horkhebit.

Les mesures de la cambra del sarcòfag són especials, ja que no era regular: 9,25 m per 8,50 m per 9,68 m per 8,80 m i 8,60 m d'alçària, amb els murs trencats parcialment i sense inscripcions. Als quatre murs hi ha petits nínxols a 1,20 m del terra. Al centre, un nucli de pedra de 2,65 m es va excavar com a lloc per albergar-hi el sarcòfag de pedra calcària antropomorf. Aquest sarcòfag feia 4,25 m de llargada i 2,70 m d'amplada. Aquest nucli tenia unes cavitats al nord i sud per a contenir els vasos canops. Al cap i als peus del sarcòfag hi havia dues caixes de cedre amb quatre-cents uixebtis. L'interior del sarcòfag de pedra contenia un altre sarcòfag de basalt, també antropomorf, amb unes dimensions de 2,52 m de llargada i 1,10 m d'amplada. Finalment es van localitzar els fragments d'un sarcòfag antropomorf de fusta de cedre amb daurat molt fet malbé. La mòmia, en pèssimes condicions, tenia una màscara de plata daurada, peces d'or als dits, escarabeus i amulets.

¹²² Podem destacar un nínxol vertical de 2,75 m d'amplada per 0,55 m de profunditat al mur oest del pou com a mitjà tècnic. Al mateix nivell es va localitzar un altre nínxol d'1,20 m d'amplada i 1,50 m de profunditat al mur sud que s'utilitzava com a pou d'accés.

Horiraa (LS23)

La tomba era propietat d'Horiraa amb el *rn nfr* de Neferibrener. Era supervisor de l'avantcambra i la datació presenta certs dubtes, ja que el situen entre els regnats de Necau II i Àpries. Segons Schneider,¹²³ Horiraa va viure durant el regnat d'Àpries i, segons Porter i Moss, en el de Necau II a Àpries. L'estructura arquitectònica, les escenes i textos del programa decoratiu són inusuals¹²⁴ a les tombes d'època saïta a Memfis. Però el nom de Psammètic II a tres uixebtis el daten a la segona meitat de la dinastia i el seu *rn nfr* (Neferibrener) el situa, segons Aubert,¹²⁵ en el regnat d'aquest darrer faraó. La descripció de la tomba es basa en el relat de R. Lepsius.¹²⁶

No es conserven vestigis de la superestructura i s'accedeix a la subestructura per un pou profund que mena cap a una habitació quadrada al cantó oest. L'habitació obre a la cambra funerària on es troba allotjat el sarcòfag de pedra calcària, les dimensions del qual omplen tota l'estança. A les parets sud, est i oest hi ha nínxols per dipositar els vasos canops i els uixebtis. La superfície entre aquests nínxols està decorada amb representacions de déus funeraris com Anubis o els quatre fills d'Horus. El sostre de volta està decorat com un cel nocturn amb estels i voltors¹²⁷ i amb una inscripció central al fil (o carena) de la volta amb els noms i títols d'Horiraa.

a.2. Est del complex funerari de Djoser

Bakenrenef (LS24)

És la més gran¹²⁸ de les estructures funeràries de Saqqara i de l'àrea memfita, situada a 500 m a l'est de la piràmide de Djoser i al nord del temple de la vall d'Onnos.¹²⁹ La tomba va ser descoberta per Louis Alexis Jumel a començament del s. XIX i visitada per viatgers i arqueòlegs,¹³⁰ com Rossellini, Lepsius (el qual va aixecar-ne uns plànols).

¹²³ SCHNEIDER, *Shabtis*, p. 188-189.

¹²⁴ Les escenes de la part occidental dels murs nord i sud són del *Llibre de la Duat* i hi ha una escena del *Llibre de la terra* o Aker a la paret oest, com a la tomba de Ramesses VI a la vall dels Reis.

¹²⁵ AUBERT i AUBERT, *Statuettes égyptiennes*, p. 220.

¹²⁶ LEPSIUS, *Denkmaeler*, III, 178 a.

¹²⁷ La decoració de la volta és la mateixa que la de la cambra funerària de Bakenrenef, localitzada prop d'aquesta tomba.

¹²⁸ El-SADEEK, *Twenty-six dynasty*, p. 156-161.

¹²⁹ BRESCIANI, *BSFE*, 76, p. 5-10.

¹³⁰ Champollion l'anomenava "le tombeau Jumel".

Bakenrenef¹³¹ exercia el càrrec de visir, entre altres títols, en època de Psammètic I, i la importància del personatge es pot constatar en observar la magnificència de la construcció, els textos i el programa decoratiu. Segons Bresciani¹³² la mida de la tomba fa pensar que formava part de la família reial.

Està rodejada de tres tombes (dues al nord i una al sud)¹³³ que Lepsius va considerar de la dinastia XXVI però estudis recents confirmen que les del nord (BN1 i BN2), una de les quals pertany a Paixeritaisu,¹³⁴ són de la dinastia XXX, i la del sud no se'n coneix la datació. Al fons del pou sud a 6 m de profunditat hi ha la galeria de Padineit, visir de la dinastia XXX en temps del regnat de Nectàneb I.

S'estan fent treballs de reconstrucció¹³⁵ simulada de la tomba a partir dels blocs recuperats i de les descripcions de Lepsius (**fig. 17**). Els resultats de l'equip de la Universitat de Pisa permetran aportar dades que ajudaran a conèixer millor l'estructura i programa decoratiu d'aquesta tomba.

Fig. 17: Reconstrucció de la subestructura de Bakenrenef.

La tomba de Bakenrenef a Saqqara té similituds amb els palaus funeraris de l'Assassif. Per posar un exemple, les dimensions totals de l'estructura (44 m de llargada i 16 m d'amplada) són gairebé les mateixes que les de la tomba de Basa a Tebes Oest. L'estructura funerària de Saqqara té, a més, la mateixa orientació que les tebanes (est-oest) amb un pilono d'entrada a l'est.

¹³¹ AUFRÈRE i GOLVIN, *L'Égypte restituée*, III, p. 97.

¹³² ZIVIE, *Archeologia (P)*, 79, p. 65-66.

¹³³ Anomenades BN 1/BN 2/BS 1 a EL-NAGGAR, *EVO*, I, p. 41-59.

¹³⁴ BRESCIANI, *EVO*, 1, p. 1-14.

¹³⁵ BETRÒ i SILVANO, *EVO*, 14-15, p. 5-8; BETRÒ et alii, *InfEg*, 9, p. 1-3.

La tomba de Bakenrenef es divideix¹³⁶ en superestructura conservada en part i subestructura complexa, a la qual s'accedeix mitjançant sis pous (**fig. 18**).

La superestructura de la tomba no està excavada a la roca, i consta d'un pilono de tovot a l'entrada, que va reemplaçar durant la dinastia XXX el pilono existent originàriament. El fet que una carretera passi just per davant del pilono dificulta l'observació dels vestigis que resten del pilono original. Un cop travessada la porta s'accedeix a un pati obert gairebé quadrat, amb unes mesures de 9,70 m i una amplada de 9,20 m. Al centre hi ha un estany de 1,30 m de llargada per 0,52 m d'amplada i una profunditat de ½ metre, la funció del qual és desconeguda, però té paral·lels amb algunes tombes de la zona de l'Assassif.¹³⁷

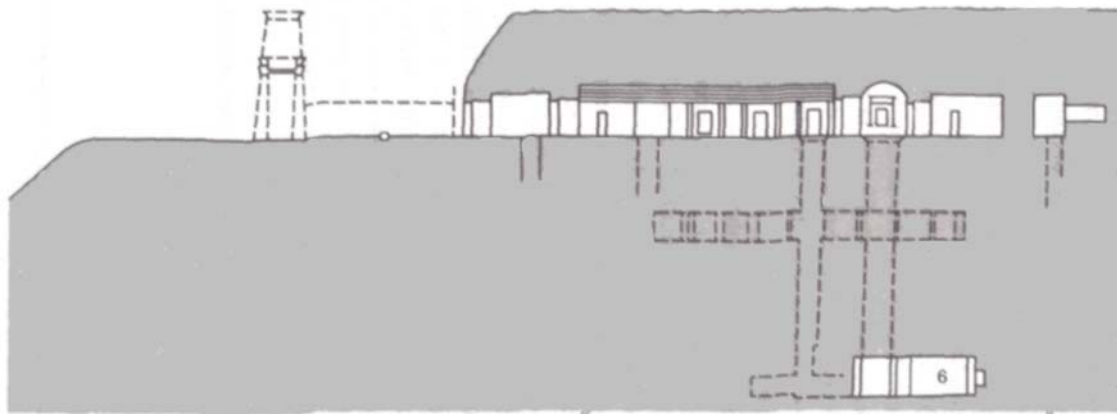

Fig. 18: Secció de la tomba de Bakenrenef.

Tot seguit ens endinsem en la part excavada al penyasegat (**fig. 19**) i ens trobem una avantcambra de planta rectangular (B) de 4,80 m de llarg, 6,20 m d'ample i 2,60 m de profunditat, modificada amb l'afegit d'una paret¹³⁸ a l'est, i una altra al nord-oest. Les parets de la sala estaven cobertes de calç sense inscripcions i el sostre pla decorat amb estrelles grogues en fons blau amb una inscripció central al fil o carena amb dos cartutxos de Psammètic I. En l'estança es van trobar dos pous reomplerts de sorra. Entre l'avantcambra i la posterior

¹³⁶ La divisió de la tomba s'ha seguit segons la descripció donada per El-SADEEK, *Twenty-six dynasty*, p. 156-160, i les lletres que acompanyen les sales són de El-Naggar a El-NAGGAR, *Les voûtes*, p. 35.

¹³⁷ L'estructura d'aquesta tomba presenta, com ja hem esmentat anteriorment, paral·lels amb els palaus funeraris de l'Assassif. En algunes tombes tebanes, al pati obert es pot localitzar un estany o bassa que contenia aigua per a plantar papirs.

¹³⁸ És l'estructura que apareix en l'actualitat com a façana de la tomba.

sala de pilars hi ha un passadís amb falsa porta a la part nord del mur oest i dues habitacions petites encarades (J, K), tapades amb murs de tovot.

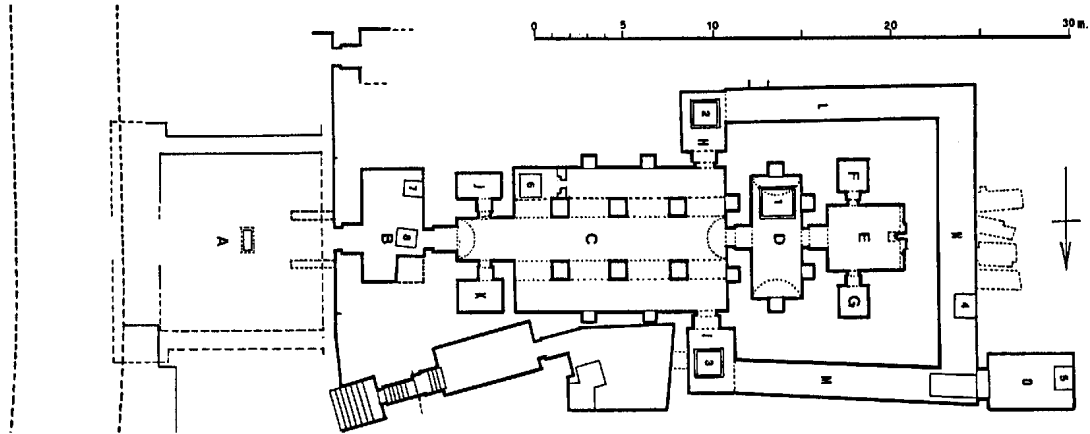

Fig. 19: Planta de la subestructura de la tomba de Bakenrenef.

El passadís ens condueix fins la sala de pilars (C), les dimensions de la qual són 11,65 m de llargada per 7,65 m d'amplada, dividida en tres naus per dues fileres de tres pilars de secció quadrada. La nau central és més llarga que l'habitació, amb 14,70 m de llargada, i s'endinsa en una petita habitació. A l'oest dels murs nord i sud hi ha unes obertures que havien estat tancades per una porta de fusta, atès que se n'han trobat restes sobre el paviment. Les obertures condueixen a dues capelles (H, I), una al nord i una altra al sud, cadascuna amb un pou (2 i 3) al paviment, que en èpoques posteriors es reutilitzaran com a lloc d'enterrament. El pou 2 situat a la cambra del sud, amb una profunditat de 16 m, desemboca en dues habitacions petites amb obertures a les parets est i oest, sense preparació per a poder realitzar inscripcions. El pou 3 té una profunditat de 12,75 m i s'obren dues habitacions sense inscripcions, però amb dos nínxols¹³⁹ quadrats als murs nord, sud i oest. Els nínxols, situats a cada cantó de la porta, contenien amb tota probabilitat una estàtua. Les parets, columnes i nínxols estan inscrits amb els textos del *Llibre del Morts* i els *Textos de les Piràmides*.¹⁴⁰ Però la decoració de nínxols i portes, a excepció de la cornisa, no es troba *in situ*, sinó que forma part de col·leccions de diferents museus. El sostre d'aquesta sala era de volta, construït amb pedra

¹³⁹ QUIBELL, *ASAE*, XI, p. 275-276.

¹⁴⁰ BRESCIANI, *EVO*, 16, 1993, p. 1-14.

calcària, i es troba gairebé destruït. La volta neix a 2,25 m per sobre el paviment del mur nord i sud, directament sobre uns pilars. Els dos salmers de la volta rebaixada estan tallats als blocs dels arquitraus entre els pilars. La volta tenia una llum de 2,40 m i fletxa de 0,83 m, i de llargada 14,70 m. La volta estava coberta de morter pintat i presentava baix relleus amb la figura del difunt Bakenrenef, representat dotze vegades davant les deesses del dia i de la nit.¹⁴¹ Aquesta referència la coneixem gràcies a la descripció de Lepsius. Al sud-est hi ha un pou (6), que sembla ser més antic que la construcció de Bakenrenef i no està netejat.

Les extremitats nord i sud de la sala de pilars s'obren a una construcció curiosa que és un deambulatori o llarga galeria quadrada que donava la volta a les estances centrals: l'habitació transversal (**fig. 20**) i la capella de l'estàtua. A l'habitació transversal (D) s'accedeix mitjançant una porta que és a l'oest de la sala de pilars. És una habitació rectangular amb unes dimensions de 6,70 m de llargada i 2,60 m d'amplada, orientada nord-sud amb el pou funerari principal (1) de la tomba que descendeix del terra de la meitat sud d'aquesta habitació. L'estança consta de dos nínxols a la paret oest, un a cada cantó de la porta, i un nínxol a la paret nord i a la paret sud, decorat amb cornises. La volta de pedra calcària de la sala és rebaixada amb 2,63 m de llum i una fletxa de 0,83 m. Al sostre se li va donar una capa de morter pintat amb estels envoltant una línia de jeroglífics amb el nom i títols de Bakenrenef. Les parets i els nínxols estan decorats amb textos del *Llibre del Morts* i els *Textos de les Piràmides*; al cantó est hi ha una llista de ofrenes.

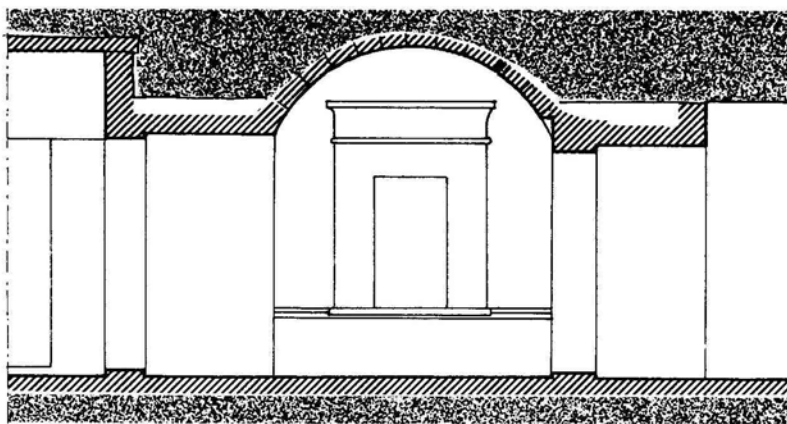

Fig. 20: Secció de l'habitació transversal.

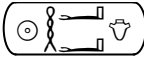
¹⁴¹ EL-NAGGAR, *EVO*, 9, p. 15-38.

L'habitació més occidental és la cambra rectangular que conté l'estàtua (E). A la paret oest hi ha una falsa porta amb una pedra on devia estar l'estàtua, segons Lepsius. Les parets de l'habitació estan decorades amb textos del *Llibre del Morts*, i el sostre està cobert de morter amb una decoració de deu voltors en un cel estrellat. D'aquí surten dues habitacions quadrades laterals (F i G) destruïdes en l'actualitat. Els sostres de les habitacions estaven coberts amb voltes de pedra calcària d'una llargada de 1,65 m i 15 cm de fletxa, decorades, que representen un cel amb estels i inscripcions.

A la subestructura es van trobar vuit pous, dels quals només n'hi ha un que sigui del període saïta, quatre s'han de netejar i no és probable que siguin de la dinastia XXVI. El pou funerari principal, de 15 m de profunditat, descendeix de l'habitació transversal. S'obre al cantó nord cap a una avantcambra quadrada que accedeix a la cambra funerària pel mur oest de la cambra funerària. Les parets tenien morter sense inscripcions, tot i que a la paret oest presenta un tall de 80 cm sobre el terra, on la tapa del sarcòfag es guardava fins el moment final. El sarcòfag, que estava dins la cambra funerària gairebé quadrada, es troba ara al Museu de Florència. Segons les característiques estilístiques, és un sarcòfag d'època saïta i a l'interior tenia un sarcòfag de fusta de sicòmor tallat en un sol bloc, amb pilastra dorsal on hi ha un text en tres columnes.¹⁴²

a.3. Est de la piràmide d'Onnos

Amontefnakht

A 30 m a l'est de la piràmide d'Onnos hi ha la tomba d'Amontefnakht,¹⁴³ anomenat també Uahibremeriptah o Haaibremeriptah. Segons Saad,¹⁴⁴ el nom *rn nfr* (*ḥꜥꜥ-ib-Rꜥ*) ens indica que va viure en època d'Àpries, ja que es va posar de moda a la cort el cartutx amb aquest nom . Entre els títols hi havia el de general, comandant del cos de la guàrdia reial i comandant dels reclutes del rei del Baix Egipte.

¹⁴² BRESCIANI, *EVO*, 19, p. 13-25.

¹⁴³ AUFRÈRE i GOLVIN, *L'Égypte restituée*, III, p. 95.

¹⁴⁴ SAAD, *Royal excavation*, p. 386.

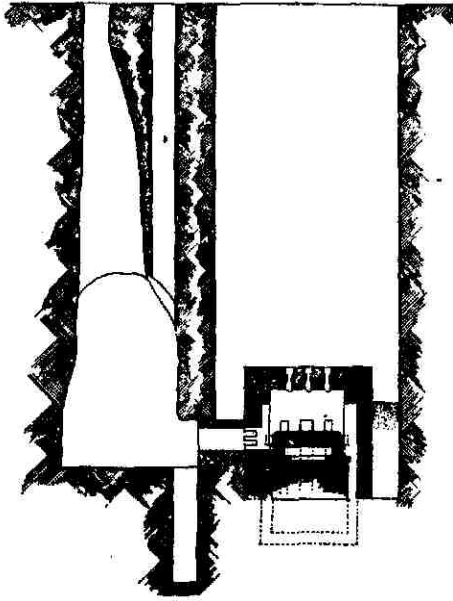

Fig. 21: Secció de la tomba.

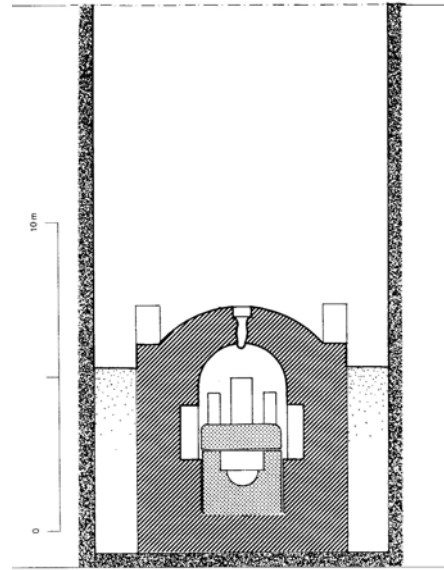

Fig. 22: Secció de la cambra funerària.

Segons Saad,¹⁴⁵ la cambra funerària estava al fons d'un pou de 10,90 m per 8 m (**fig. 21**). A 22 m de profunditat el pou desemboca en el sostre de volta de canó feta amb pedra calcària de la cambra del sarcòfag (**fig. 22**). A la meitat en direcció est-oest es van localitzar tres forats iguals que tenien incrustats gerres de ceràmica amb la part baixa trencada.¹⁴⁶ Les seves mesures interiors són de 4,20 m en direcció est-oest i 2,60 m en direcció nord-sud, mentre que a l'exterior tenim de llargada 7,90 m i d'amplada 5,90 m. La porta de la cambra encara no estava tapiada perquè amb aquesta mesura de seguretat¹⁴⁷ no calia. Tot i que es van trobar marques al passadís fetes per lladres de tombes, no van entrar més enllà, i quan es va excavar encara hi havia sorra. La cambra d'enterrament es va construir al voltant d'un sarcòfag de pedra calcària que ocupava tota l'amplada de l'estança. Les seves dimensions eren de llargada 4,20 m i 2,60 m d'amplada. L'alçària de la tapa era d'un metre amb una columna d'inscripcions en direcció est-oest a la meitat de la coberta amb els noms i títols del difunt i la fórmula de resurrecció fent menció a Nefertem.¹⁴⁸ Dins el sarcòfag de pedra hi havia allotjat un altre antropomorf de pissarra

¹⁴⁵ SAAD, *Royal excavation*, p. 2-11.

¹⁴⁶ Aquest sistema era una mesura de seguretat per a evitar que entressin els lladres de tombes i serà explicat més endavant.

¹⁴⁷ Fa referència als forats de la volta i la sorra que omplia la cambra funerària un cop realitzats els rituals d'enterrament.

¹⁴⁸ És típic dels enterraments de la zona de Memfis que el difunt desitgi assimilar-se al déu Nefertem, adorat en aquesta zona com a fill de Ptah i Sacmis.

verda decorat amb inscripcions dels *Textos de les Piràmides*. La tapa del sarcòfag de pedra calcària no es va baixar i es va trobar recolzada en pilars.

Els murs de la cambra funerària presenten decoració. Al cantó est, com que és el lloc d'accés, s'inscriuen fórmules dedicades a Isis per protegir el difunt dels perills de l'entrada. El mur oest presenta fórmules dedicades a Nut on es deïfica el difunt i es purifica. Els murs sud i nord contenen un *proscynema*¹⁴⁹ dedicada als principals déus funeraris: respectivament a Osiris i Anubis, amb la fórmula de les ofrenes. L'intradós està decorat amb inscripcions.

Al mur est de la cambra hi ha una porta que comunica amb el pou auxiliar per un passadís cobert de lloses de pedra calcària blanca i es van localitzar tres pous petits annexos a l'est del pou principal.

Heqaemsaf

Dins el complex funerari de la piràmide d'Onnos,¹⁵⁰ més concretament dins el temple alt¹⁵¹ i als magatzems del nord, es va trobar la tomba de Heqaemsaf.¹⁵² En la seva titulatura consten títols àulics (administrador de palau, portador del segell del rei del Baix Egipte, amic únic) i funcions administratives de primer ordre (entre d'altres, nomarca, canceller reial del Baix Egipte, tresorer reial o superintendent dels vaixells reials de transport).¹⁵³ Maspero situa aquest personatge a meitat del s. V aC., però Goyon¹⁵⁴ creu que va viure durant el regnat d'Amasis, basant-se en part en la decoració de la cambra del sarcòfag, molt semblant a la de Tjanehebu.

Ha desaparegut la superestructura i només es conserva la subestructura, formada per un pou de dimensions considerables, de 10,80 m de llargada per 8,70 m d'amplada i amb una profunditat de 30 m (**fig. 23**). La cambra d'enterrament amb sostre de volta es va construir al final d'aquest pou. Hi ha un pou secundari a l'est a 2,50 m de distància del principal.

¹⁴⁹ Un *proscynema* és un acte d'adoració davant els déus; en aquest cas es tracta de la fórmula d'adoració.

¹⁵⁰ BARSANTI, *ASAE*, V, p. 69-78.

¹⁵¹ LABROUSSE at alii, *Le temple haut*, p. 33-34.

¹⁵² AUFRÈRE i GOLVIN, *L'Égypte restituée*, III, p. 95.

¹⁵³ BJÖRKMANN, *Boreas*, 6, p. 71-79.

¹⁵⁴ GOYON, *BIFAO*, 67, p. 159-171.

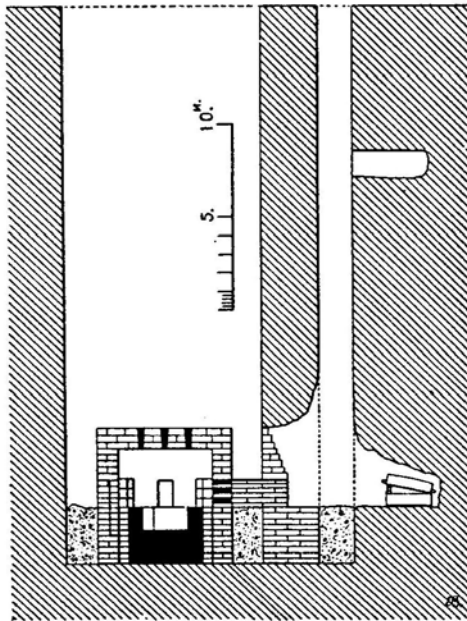

Fig. 23: Secció de la tomba de Heqaemsaf.

En dos reductes situats a l'est i al sud del pou auxiliar es van localitzar dues inhumacions pertanyents a familiars d'Heqaemsaf. A la paret oest n'hi ha una que impedia la comunicació entre els dos pous i bloquejava l'accés al passadís d'1,20 m de llargada. Aquest connecta amb la cambra funerària, que es va trobar inviolada, amb quatre-cents un uixebtis, i es va poder localitzar després de treure la sorra que omplia la cambra funerària (**fig. 24**).

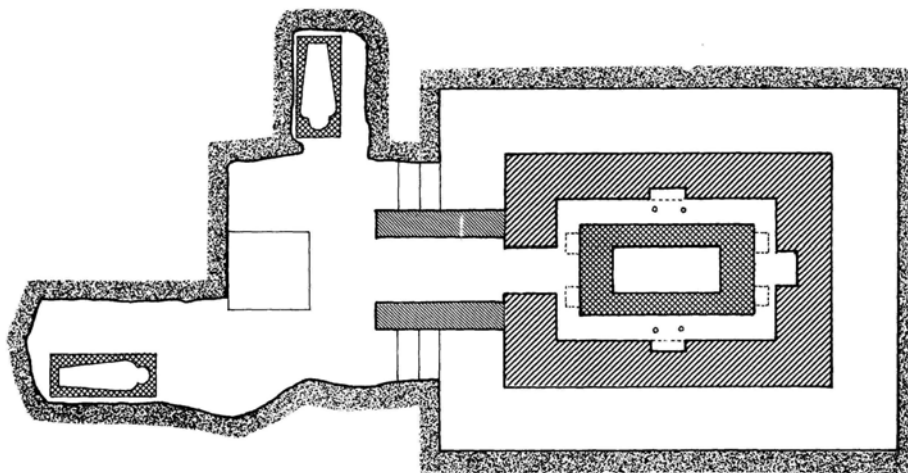

Fig. 24: Planta de la subestructura de Heqaemsaf.

L'estança d'enterrament mesura a l'interior 5,20 m de llargada i 3,13 m d'amplada, i està decorada amb inscripcions inspirades en els antics *Textos de les Piràmides* d'Onnos i amb la llista de les ofrenes al mur sud. De fet, Maspero¹⁵⁵ creia que els escribes saïtes havien copiat directament els textos de la propera piràmide d'Onnos. A més, a les parets nord i sud es troben uns nínxols per a facilitar la baixada de la tapa del sarcòfag i a l'oest un altre nínxol, probablement per a la mateixa maniobra. Al centre de la cambra, ocupant gairebé tota l'estança, es trobava un enorme sarcòfag antropomorf de pedra calcària de 3,70 m de llargada i 2,07 m d'amplada amb la tapa inscrita amb deu línies de text. A l'interior se'n va poder localitzar un de fusta, intacte, amb betum, on hi havia un cos momificat en pèssim estat de conservació, però amb molt aixovar format per amulets d'or.

A diferència de les parets de la cambra funerària, la volta, una mica ogival amb un arc apuntat, no estava decorada. A la línia de clau hi havia tres forats perquè pogués baixar la sorra i omplir l'estança, com a mesura de seguretat.

Padineit

Padineit¹⁵⁶ era cap de la cavalleria i cap de l'estable durant el regnat del faraó Amasis, cosa que es pot datar gràcies a l'estudi del programa decoratiu i de l'estructura arquitectònica.¹⁵⁷ Tal com va succeir amb la de Heqaemsaf, es va trobar inviolada, ja que es van localitzar les lloses que tapiaven la porta. La seva tomba¹⁵⁸ es va descobrir al sud-est de la capella funerària d'Onnos, quan es van localitzar les restes d'un mur de pedra calcària de 5 m de llargada que encerclava el pou principal.

L'estructura de la tomba constava d'un pou auxiliar de secció quadrada d'1,50 m de costat. Al fons dels 28 m de profunditat dona accés a sis criptes, dues sobre el mur est, dues al mur sud i dues a l'oest. Cap el nord hi ha un passadís¹⁵⁹ que mena cap a la cambra funerària, construïda al fons d'un pou de 4,50 m per 3 m (**fig. 25**).

¹⁵⁵ MASPERO, *ASAE*, V, p. 78-83.

¹⁵⁶ AUFRÈRE i GOLVIN, *L'Égypte restituée*, III, p. 95.

¹⁵⁷ SOUKIASSIN, *Axes*, 2, p. 56.

¹⁵⁸ BARSANTI, *ASAE*, II, p. 97-104.

¹⁵⁹ Possiblement estava cobert per una volta de tovot com en altres tombes de la mateixa època.

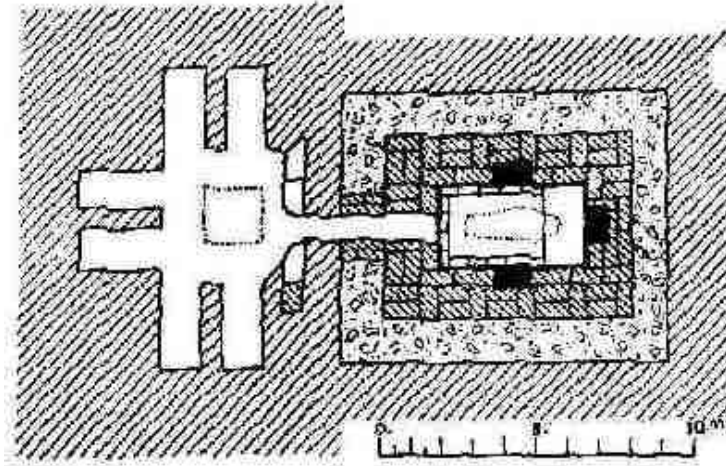

Fig. 25: Planta de la subestructura de Padineit.

La cambra funerària tenia unes dimensions de 3,55 m de llarg per 1,94 m d'ample i arribava a una alçària de 2,44 m. La cambra funerària estava construïda amb murs de pedra calcària decorats amb fórmules extretes dels *Textos de les Piràmides*¹⁶⁰ al voltant d'un sarcòfag. Aquest estava construït amb pedra calcària i a l'interior se n'hi allotjava un de fusta amb una mòmia en pèssim estat de conservació. Tres de les parets tenien nínxols: els dels murs est i oest estaven reservats als vasos canops, i el del nord contenia un pot de ceràmica. El sostre estava cobert per una volta de canó amb blocs fets amb dovelles. L'intradós presentava restes de color blau, potser recordant un cel estrellat.

a.4. Sud de la piràmide d'Onnos

En aquesta zona (**fig. 26**) hi ha un pou de 22 m de profunditat al fons del qual s'accedeix mitjançant una escala en espiral instal·lada per Barsanti al pou auxiliar de la tomba de Psammètic.¹⁶¹ Al final hi ha tres tombes d'època saïta,¹⁶² col·locades en bateria, d'una mateixa família i contemporànies: a l'oest l'almirall Tjanehebu,¹⁶³ el metge i cap dels libis Psammètic, i a l'est el fill de Psammètic, Padiese (també anomenat Padinesi o Pedenisi). Un passadís al

¹⁶⁰ MASPERO, *ASAE*, II, p. 104-111.

¹⁶¹ BARSANTI, *ASAE*, II, p. 256.

¹⁶² AUFRÈRE i GOLVIN, *L'Égypte restituée*, III, p. 95.

¹⁶³ Maspero especulava amb la possibilitat que fos nét de Psammètic.

fons del pou condueix d'una tomba a l'altra, alineades en direcció est-oest. Aquestes tombes,¹⁶⁴ descobertes el 1899 per Barsanti,¹⁶⁵ s'havien considerat d'època persa, quan en realitat són de la dinastia XXVI, d'època d'Amasis.¹⁶⁶ Es van localitzar intactes i cobertes de sorra.

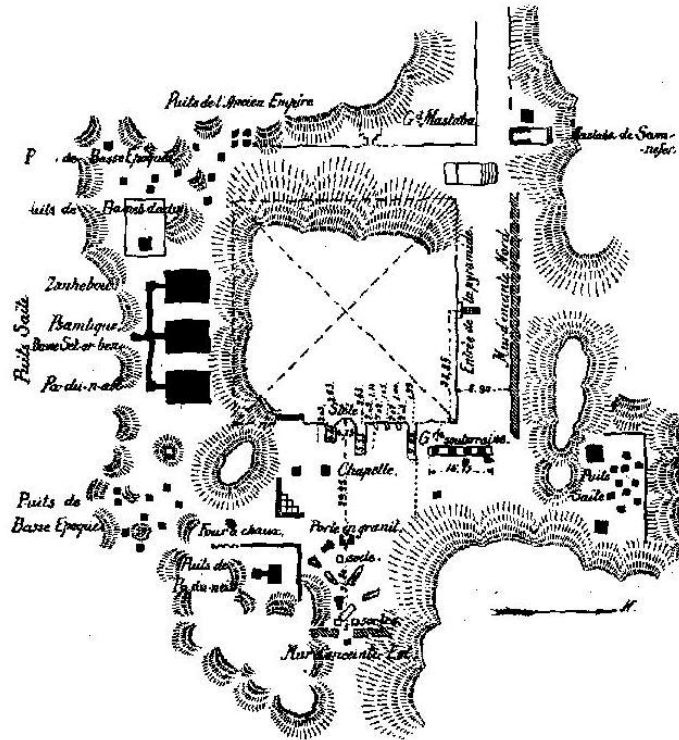

Fig. 26: Zona sud de la piràmide d'Onnos.

Tjanehebu

Una de les tombes inviolades¹⁶⁷ és la de Tjanehebu. Entre els títols destaquen el de cap dels escribes del tribunal i el de més importància, cap de la flota reial (*h^cw-nswt*).¹⁶⁸ El nom del constructor significa el niador dels ibis sagrats i és clarament memfita, perquè els ibis són animals sagrats objecte de culte a Memfis. A més, els càrrecs desenvolupats per Tjanehebu estan lligats a la ciutat de Memfis, principal port d'Egipte. El càrrec de cap de la flota del rei està vinculat a la base de l'arsenal egipci, que era a Memfis i que controlava la

¹⁶⁴ REEVES, *El Antiguo Egipto*, p. 111.

¹⁶⁵ BARSANTI, *ASAE*, I, p. 161-190.

¹⁶⁶ Segons Bresciani, no es pot datar amb certesa perquè no hi ha inscripcions on surti el nom del faraó regnant, però per la tipologia del sarcòfag s'assembla als de Psammètic i Padinesi de Saqqara, que són d'època d'Amasis.

¹⁶⁷ MASPERO, *Essais sur l'art*, p. 255-262.

¹⁶⁸ BRESCIANI et alii, *Ciennehebu*, p. 18-19.

xarxa de transport pel Nil. També es feia càrrec dels impostos amb què es gravaven les mercaderies, que pertanyien al monopoli reial.

Va començar com cap dels escribes del tribunal i després cap de la flota del rei. El fet que en el sarcòfag d'esquist, que estava col·locat dins un enorme sarcòfag de pedra calcària, només aparegués el títol de cap dels escribes del tribunal és perquè era la primera peça que havia de ser acabada.¹⁶⁹ En canvi, als textos de les parets de la cambra funerària i en l'aixovar fúnebre apareix inscrit el títol més elevat de la seva carrera, cap de la flota del rei.

Tot i que no s'han localitzat vestigis d'una superestructura, ja que ni Barsanti¹⁷⁰ ni Maspero no constaten cap estructura ni en fan cap dibuix, es planteja la hipòtesi¹⁷¹ de la presència d'una capella funerària, amb pòrtic o sense, sobre el pou principal.

A la subestructura s'accedeix mitjançant dues obertures, tal com succeeix en les tombes d'aquesta tipologia (**fig. 27**). El pou auxiliar d'entrada a la tomba es va localitzar a l'oest del pou satèl·lit de la tomba de Psammètic, i al final de l'obertura es va trobar un passadís que anava en direcció nord. Aquest passadís enllaçava el pou auxiliar amb el pou principal, rectangular, d'11,10 m de llarg per 7,45 m d'ample i amb una profunditat de 29 m.

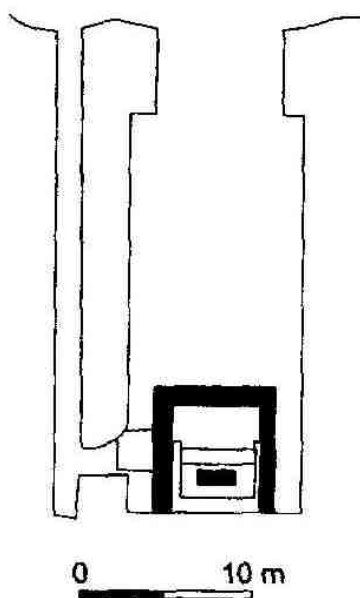

Fig. 27: Secció de la tomba de Tjanehebu.

¹⁶⁹ En les tombes de pou de Saqqara, el primer pas era col·locar el gran sarcòfag al fons del pou i construir després la cambra d'enterrament al seu voltant.

¹⁷⁰ BARSANTI, *ASAE*, I, p. 262-271.

¹⁷¹ Aquesta hipòtesi es basa en la constatació que va fer Lauer en altres tombes saïtes de pou de la zona de la piràmide d'Userkaf.

Al fons del pou es va construir la cambra funerària, amb l'entrada al sud; en el moment del descobriment la porta estava bloquejada per unes lloses de pedra calcària. La cambra del sarcòfag mesura 5,13 m de llarg i 2,83 m d'ample i als murs nord, est i oest apareixen uns nínxols, que en el cas de les parets est i oest contenien una caixa de fusta amb els vasos canops (**fig. 28**). El sostre era una volta de canó de pedra calcària que neix a 2,05 m del paviment amb una obertura practicada al centre. Un sarcòfag de pedra calcària domina l'estança, que conté a l'interior un altre sarcòfag de basalt, amb la mòmia amb màscara de plata, xarxa amb denes de faiença, amulets, uixebtis i joies d'or.

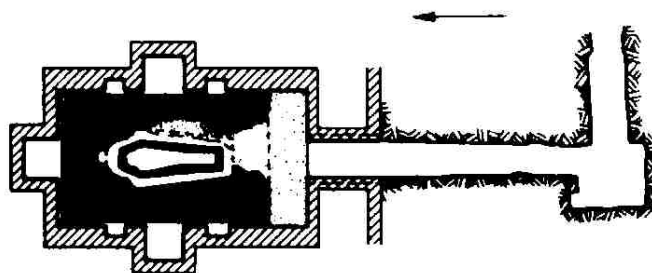

Fig. 28: Planta de la cambra del sarcòfag de Tjanehebu.

La decoració que presenta la tomba és molt semblant a la de Heqaemsaf, tot i que la distribució dels textos és diferent per l'orientació del difunt. L'entrada de la cambra funerària se situa al sud i a banda i banda de la porta hi ha textos dedicats a la deessa Isis per protegir el difunt dels perills que comportaven les serps durant la navegació pel cel, i per poder sortir de la tomba. A la paret nord, les fórmules es dediquen a Nut, per purificar el difunt, amb la llista d'olis sagrats. Com és costum, a la paret est s'inscriu un *proscynema* a Anubis, i a l'oest un *proscynema* a Osiris i la llista d'ofrenes. La part superior de l'intradós no està decorada, a diferència d'altres tombes que presenten un sostre estrellat o una línia d'inscripcions amb el nom i els títols del difunt. Per la temàtica i l'estil de les inscripcions es pot assegurar que s'inspiren en els *Textos de les Piràmides* de la tomba d'Onnos, i que l'artista els havia observat directament.¹⁷²

Psammètic

¹⁷² MASPERO, *ASAE*, I, p. 271.

Psammètic era cap dels metges de l'Alt i Baix Egipte (*wr šnw šm^c mh^w*), durant la dinastia XXVI. Més concretament sabem que va viure sota el regnat d'Amasis a mitjan segle VI a C. gràcies a una estela que ell dedica a l'Apis mort l'any 23 d'Amasis, trobada al Serapeu.¹⁷³

El traçat¹⁷⁴ arquitectònic ajuda a comprendre la tomba, que no va ser usada, però que estava llesta (**fig. 29**). Consta d'un petit pou¹⁷⁵ gairebé quadrat de 1,30 m per 1,40 m i 25 m de profunditat, que dóna accés al nord a un passadís de tovot, potser amb sostre de volta, de 5 m de llarg amb parets de blocs de pedra calcària. Abans d'arribar al fons a les parets nord i sud hi ha dues tombes. La tomba sud és subsidiària (**fig. 30**): hi ha un sarcòfag prop de la porta que mesura 2,20 m de llarg i 1,25 m d'ample de pedra calcària. Dins n'hi havia un altre de fusta que contenia la mòmia amb estutxos daurats als dits i amulets de la dama Setariban¹⁷⁶ o Satirbeni (𓆎 𓆏 𓆑), amb un nínxol amb vasos canops als peus del sarcòfag i uixebtis.

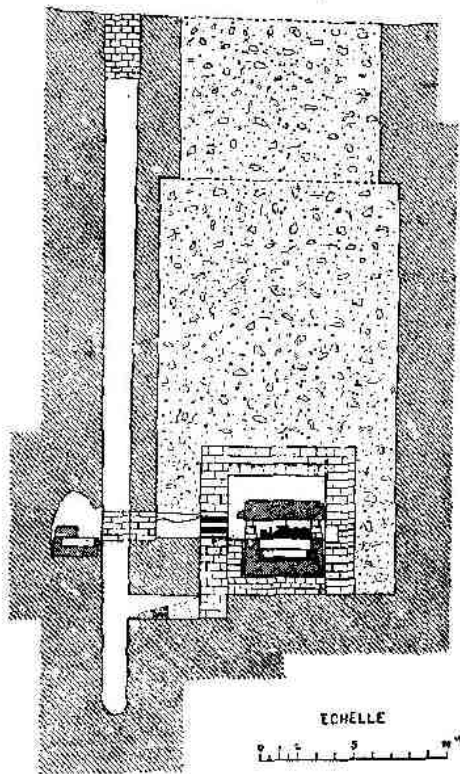

Fig. 29: Secció de la tomba.

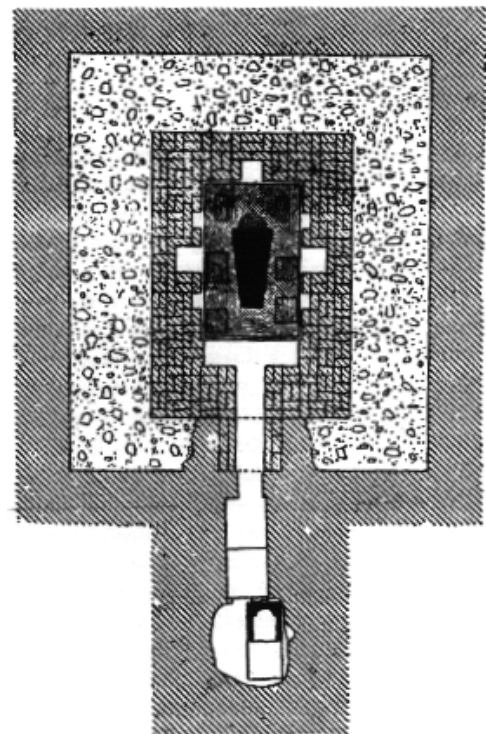

Fig. 30: Planta de la tomba de Satirbeni.

¹⁷³ JONCKHEERE, *Les médecins*, p. 39.

¹⁷⁴ EL-SADEEK, *Twenty-six dynasty*, p. 161-164.

¹⁷⁵ BARSANTI, *ASAE*, I, p. 163-166.

¹⁷⁶ BARSANTI, *ASAE*, I, p. 161-163.

El passadís de pedra calcària, de 5 m de llargada, s'obre al fons d'un gran pou de 10 m per 12 m i 30 m de profunditat. El final del pou és la cambra funerària, amb unes dimensions de 5,20 m de llarg, 2,68 m d'ample i 3,50 m d'alçària, construïda amb blocs de pedra calcària al voltant del sarcòfag (**fig. 31**). Aquest estava elaborat amb pedra calcària, i ocupa gairebé tota la cambra fins al sostre de volta de canó, ja que les dimensions són 4,20 m de llargada, 2,20 m d'amplada i 1,05 m d'alçària. La tapa d'un m de gruix té una línia d'inscripcions amb el capítol 266 dels *Textos de les Piràmides*. Aquesta tapa no es va col·locar i es va deixar en espera sobre sis pilars, tres a cada mur llarg. Dins hi ha un sarcòfag antropomorf de basalt amb fórmules del capítol 72 del *Llibre dels Morts*¹⁷⁷ i sense mòmia. En tres de les parets (nord, est i oest) es van fer nínxols per col·locar els vasos canops i els uixebtis.

La volta de la cambra funerària és de canó construïda amb pedra calcària, on l'intradós és a 3,25 m del paviment. A la línia de clau de la volta, cap el nord hi ha una lluernia rectangular, amb unes dimensions de 0,60 m per 0,35 m per on s'abocava la sorra que omplia la cambra. Com no es va ocupar mai, encara conservava la pedra que bloquejava la lluernia i el pou encara era ple de sorra.

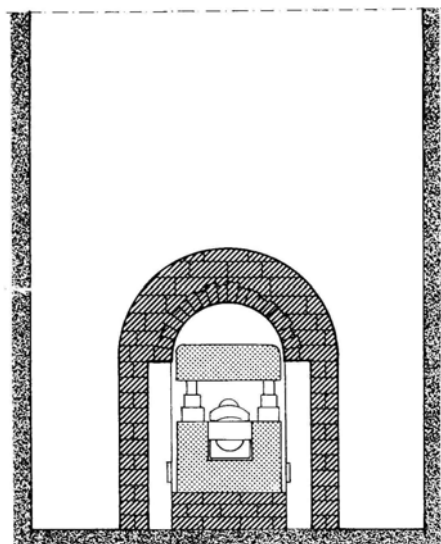

Fig. 31: Secció de la cambra del sarcòfag de Psammètic.

¹⁷⁷ MASPERO, *ASAE*, I, p. 166-184.

També anomenat Padiese,¹⁷⁸ era secretari del teler reial, supervisor dels documents segellats, ministre, amic únic i camarlenc durant el regnat d'Amasis.

L'estructura¹⁷⁹ de la tomba consta de dos pous: el principal amb unes dimensions de 8 m per 7,10 i amb 27,50 m de profunditat i a tres metres al sud hi ha l'auxiliar, que era pel qual es baixava la mòmia en el moment de l'enterrament. Al fons del pou satèl·lit es va construir, a la paret nord, una porta que menava a la cambra del sarcòfag i que en el moment del descobriment encara es trobava segellada (**fig. 32**). En intentar treure-la, va començar a caure sorra i es va haver de continuar pel pou central. Al fons d'aquest pou es va localitzar la cambra funerària construïda amb pedra calcària, que connectava amb el pou auxiliar mitjançant un passadís cobert potser amb un sostre de volta construït amb tovot.

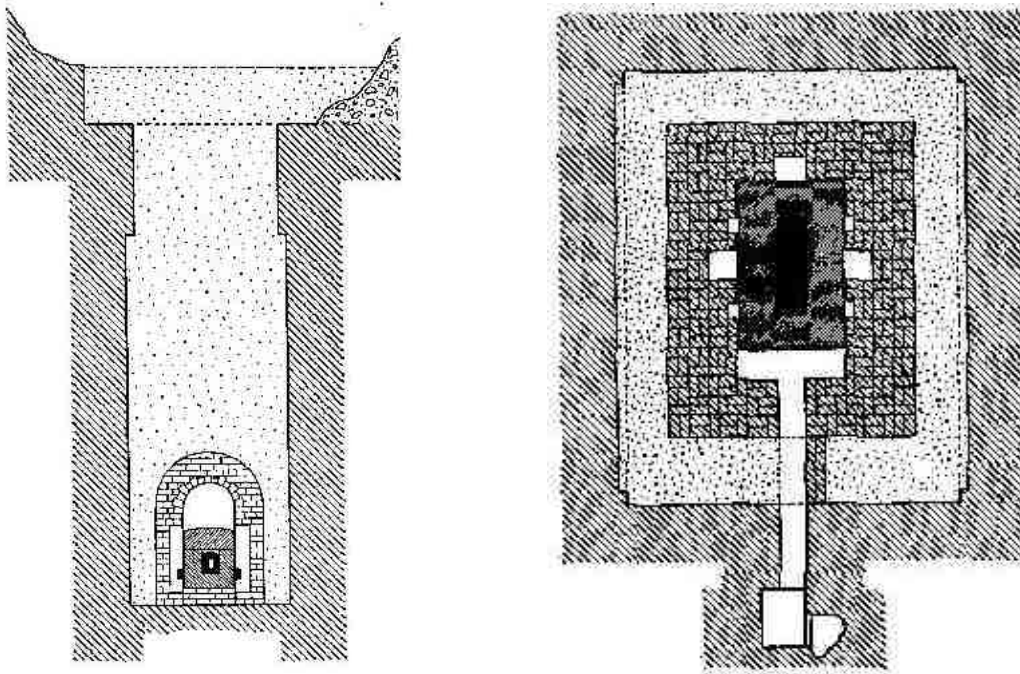

Fig. 32: Secció i planta de la tomba de Padinesi.

La cambra funerària, decorada amb inscripcions, té unes dimensions a l'interior de 5,72 m de llargada per 3,85 m d'amplada. A les parets est i oest hi ha dos nínxols poc profunds, potser per a dipositar-hi els vasos canops. La cambra envoltava un sarcòfag de basalt amb unes dimensions de 4,40 m de llargada i 2,80 m d'amplada, decorat amb fórmules del *Llibre dels Morts*.¹⁸⁰ A l'interior hi havia un altre sarcòfag antropomorf de granit negre. El sostre de la cambra

¹⁷⁸ BARSANTI, *ASAE*, I, p. 230-234.

¹⁷⁹ LAUER, *Saqqara*, p. 143.

¹⁸⁰ MASPERO, *ASAE*, I, p. 234-261.

d'enterrament estava fet amb una volta de pedra calcària amb una llum de 3,85 m i un traçat el·líptic amb la línia de clau a 3,95 m del paviment. Justament allà hi havia tres lluernes o forats per deixar entrar la sorra.¹⁸¹ L'intradós estava decorat amb estels sobre un fons blanc, recordant el cel dels difunts.

Esmendes

Esmendes¹⁸² o Esbanebdjed tenia la tomba al sud-oest del complex funerari d'Onnos. Entre els títols hi havia el de superior dels dos graners. L'estructura de la tomba era molt semblant a les del voltant, amb un pou que desemboca en el sarcòfag. Les dimensions del pou d'accés són de 2,50 m per 3 m i té una profunditat de 8 m. A diferència de les tombes veïnes, no es va construir una cambra funerària al fons, però sí que hi era el sarcòfag rectangular que mesurava 2,20 m de llargada, 1,30 m d'amplada i 1,10 m d'alçària. Aquest sarcòfag es va buidar interiorment per a posar-n'hi un de fusta, antropomorf. Les inscripcions al voltant de la caixa van proporcionar el nom del propietari.

a.5. Piràmide d'Userkaf

Els complexos funeraris del rei Userkaf i de la reina Neferhetepes van ser els emplaçaments escollits per nombrosos personatges durant la Baixa Època, especialment de la dinastia XXVI, com a necròpolis.¹⁸³ Per realitzar els pous d'accés a les tombes, de les quals no en queda la superestructura, es va haver d'excavar el paviment dels temples funeraris. La situació d'aquestes estructures funeràries prop dels complexos reials d'Userkaf i Neferhetepes van condicionar-ne l'estructura. En general es componen d'un pou que mena directament a la cambra amb el sarcòfag i un pou auxiliar situat a l'est.¹⁸⁴

En total s'han localitzat prop d'una desena de tombes d'època saïta, dues de les quals han estat excavades i publicades, i la resta es van buidar i tornar a tapar amb sorra.

¹⁸¹ Mesura de seguretat que ja s'ha esmentat anteriorment, consistent a fer uns forats tapats amb ceràmica que, en trencar-se, deixaven passar la sorra que omplia l'estança funerària.

¹⁸² BARSANTI, *ASAE*, I, p. 189-190.

¹⁸³ LABROUSSE et alii, *Les complexes*, p. 172-176.

¹⁸⁴ Amb l'excepció del pou auxiliar de la tomba d'Hor, que es va excavar a l'oest.

Hor

Entre els títols d'Hor¹⁸⁵ hi ha els de Pare Diví (*it ntr*), sacerdot sem, secretari de Ro-Setau i amic únic. L'atribució al regnat d'un faraó és dubtosa. Segons Porter i Moss¹⁸⁶ podria ser de l'època d'Àpries o de més tard. Mirant el nom *rn nfr*¹⁸⁷ podem comprovar que en principi es deia Uahibremakhet¹⁸⁸ () , i que després passa a anomenar-se Neferibremakhet () .

Segons Saad¹⁸⁹ va viure en temps de Psammètic II o Àpries, però De Meulenaere¹⁹⁰ no està d'acord amb la teoria que es canvia de nom quan accedeix al tron un altre faraó. Segons ell, el nom basilòfor (*rn nfr*), implica que el personatge que el porta és contemporani del rei que té dins el protocol aquest nom.

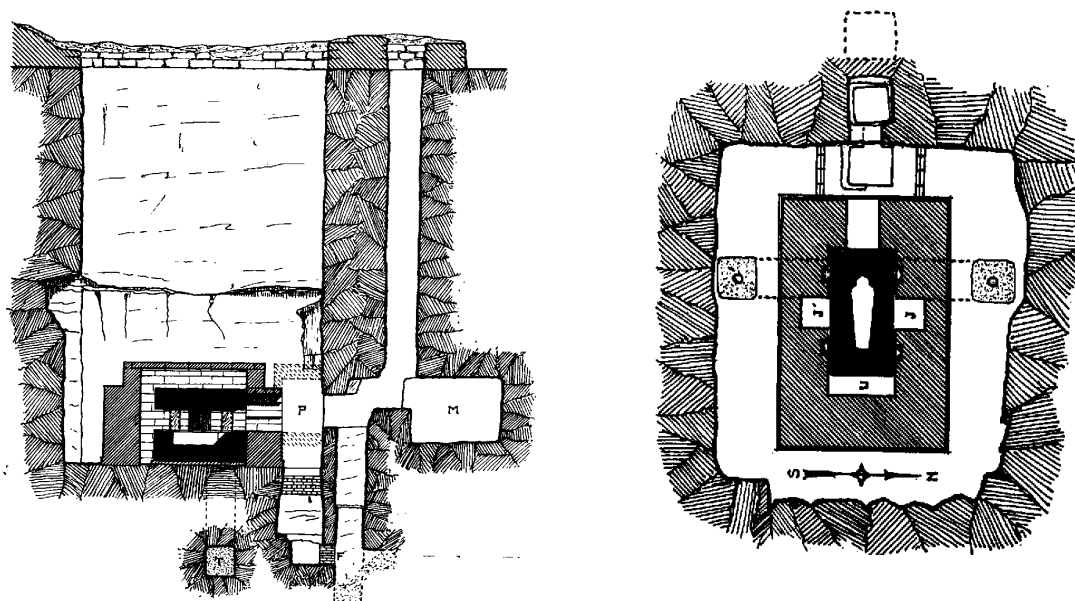

Fig. 33: Secció i planta de la tomba de Hor.

La tomba està situada¹⁹¹ a 7,80 m al sud del mur meridional del temple d'Userkaf i a 5 m a l'est de l'angle nord-est de la petita piràmide de la reina

¹⁸⁵ EL-SADEEK, *Twenty-six dynasty*, p. 162-164.

¹⁸⁶ PORTER i MOSS, *Topographical Bibliography*, III, p. 587.

¹⁸⁷ SOUKIASSIN, *Axes*, 2, p. 56.

¹⁸⁸ El que indicaria que va viure sota el regnat de Psammètic I, i quan es va canviar de nom seria en època de Psammètic II.

¹⁸⁹ SAAD, *Royal excavation*, p. 2-11.

¹⁹⁰ De MEULENAERE, *Le surnom égyptien*, p. 32-34.

¹⁹¹ LAUER, *ASAE*, LII, p. 133-136.

Neferhetepes. L'estructura de la tomba era un pou principal, gairebé quadrat, amb unes dimensions de 8,80 m i 8,15 m i una profunditat total de 14 m. A 12 m de profunditat es va localitzar el sostre d'una cambra de pedra calcària amb sostre de volta amb una filada¹⁹² de blocs de pedra calcària aparellats en dovelles (**fig. 33**).

Als murs nord i sud hi havia dos nínxols per als vasos canops. Els murs de la cambra no estaven ben acabats i sense inscripcions,¹⁹³ però a la línia de clau hi ha una línia de jeroglífics a la meitat d'oest a est, còpia del que hi ha a la tapa del sarcòfag d'Amontefnakht¹⁹⁴ i del mateix Hor. Les inscripcions reproduïxen la fórmula de lotus de Nefertem. El sarcòfag de pedra calcària mesura 3,20 m en el costat llarg i 1,80 m d'amplada.

A l'oest de la cambra funerària hi ha un passadís de tovot construït amb una volta de 1,10 m de llum, que comunica amb el pou secundari, amb murs de 1,20 m de llargada i 14 m de profunditat. Aquest pou té una cambra de descàrrega, i el passadís que comunicava els dos pous es va omplir intencionadament de sorra com a mesura de seguretat.

Tomba de Neferibresaneit **i Uahibremen**

La petita piràmide de la reina d'Userkaf es va utilitzar en època saïta com a pedrera per a fer les tombes de pou d'època saïta. Firth¹⁹⁵ va descobrir al temple alt del complex funerari d'Userkaf dues tombes¹⁹⁶ amb sostre de volta de canó: la de Neferibresaneit al nord i la de Uahibremen al sud.¹⁹⁷

No queden restes de la superestructura, però per comparació amb altres tombes de la mateixa època, se suposa que era una capella funerària amb columnes.¹⁹⁸ Construïdes amb pedra calcària blanca de Tura al fons d'un pou de 11 m de costat i 25 m de profunditat, van ser perforades en època saïta a través dels vestigis de murs de la part sud del temple d'Userkaf. Els pous eren plens de sorra.

¹⁹² Com que el pou és poc profund, només cal una filada de pedres per poder fer la volta, a diferència de la volta de Neferibresaneit, on calen dues filades.

¹⁹³ En canvi, les parets exteriors de la cambra funerària sí que hi havia inscripcions.

¹⁹⁴ SAAD, *ASAE*, XLI, p. 392.

¹⁹⁵ FIRTH, *ASAE*, XXIX, p. 68-70.

¹⁹⁶ AUFRÈRE i GOLVIN, *L'Égypte restituée*, III, p. 95.

¹⁹⁷ LECLANT, *Orientalia*, 21, p. 239

¹⁹⁸ DRIOTON, *ASAE*, LI, p. 469-478.

A dos m a l'est del gran pou¹⁹⁹ hi ha el pou auxiliar de la tomba de Neferibresaneit (**fig.34**). Aquest pou té uns murs amb unes dimensions de 1,40 m per 1,15 m i 28 m de profunditat.²⁰⁰ A 8,50 m hi ha un forat a la paret oest que queda tapat després del funeral, i que connecta amb el pou auxiliar mitjançant un passadís de tovot amb sostre de volta amb la cambra del sarcòfag.

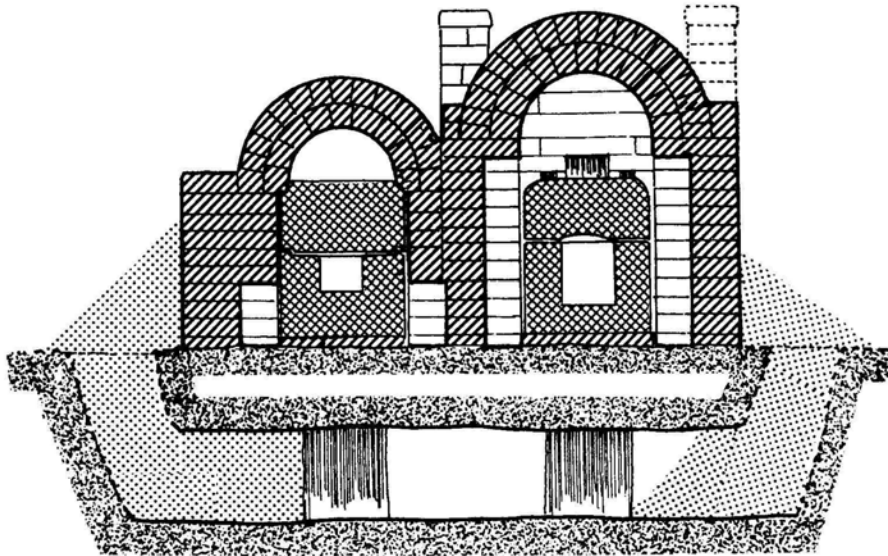

Fig. 34: Secció de la tomba de Neferibresaneit.

La cambra funerària consta d'unes dimensions de 3,85 m de llarg per 1,87 m d'ample i està coberta per un sostre de volta d'un metre de llum. La volta de canó, de 3,95 m d'alçària, estava construïda amb dues filades superposades. La línia de clau es rebentava després dels funerals com a mesura de seguretat, per deixar entrar la sorra; però, tot i això, els lladres hi van entrar.

La cambra funerària presenta, a excepció del mur est, un nínxol a cada paret de dimensions diferents. A les parets nord i sud, el nínxol rectangular tenia unes dimensions de 0,70 m per 0,48 m i 2,80 m d'alçària per guardar els vasos canops. El nínxol de la paret oest és quadrat i mesura 0,50 m de llargada i 2,20 m d'alçària i està enquadrat al nord i sud per dos rebaixos verticals amb peces de fusta per fer baixar la tapa. A l'interior s'hi albergava un sarcòfag

¹⁹⁹ LECLANT, *BSFE*, 9, p. 21-25.

²⁰⁰ El pou baixa 8 m més que el nivell del paviment de la cambra funerària. És normal en aquestes tombes que el pou auxiliar quedi per sota el passadís, per tal que els obrers poguessin sortir de la tomba mentre s'omplia de sorra.

anepigràfic de pedra calcària de 3,20 m de llarg, 1,78 m d'ample i 2,20 m d'alçària, amb la tapa. Als peus del sarcòfag es col·locaven els uixebtis.

La tomba de Uahibremen²⁰¹ és, segons Firth, més antiga que la de Neferibresaneit, atès que no hi ha passadís que connecti els dos pous, i la volta de la cambra funerària neix per sota el nivell de la tomba de Neferibresaneit. La cambra funerària té unes dimensions de 4 m de llarg per 1,80 m d'ample i està coberta per un sostre de volta de canó que neix a 2,10 m per sobre el paviment (**fig. 35**). La volta té dues filades de pedres per poder suportar millor la càrrega de la sorra, en ser el pou tan profund. Per les tècniques utilitzades en la construcció,²⁰² Firth va haver de desmuntar la volta per tal de poder-hi excavar.

Contenia un sarcòfag de pedra calcària que estava intacte i, al voltant, hi havia diferents nínxols. A l'est hi havia un nínxol amb caixa d'uixebtis i a les parets nord i sud el nínxol amb dos vasos canops.

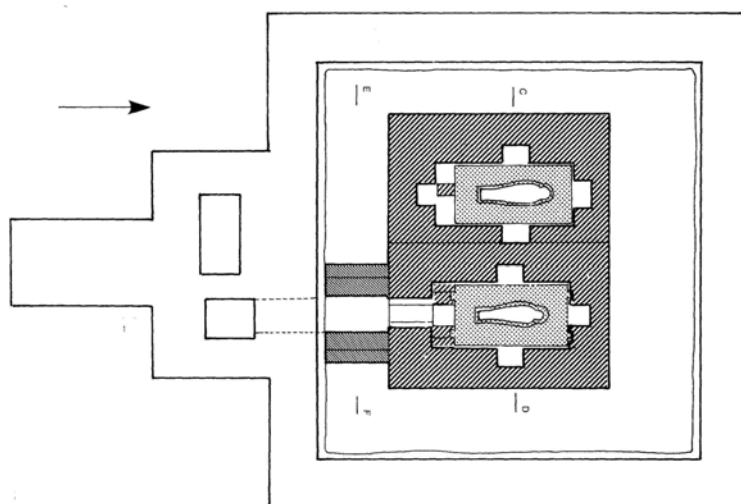

Fig. 35: Planta de la cambra funerària de Uahibremen.

Altres tombes prop de la piràmide d'Userkaf

Dins el temple funerari del faraó Userkaf es van poder localitzar quatre tombes més, a més de la tomba de Neferibresaneit.²⁰³

La tomba B, amb una planta en forma de T, es va excavar a l'est de la sala de pilars del temple funerari. Mesura 9,85 m en direcció nord-sud i 12,05 m en direcció est-oest. L'alçària conservada d'aquesta estructura és de 1,46 m. El

²⁰¹ DRIOTON, *ASAE*, LI, p. 478-490.

²⁰² La cambra funerària es va fer després de tancar el sarcòfag.

²⁰³ LABROUSSE et alii, *Les complexes*, p. 174-176.

pou que condueix a la subestructura té 1,90 m en direcció nord-sud i 2,75 m en direcció est-oest. Tot i que no s'ha localitzat el pou auxiliar, devia estar situat a l'est.

La tomba D era a l'oest de la sala de pilars del temple funerari reial. Mesura 9,40 m en direcció nord-sud i 11,60 m en direcció est-oest. El pou principal situat al centre de l'estructura mesura 3,20 m en direcció nord-sud i 4,90 m en direcció est-oest. S'ha localitzat el pou auxiliar a l'est i mesura 1,35 m en direcció nord-sud i 1,02 m en direcció est-oest.

La tomba E no presenta restes de superestructura, i en queda només un pou d'1,60 m per 1,40 m, excavat al paviment del pati de pilars del temple funerari d'Userkaf. Aquest pou té una profunditat de 13 m i mena a una cambra trapezoïdal excavada al terra, amb 8,40 m en direcció nord-sud i 3,70 m en direcció est-oest i una alçària compresa entre 1,10 m i 1,30 m. Al nord-est hi havia una cavitat de 2,50 m de llargada i 2 m d'amplada amb la finalitat de contenir el sarcòfag de pedra calcària orientat est-oest. Les dimensions externes del sarcòfag eren de 2 m per 1,20 m (internes 1,50 m per 0,70 m).

La tomba F es va excavar als magatzems del temple reial. La superestructura té unes dimensions de 24 m de costat. Al centre es va excavar un pou de 13 m de costat per accedir a la subestructura.

La tomba C, molt destruïda, està situada al pati nord de la piràmide satèl·lit. Només s'han conservat restes de la façana, amb 4 m en direcció nord-sud i 5,50 m en direcció est-oest.

A l'àrea²⁰⁴ situada al nord de l'entrada de la piràmide d'Userkaf, El-Khouli²⁰⁵ va localitzar els vestigis d'un mur de tanca, de pedra calcària, orientat est-oest, que podria correspondre al mur perimetral d'una possible tomba saïta. Les dimensions d'aquest mur eren 3,60 m nord-sud i 3,90 m est-oest. L'alçària conservada és d'1,62 m.

a.6. Piràmide d'Òtoes

Udjahor Padipep , Psammèticnebpehti

²⁰⁴ El-KHOULI, *JEA*, 64, p. 35-36.

²⁰⁵ El-KHOULI, *JEA*, 66, p. 46.

A la calçada d'Abusir a Saqqara (**fig. 36**) es van trobar les tombes de pou de Padipep, Psammèticnebpehti i la d'Udjahor. Psammèticnebpehti era comandant de l'armada reial.

L'excavació de la tomba d'Udjahor²⁰⁶ presentà problemes a causa de la presència d'aigua. L'estructura estava formada per un pou gairebé quadrat, de 8,50 m per 8,25 m de costat i 30 m de profunditat i en direcció sud el pou auxiliar més petit. Al final del gran pou es trobava la cambra funerària feta de blocs de pedra calcària amb un sarcòfag de la mateixa pedra, de 4,50 m de llargada per 2,80 m d'amplada i un de fusta a l'interior. Com en altres tombes, que ja s'han esmentat, a les parets nord i sud hi havia nínxols per a guardar els uixebtis. La datació que tenim no és gaire fiable, ja que pot ser de la dinastia XXVII, tot i que l'estructura de la tomba ens fa pensar en les tombes properes d'època saïta.

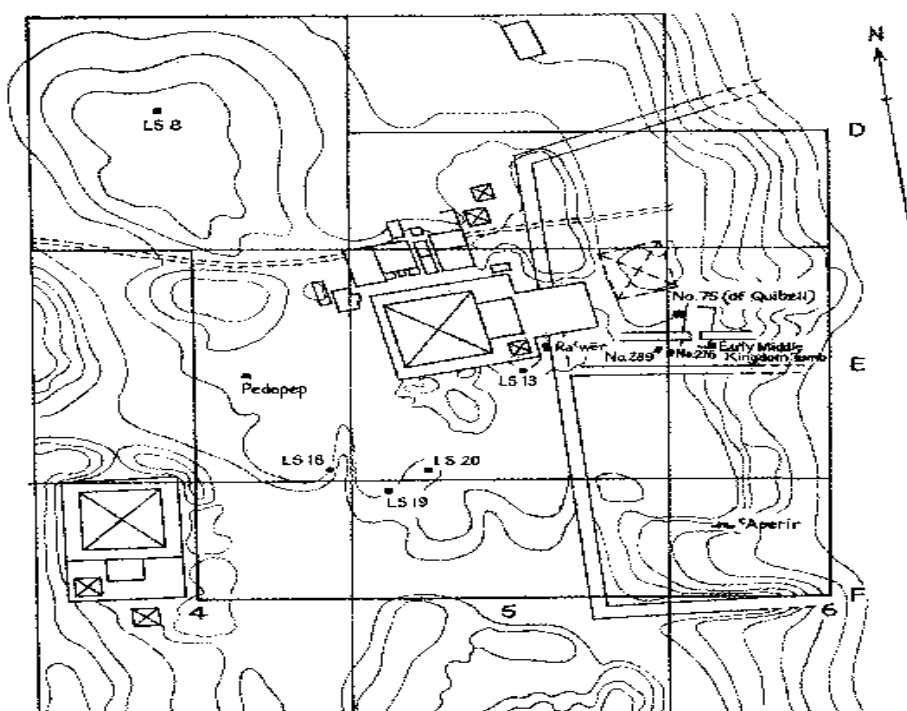

Fig. 36: Zona al voltant de la piràmide d'Ótoes.

a.7. Entre el monestir d'Apa Jeremies i el recinte funerari de Sekhemkhet

Nestot

²⁰⁶ BARSANTI, *ASAE*, III, p. 209-212.

Entre els títols que exercia Nestot, anomenat també Esdut, hi havia el de supervisor dels escribes reials de l'armada de l'Alt i Baix Egipte, i la datació es concreta a la primera meitat de la dinastia XXVI, en època de Psammètic I.

Restaven en peu vestigis d'una capella de pedra com a superestructura, de la qual se'n poden deduir les característiques arquitectòniques. La capella devia tenir un pilono com a entrada, un pati exterior, un pati interior i cinc capelles situades a l'oest amb estàtues de culte²⁰⁷ i decorades amb capítols del *Llibre dels Morts* i el *Llibre de les portes*. De la decoració no en queden gaires mostres. Al pati interior es va conservar la base de vuit columnes i, al centre de l'estança, hi ha el pou que condueix a la subestructura.

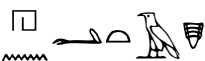
El pou té 20 m de profunditat i s'obre a una habitació gran sense inscripcions, d'on surten tres habitacions petites. La del sud era la cambra funerària del constructor de la tomba, on es va dipositar el sarcòfag. L'exterior del sarcòfag de pedra calcària no té inscripcions, tot i que a la tapa apareix la figura momiforme del difunt, amb dos falcons a una banda i dos xacals a l'altra. A l'interior del sarcòfag hi han representades les figures d'Isis i Neftis i el capítol 72 del *Llibre dels Morts* amb Anubis, Hapi, Duamutef i Amset.

a.8. Prop del temple de la vall d'Onnos

Khedebneitiarboni

En aquesta zona (**fig. 37**) es va localitzar una tomba de pou amb la sepultura de dos homes anomenats Psammètic (un d'ells era majordom i supervisor del segell, i l'altre supervisor dels escribes del menjar reial) i la de la reina Khedebneitiarboni,²⁰⁸ esposa del faraó Amasis.

a.9. Posició desconeguda

Henat

El primer usuari d'aquesta tomba, anomenat Khnemibremen, era director de les propietats de Neit i lector en cap. La datació de la sepultura es pot situar a finals de la dinastia XXVI, en què, potser el seu pare fou Udjahorresne.

²⁰⁷ QUIBELL, *Excavation at Saqqara*, IV, p. 30-33.

²⁰⁸ AUBERT, *Statuettes*, p. 213.

Tjaibanebdjedetimu

Daressy, Quibell, Barsanti, Firth i Saad, a començament del s. XX, descobriren unes tombes de pou en un cementiri de Baixa Època a la cara nord de la calçada que porta al Serapeu, entre les quals hi havia la de Tjaibanebdjedetimu, i que només en coneixem el nom del difunt.

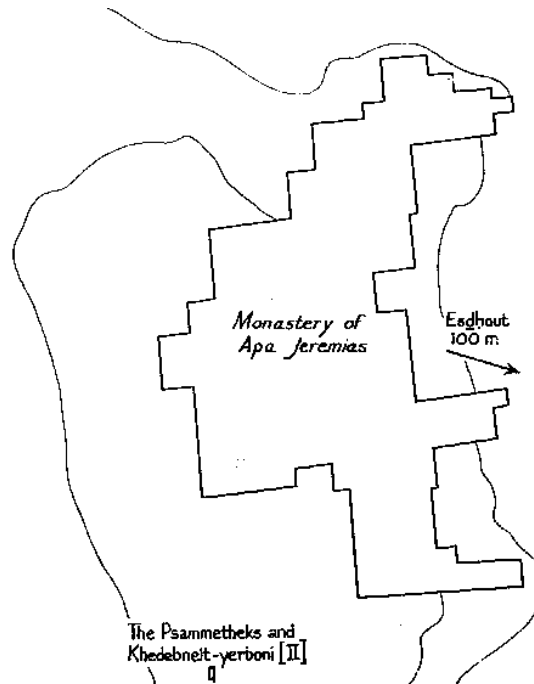

Fig. 37: Zona al voltant de la piràmide d'Ònnos.

b. Guiza

Els enterraments saïtes a la zona de Guiza van ser redescoberts per Massara, Mariette i Grébaut el s. XIX, i per Petrie i Abu Bakr el s. XX. El fenomen que es produïa a la necròpolis de Saqqara amb l'enterrament d'alts dignataris reials prop de les tombes reials es repeteix a Guiza. Aquí els funcionaris s'inhumen al costat de les grans estructures funeràries dels faraons de la dinastia IV de l'Imperi Antic. Aquestes tombes es concentren en diverses zones: el camp sud, a l'àrea de Djebel Qibli (on destaca la tomba capella de Txery); al nord de la calçada que uneix el temple de la vall i el temple alt de Quefrè (tomba de Pakap), al nord-oest de l'esfinx (Ptahardais i Petubastis) i a l'est de la piràmide de Quèops (on destaca la tomba del general Kheperre).

b.1. Al nord de la calçada de Quefrè i l'Esfinx

Les tombes al voltant de la calçada (**fig. 38**) són hipogeus excavats a la roca (LG 81, LG 83, LG 84, LG 97) amb l'entrada que mena al pati i una capella al darrere. L'accés a la subestructura es realitza mitjançant pous molt profunds, plens de sorra, i n'hi ha alguns de destruïts.²⁰⁹ Molts van estar excavats el segle XIX i, per tant, les condicions de l'excavació no foren idònies. Els pous condueixen a la cambra funerària o a més d'una habitació.

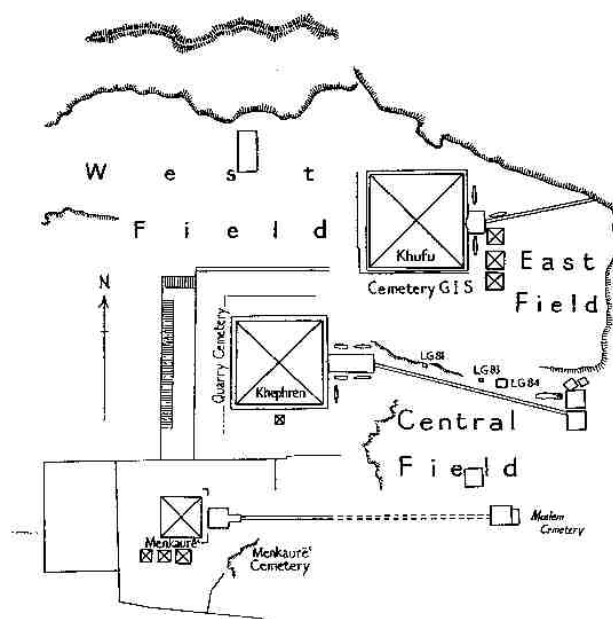

Fig. 38: Zona al nord de la calçada de Quefrè.

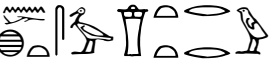
²⁰⁹ L'excepció la constitueix la tomba LG 84 que pertany a Pakap.

Els egipcians que han fet la descripció d'aquestes tombes, ja sigui bé per excavació o bé per meres anotacions són, entre d'altres, Lepsius,²¹⁰ Vyse,²¹¹ Mariette,²¹² Caviglia o el cònsol Salt.

LG 81 Harmaquis

L'usuari principal d'aquesta tomba es va fer construir l'estructura funerària tallada a la roca de la calçada de Quefrè, amb la façana de pedra calcària. El pòrtic de 7,82 m d'amplada estava orientat cap al nord, amb quatre columnes de 4 m d'alçària que acabaven en capitells lotiformes. Des del pòrtic s'accedeix a la cambra principal tallada a la roca que té unes dimensions de 6,80 m de llargada per 4,10 m d'amplada. En el paviment de l'estança es va localitzar un pou de 2,15 m per 1,98 m, del qual no se'n sap la profunditat. Les parets de la cambra estan cobertes amb morter blanc, com a preparació per decorar amb escenes i textos. Al sud de la cambra principal es troba una habitació amb el pou funerari en el paviment. La cambra funerària era de planta gairebé quadrada amb murs que mesuren 3,40 m i 3,04 m i no conserva cap inscripció.

LG 83

Es localitza al sud-est de la tomba LG 81, a la meitat de la calçada del complex funeràri de Quefrè. No queden restes de la superestructura i el pou d'accés és ara ple de sorra. Els treballs d'excavació van ser un misteri, i sabem que el 1852 es van trobar tres sarcòfags: dos estan relacionats per vincles familiars (mare i fill), i l'altre pertany a una dona d'època posterior als altres dos, tot i que Zivie Coche afirma que també és d'època saïta. Lepsius diu que els sarcòfags són d'Amasis (), comandant de l'armada (*imy-r mšꜣ*) i príncep; i de la seva mare, que era la reina Nekhetbastisru²¹³ (), gran esposa reial del faraó Amasis, i una dona anomenada Tatxentihet.

²¹⁰ LEPSIUS, *Denkmäler, passim*.

²¹¹ VYSE, *Pyramids of Gizeh, passim*.

²¹² MARIETTE, *Mastabas, passim*.

²¹³ PORTER i MOSS, *Topographical Bibliography*, III, p. 289.

LG 84 Pakap

Aquesta estructura funerària situada a l'est de la tomba LG 83, és coneguda pel nom del descobridor,²¹⁴ Patrick Campbell, juntament amb Vyse, tot i que pertanyia a Pakap,²¹⁵ el nom del qual també és Uahibremakhet (). Els dos noms estan inscrits al sarcòfag i als murs de la cambra funerària.

Entre els títols que exercia Pakap hi ha el de supervisor dels escribes del menjar reial. Aquest títol²¹⁶ s'utilitza només durant l'Imperi Antic i a la dinastia XXVI, seguint el corrent arcaïtzant de l'època. Entre els personatges més importants als quals es va donar aquesta titulació sota regnat dels faraons saïtes, hi havia Uahibremakhet.

Segons Petrie,²¹⁷ en superfície i al voltant del pou d'accés, es van localitzar blocs de pedres i de morter. Aquestes restes fan suposar l'existència d'un edifici o superestructura al damunt del pou, probablement amb un paviment. Vyse i Perring²¹⁸ van ser els primers a excavar una tomba d'aquesta tipologia²¹⁹ el 1837. Pel que fa a la superestructura, Vyse i Perring van formular la hipòtesi que fos una petita piràmide, basant-se en què a l'angle nord-oest es va localitzar una pedra que podria ser de la cobertura en forma de volta, i que al damunt hi havia una piràmide. Aquesta hipòtesi no es pot verificar amb els vestigis i les dades de què es disposa, actualment.

L'accés a la cambra funerària es fa mitjançant una gran obertura (**fig. 39**). El pou central és de planta rectangular (9,30 m en direcció est-oest per 8 m en direcció nord-sud) amb una profunditat de 16,30 m. Al voltant del pou, i tallat a la roca, hi ha un retall rectangular profund i estret (com una fossa) d'1,63 m de llarg que baixa fins a 22,25 m de profunditat. Està envoltat per quatre files de quatre pous laterals que abocaven sorra al pou principal com a mesura de seguretat contra els lladres.²²⁰ Aquest mecanisme no es va acabar i no es va poder posar en funcionament.

²¹⁴ La tomba es coneix com a "Campbell's tomb".

²¹⁵ AUFRÈRE i GOLVIN, *L'Égypte restituée*, III, p. 54.

²¹⁶ De MEULENAERE, *Bulletin du centenaire*, p. 87-89.

²¹⁷ PETRIE, *Guizeh*, p. 24.

²¹⁸ VYSE, *Pyramids of Gizeh*, I, p. 148-150.

²¹⁹ Tomba de pou.

²²⁰ Aquest mecanisme de seguretat és semblant al que es troba a la tomba d'Udjahorresne.

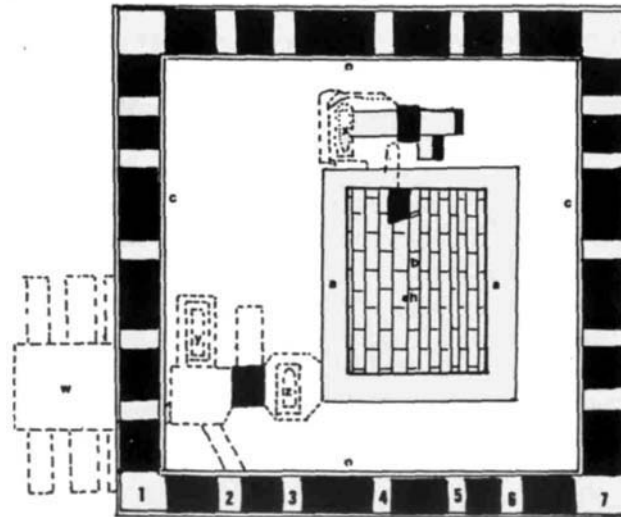

Fig. 39: Planta de la tomba de Pakap.

Al fons del pou central es va construir la cambra funerària de pedra calcària d'unes dimensions de 4,50 m de llargada i 3,18 m d'amplada (**fig. 40**). La cambra principal té el sostre de volta poligonal que neix a 3,20 m per sobre el paviment. L'arc té quatre filades de blocs de pedra calcària, amb un gruix total d'1,20 m. La llum de l'arc de la volta és de 3,35 m en direcció est-oest i té una alçària de 4,42 m fins a l'intradós de la volta. La línia de clau tenia un forat circular de 45 cm de diàmetre.

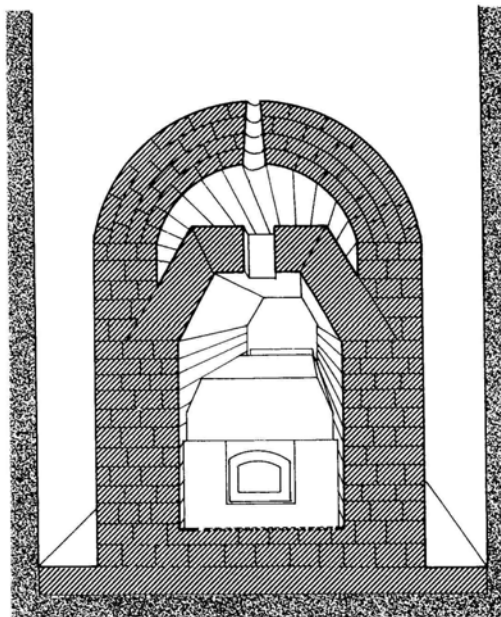
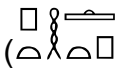
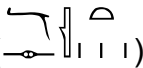

Fig. 40: Secció de la cambra funerària.

L'espai que ocupa l'arc de la volta és una habitació superior que té com a paviment el sostre arquejat de la cambra funerària principal. Aquest paviment està format per quatre lloses de pedra calcària, les dues laterals són inclinades. Per sobre té una segona volta de canó²²¹ de pedra amb dovelles, de 3,35 m de llum i una alçària d'1,17 m. Al centre de la línia de clau, la volta està trencada per un forat de 15 cm de diàmetre amb la part final d'una gerra de ceràmica. A la cambra inferior es col·locà el sarcòfag i a cada cantó del sarcòfag, prop de les espatlles, hi ha nínxols amb uixebtis. Als peus del sarcòfag hi ha un pou quadrat de 3 m de profunditat. Aquests pous no eren els únics que es van localitzar, ja que, a l'angle sud-est del retall rectangular, se n'havien trobat tres més que conduïen a unes criptes. La cambra i les criptes annexes estan construïdes amb pedra calcària procedent de les pedreres de Tura. A l'oest de la cambra principal hi ha un pou que condueix a una quarta cambra funerària.

Les cambres funeràries subsidiàries contenien diferents inhumacions:

- Cambra X:²²² inhumació de Ptahhotep () , supervisor del tresor, amb el sarcòfag. Segons les inscripcions (cap. 72 del *Llibre dels Morts*), Porter i Moss van atribuir-li que era contemporani de Darius I, però El-Sadeek diu que pel text de la tapa ha de ser de la dinastia XXVI.
- Cambra Y: es va localitzar el sarcòfag de Nesqedet () anomenat Esisut segons Porter i Moss, sacerdot uab dels temples de Memfis de la dinastia XXVII.

LG 97

La posició exacta d'aquesta tomba no es coneix,²²³ tot i que sabem qui eren els usuaris, dos sacerdots *wnrw* de la dinastia XXVI anomenats Harsiese

() i Harwa ().

b.2. Nord-oest de l'esfinx

²²¹ ARNOLD, *The Encyclopaedia*, p. 43.

²²² Segons ordenació de El-SADEEK, *Twenty-six dynasty*, p. 132.

²²³ Segons PORTER i MOSS, *Topographical Bibliography*, III, p. 291, la tomba devia estar al camp central de Guiza prop de la tomba LG 99.

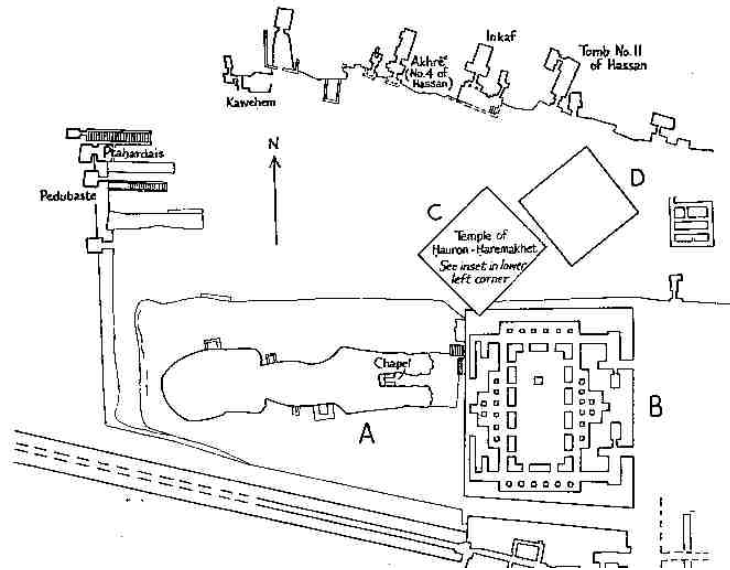

Fig. 41: Zona al nord-oest de l'esfinx.

Hi ha tres tombes tallades a la roca al nord-oest de l'esfinx (**fig. 41**): de dues en coneixem el nom dels usuaris, i l'altra no té nom. El-Sadeek només menciona que consta d'una habitació tallada a la roca i un pou.

Ptahardais

Ptahardais és un nom comú saïta i entre els seus títols destaca el d'amic del rei. Segons Wilkinson, la tomba tenia un pati exterior amb dobles columnes i altar. Dins la zona tallada a la roca hi havia una cambra interior amb pou central que conduïa a la cambra d'enterrament.

Petubastis

Al sud de la tomba de Ptahardais hi havia la de Petubastis. Entre els títols que exercia hi havia el de comandant de l'armada (*ḥry mšꜣ*), profeta de Bubastis i sacerdot de la deessa Bastis (*ḥm Bꜣstt*). La tomba va ser descoberta el 1820 per Salt, i la va anomenar temple d'Osiris. Un any després la va visitar Wilkinson. La façana de la tomba exterior estava decorada. Com la gran majoria de les tombes de la zona de Guiza, era un cambra tallada a la roca, com un hipogeu, amb un pou central que conduïa a la cambra funerària. La tipologia de la tomba, però, és dubtosa, ja que en el moment d'edificar-la podria haver-hi hagut una capella, i d'aquí la denominació de temple d'Osiris.

b.3. Guiza sud

Durant l'època saïta, a més de la gran quantitat d'enterraments costosos concentrats al voltant de la calçada de la piràmide de Quefrè, se'n localitzen uns altres al turó sud on eren els enterraments arcaics.

Txery

Petrie,²²⁴ el 1907, descobreix la tomba-capella de Txery a la banda sud del turó entre pous funeraris de Baixa Època i va ser reoberta per Abu Bakr (1945-1946). El promotor, Txery, era director de la policia²²⁵ (*imy-r3 s3-pr*)²²⁶ i cap de l'administració d'aus i de peix (*imy-r3 šw nšmt*).

Aquesta tomba és única perquè té una superestructura (**fig. 42**) com una mastaba de planta cruciforme. Utilitza els mètodes de construcció i materials de l'Imperi Antic: usa la pedra calcària de Tura per al murs exteriors i pedra calcària nummulítica per omplir els murs. Les dimensions totals del monument són: 17,40 m de llargada per 9,50 m d'amplada, i arribava a una alçària de 3,25 m.

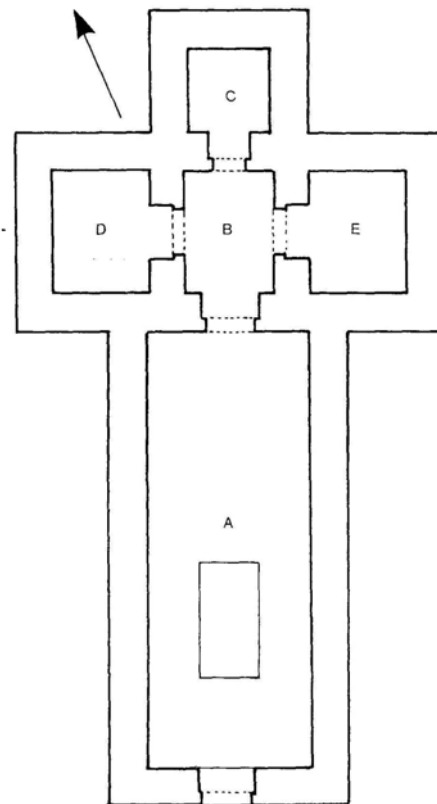

Fig. 42: Planta de la superestructura de la tomba de Txery.

²²⁴ PETRIE, *Guizeh*, p. 243.

²²⁵ YOYOTTE, *RdE*, 9, p. 149-150.

²²⁶ El títol de *s3-pr* apareix durant la Baixa Època, però és a la dinastia XXVI quan sorgeix el títol de director de policia (*imy-r3 s3-pr*).

La superestructura²²⁷ té cinc habitacions: l'entrada condueix a l'habitació gran sud, amb unes mesures interiors de 9,80 m per 3,50 m, que devia actuar com a pilono, potser coberta amb sostre de volta, tot i que, de fet, segons El-Sadeek,²²⁸ potser no tenia ni sostre. Aquesta sala A dóna accés al nord mitjançant una porta centrada a una sala central B. D'aquí s'obren tres capelles²²⁹ amb volta rebaixada: la septentrional anomenada C amb 1,80 m de llum, la cambra occidental D amb 2,20 m de llum, i la cambra oriental E amb 2,20 m de llum. La sala central, amb uns murs d'1,50 m per 2 m, està força destruïda i tant el sostre com el de les tres capelles del voltant estava cobert per una volta de pedra calcària.²³⁰ En el cas de la sala B, la volta és quasi de canó, amb 2 m de llum. La sala nord, de planta quadrada amb 1,70 m de costat, era la més petita, i tenia la funció de santuari i entre els vestigis hi ha el sostre de volta.

Sota el paviment del centre de l'habitació A hi ha un pou amb unes dimensions d'1,35 m per 2,50 m i 12 m de profunditat. Aquest pou mena fins a una avantcambra d'on surten dues cambres funeràries en direcció nord-sud. La del nord, de 4 m de llargada i 3 m d'amplada, té un nínxol a la roca que fa la funció de cambra funerària amb sostre de volta amb sis nínxols excavats. Aquests nínxols eren, probablement, enterraments posteriors en aquesta falsa cambra d'enterrament. L'habitació sud és com la del nord.

La decoració exterior de tota la tomba es limita a la paret sud de les habitacions D i E i tota l'habitació A de la superestructura. El treball artístic és en baix relleu, on apareix el difunt adorant els déus (principalment Osiris), Txery i la seva dona amb taula d'ofrenes, fórmules dels *Textos dels Sarcòfags* i del *Llibre dels Morts*.

LG 102-106

D'aquestes estructures funeràries només en tenim notícies gràcies a Lepsius que, si les va jutjar per l'estil arquitectònic i pel nom d'un dels usuaris (Psammèticsasacmis), les va poder situar a l'època de Psammètic II.²³¹ Aquest

²²⁷ AUFRÈRE i GOLVIN, *L'Égypte restituée*, III, p. 54.

²²⁸ EL-SADEEK, *Twenty-six dynasty*, p.17.

²²⁹ EL-NAGGAR, *Les voûtes*, p. 292-293.

²³⁰ La constatació d'aquest fet queda reflectida pels vestigis que encara es conserven de la capella C.

²³¹ AUBERT, *Statuettes*, p. 224.

conjunt de tombes estan tallades a la roca, amb entrades cobertes amb sostre de volta excavada a la roca i revestida de pedra calcària.

LG 102 Udjahor

L'usuari principal, anomenat Psammèticsasacmis () , tenia el títol d'herald reial, que era l'intermediari entre el sobirà i representants de països estrangers.

LG 103-106

Aquestes tombes²³² es diferencien de la tomba anterior en què cadascuna té una o dues sales cobertes amb sostre de volta de pedra calcària amb dovelles tallades grollerament.

LG103 (fig. 43):

Hipogeu excavat a la roca, amb entrada coberta amb sostre de volta excavada a la roca i dues sales cobertes amb sostre igual de pedra calcària. Les voltes de les cambres són de canó i mesuren 2,50 m i 2,25 m de llum.

LG104 (fig. 44):

Hipogeu excavat a la roca, amb entrada coberta amb sostre de volta excavada a la roca, que fa 3,40 m de llum. No s'ha excavat més.

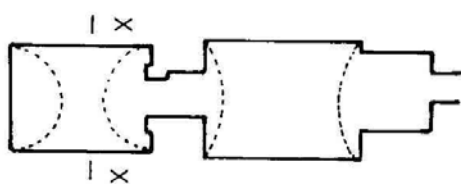

Fig. 43: Planta de la tomba LG 103.

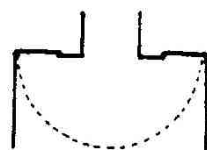

Fig. 44: Planta de la tomba LG 104.

LG105 (fig. 45):

Hipogeu excavat a la roca, amb entrada coberta amb sostre de volta excavada a la roca amb dues sales accessibles: una està coberta amb sostre de volta de canó de pedra calcària, i fa 2,60 m de llum.

²³² El-NAGGAR, *Les voûtes*, p. 293.

LG106 (fig. 46):

Hipogeu excavat a la roca, amb entrada coberta amb sostre de volta que condueix a una habitació rectangular d'entre 3,50 i 4 m de llargada i 2,50 i 3 m d'amplada. Continuen dues habitacions quadrades de 3,50 m de llargada. Cadascuna té un pou quadrat²³³ i el de la segona habitació mena a la cambra funerària, preparada per a molts enterraments. Només la cambra del fons que té el pou funerari, té un sostre amb volta rebaixada de pedra calcària amb una llum de 2,80 m i una fletxa d'1,12 m.

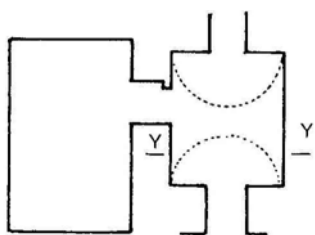

Fig. 45: Planta de la tomba LG 105.

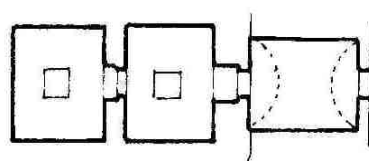

Fig. 46: Planta de la tomba LG 106.

Tairy i Pedesi

Prop de la tomba de Txery es localitzen aquestes dues tombes excavades per Abu Bakr, tot i que no en fa grans descripcions. L'accés de la tomba és a través de pous de 20 m de profunditat que condueixen a criptes individuals amb nínxols per a múltiples enterraments. Els noms dels usuaris són Tairy i Pedesi, i es coneixen gràcies als sarcòfags de fusta pintada.

Niuahibre

Excavada per Abu Bakr entre el 1945 i el 1946, el constructor era Niuahibre. Kamal²³⁴ va informar de la descoberta de quatre tombes saïtes amb pous profunds, probablement documentades per Lepsius, tot i que Kamal parla de la descoberta d'aquesta tomba per part de Mariette. L'accés a la part subterrània es fa mitjançant un pou tallat a la roca de 30 m de profunditat, que mena a la cambra funerària, on encara es conserva el sarcòfag.

²³³ Els dos pous estan connectats mitjançant un passadís.

²³⁴ KAMAL, *ASAE*, IX, p. 85-86.

b.4. Est de la piràmide de Quèops

Kheperre (G7757A)

La tomba de Kheperre,²³⁵ general (*ꜥꜥꜥ ꜥꜥꜥꜥꜥꜥ ꜥꜥꜥ ꜥꜥꜥꜥꜥꜥ*) durant el regnat d'Amasis, va ser excavada per Reisner i la Hamada University-Museum of Fine Arts Expedition el 1929. És a l'est de la piràmide de Quèops, gairebé als afores del camp de mastabes, en el límit oriental de la necròpolis.²³⁶

La tomba no tenia superestructura i constava d'un pou excavat a la roca, amb una profunditat d'uns 14,50 m i 3 m de diàmetre. El complex era per a ell i els seus familiars, amb deu cambres, cinc de les quals tenien sarcòfags. D'aquests cinc només n'hi ha un inscrit, el del constructor, a l'habitació 10. La cambra 3, que era la cambra d'enterrament de la seva mare, anomenada Taixeritnetisis, contenia un sarcòfag de fusta i uixebtis.

A l'habitació 6 hi ha dos sarcòfags de pedra amb uixebtis de dos homes, Padikhonsu i Psammètic. Altres familiars que es devien enterrar a la tomba apareixen mencionats als uixebtis localitzats, però no es coneix la relació personal entre aquests i Kheperre, tot i que cap d'ells n'era germà o germana. La cambra funerària d'ell, la més important, és la més profunda, a 12,50 m sota la superfície.

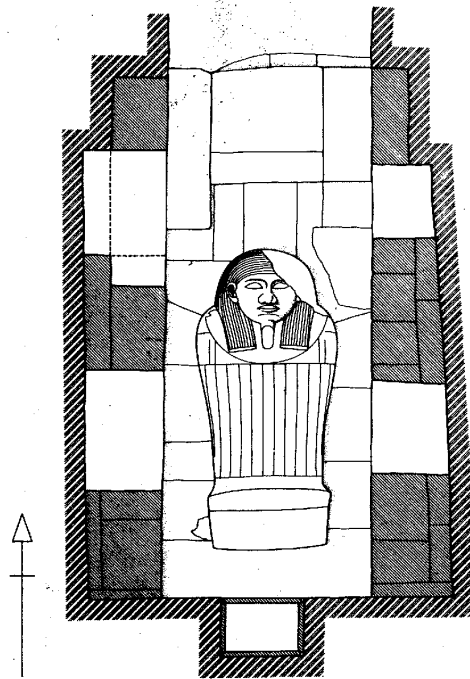

Fig. 47: Planta de la cambra del sarcòfag de Kheperre.

²³⁵ D'AURIA et alii, *Mummies*, p. 176-180.

²³⁶ ZIVIE-COCHE, *Giza*, p. 273.

La cambra funerària (**fig. 47**) estava excavada a la roca i revestida amb blocs de pedra calcària, molt comú a les tombes saïtes de Saqqara.

El gran sarcòfag (**fig. 48**), que gairebé ocupa tota la cambra, es va segellar hermèticament amb guix humit, perquè Reisner va trobar guix amb impressions de jeroglífics del sarcòfag entre les restes de l'enterrament. Un cop enterrat el personatge, el sarcòfag se segellava i es col·locaven blocs de pedra entre la cambra funerària i el pou, i les cambres associades s'omplien de sorra. Aquesta mesura de seguretat no va impedir que la tomba fos saquejada.

Fig. 48: Sarcòfag de Kheperre.

c. Abusir

A finals de la dinastia XXVI es construeix un nou cementiri a dos-cents metres al sud-oest de la piràmide inacabada de Neferefre a Abusir i prop de les piràmides de la dinastia V (**fig. 49**). Aquesta necròpolis apareix mencionada²³⁷ com un cementiri amb enterraments de diversos tipus a l'est de la piràmide de Niuserre. L'emplaçament escollit²³⁸ és proper al Serapeu, que era un important centre religiós i cultural de la necròpolis memfita i de tot Egipte. Especialment durant la Baixa Època i el període ptolemaic es va fer molt popular el culte als animals sagrats i el Serapeu era un dels llocs de pelegrinatge. El 1843 Lepsius²³⁹ observà les ruïnes d'una estructura de pedra calcària rectangular que ell identificà com la piràmide XXVII. Al mapa²⁴⁰ de De Morgan no surt la piràmide XXVII de Lepsius, que sembla que és el centre dels enterraments en aquesta zona.²⁴¹

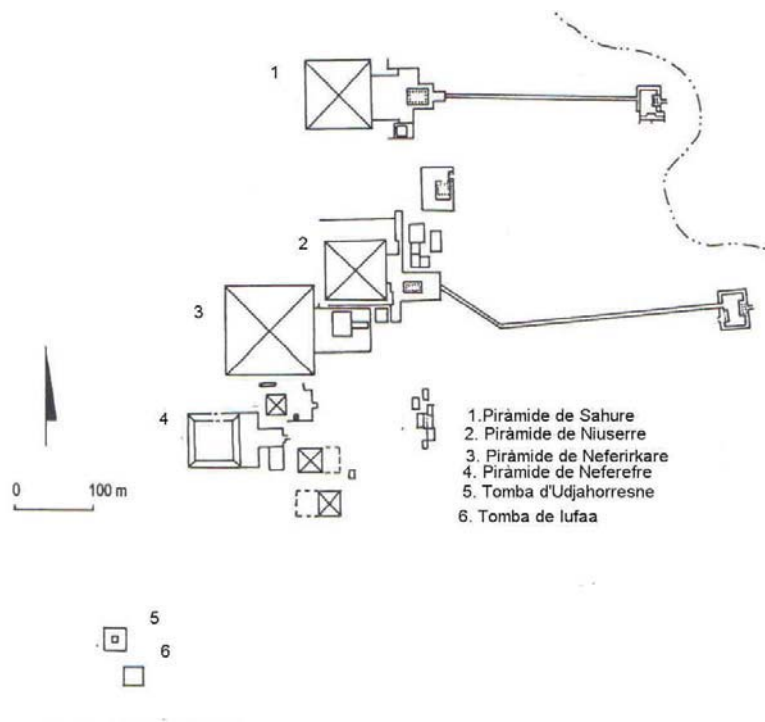

Fig. 49: Mapa d'Abusir.

²³⁷ BARES, *Akten München*, p. 155-160.

²³⁸ Aquesta zona ha rebut el nom de zona H dins del sector oest del South Field d'Abusir per part de l'equip d'arqueòlegs txecs que hi estan treballant.

²³⁹ LEPSIUS, *Denkmäler*, I, p. 32.

²⁴⁰ VERNER, *BIFAO*, 89, p. 283-290.

²⁴¹ La tomba d'Udjahorresne va ser la primera en construir-se en aquest sector. Com va ser considerat un savi, potser va ser el lloc triat per altres grans personatges per enterrar-se prop seu tal com succeeix a Saqqara.

c.1. Udjahorresne

A finals dels anys setanta i començament dels vuitanta l'expedició txeca²⁴² dirigida per Miroslav Verner va localitzar un grup d'estructures de forma quadrada. Es van identificar quan consultaven el mapa que va realitzar Lepsius i en realitzar unes prospeccions geofísiques, que constaten la presència, si més no, de sis estructures quadrades en un radi de ½ quilòmetre quadrat. Entre 1981 i 1984 es va descobrir la part interior de la superestructura d'una tomba-pou²⁴³ d'època saïta-persa, identificada per Lepsius com la piràmide XXVII. La posterior excavació va permetre conèixer el constructor: Udjahorresne.²⁴⁴

Aquest gran personatge va ser cap dels metges de l'Alt i Baix Egipte, comandant de la marina reial, comandant dels mercenaris estrangers a Egipte, supervisor dels escribes de la Gran Sala durant els regnats d'Amasis i Psammètic III i alt oficial estatal davant els reis perses Cambises i Darius I. La seva tomba es va iniciar durant el regnat d'Amasis,²⁴⁵ es va abandonar durant un temps i es va finalitzar en època persa,²⁴⁶ ja que va morir el 517 aC. Durant molt de temps es va suposar que l'emplaçament del seu enterrament era a Sais, o potser, fins i tot, a Persèpolis.²⁴⁷

La zona excavada està envoltada d'un mur de tanca format per blocs de pedra calcària que delimita una àrea quasi quadrada de 26 m per 25,50 m. Les boques d'entrada estaven tapades, però a l'interior quedaven restes d'estructures de tovot, sorra i pedres. L'alçària de murs conservada era de 2,50 metres, amb 2 metres de gruix. La construcció d'aquests murs no era gaire acurada, ja que es va realitzar amb blocs de pedra calcària blanca mal escairats que provenen principalment de la piràmide de Neferefre. La part interior de la superestructura devia estar pavimentada, però només han quedat part dels blocs al sud-oest. Al centre del recinte hi ha la boca d'un pou de 23 m de profunditat envoltat per quatre pous secundaris de forma oblonga (2-9) que

²⁴² VERNER, *ZAS*, 113, p. 154-160.

²⁴³ VERNER et alii, *ZAS*, 118, p. 162-168.

²⁴⁴ AUFRÈRE i GOLVIN, *L'Égypte restituée*, III, p. 144.

²⁴⁵ Segons la comunicació oral presentada per Bares al Congrés d'Egiptologia de Grenoble el 2004, per un grafit es pot dir que era del regnat d'Amasis.

²⁴⁶ Aquesta és una de les raons per la qual aquesta tomba estava inclosa en el grup de tombes perses.

²⁴⁷ A la inscripció final de l'estàtua naòfora del Vaticà es menciona que Darius I li ordena que vagi a Persèpolis amb l'armada egípcia a sufocar una rebel·lió. Potser va morir en aquesta empresa i es va enterrar prop de la capital persa.

estan interconnectats per un passadís que travessa el pou perifèric i que envolten la cambra del sarcòfag per tots cantons, formant un quadrat entre el pou i el mur de tanca.²⁴⁸ Els pous són de profunditat variable, tot i que la màxima fondària dels pous laterals és de 20 m, i són més profunds que el pou central (**fig. 50**). Els pous nord, sud i oest es comuniquen. Entre dos pous a l'est hi ha una obertura que podria ser d'uns lladres, i que els uneix amb el pou nord-est. Quan l'equip txec els va localitzar eren plens de sorra fina, de manera que, pel principi dels vasos comunicants, la sorra passava d'un pou a l'altre. El pou sud-est té una obertura a 6 m, que indica que va ser expoliat pels lladres. A l'est del pou central hi ha una rasa (10) que descendeix de nord a sud, plena de tafl.²⁴⁹ El tafl està format per les capes de marga posades de cantell en fulls, que es formen entre les roques aglomerades al desert, adoptant un aspecte semblant al fang endurit.

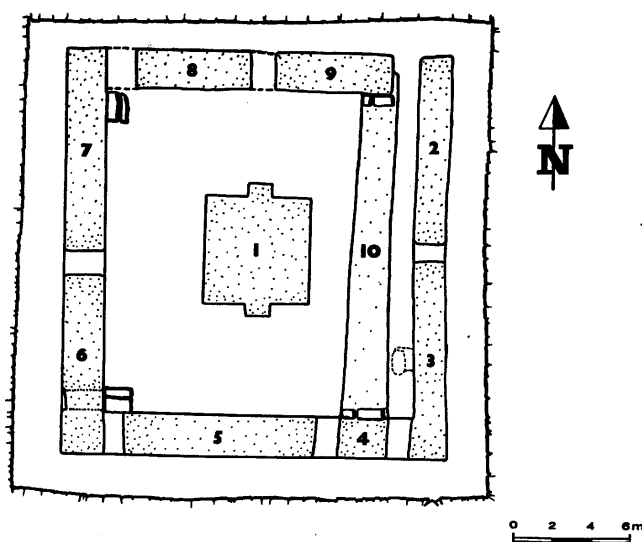

Fig. 50: Planta dels pous d'Udjahorresne.

El pou d'accés a la cambra funerària era a l'exterior del recinte quadrangular que formen els pous oblongs, adjacent a l'est al recinte de la tomba. Té una planta quadrada (2,50 m per 2,50 m) i es trobava reomplert de sorra. Aquesta obertura perifèrica té 17 metres de profunditat, uns metres més profund que el passadís horitzontal que condueix cap a la cambra

²⁴⁸ Sembla la tomba de Pakap (núm. 84 de Lepsius). A la de Pakap, el pou central està envoltat per una rasa estreta.

²⁴⁹ GOYON et alii, *La construction pharaonique*, p. 405.

d'enterrament.²⁵⁰ On es creua el pou perifèric exterior oriental i el passadís, l'arquitecte va dissenyar un enginyós sistema de seguretat per evitar que pel passadís s'arribés a la cambra del sarcòfag.²⁵¹ A la meitat del corredor que queda exactament sota el pou perifèric est, el sostre està destruït pels lladres i sota el paviment hi ha un pou. El propòsit del pou d'1,71 m en direcció est-oest, 1,87 m en direcció nord-sud i amb una profunditat de 6 m no és clar. Una de les hipòtesis és que s'usava per assegurar que els lladres no entressin per sota o per seguretat de construcció. De fet, els lladres van entrar pel pou perifèric i van intentar arribar a la cambra per sota el passadís principal. Però després d'extreure grans quantitats de sorra, van tornar a intentar entrar pel pou central (fig. 51).

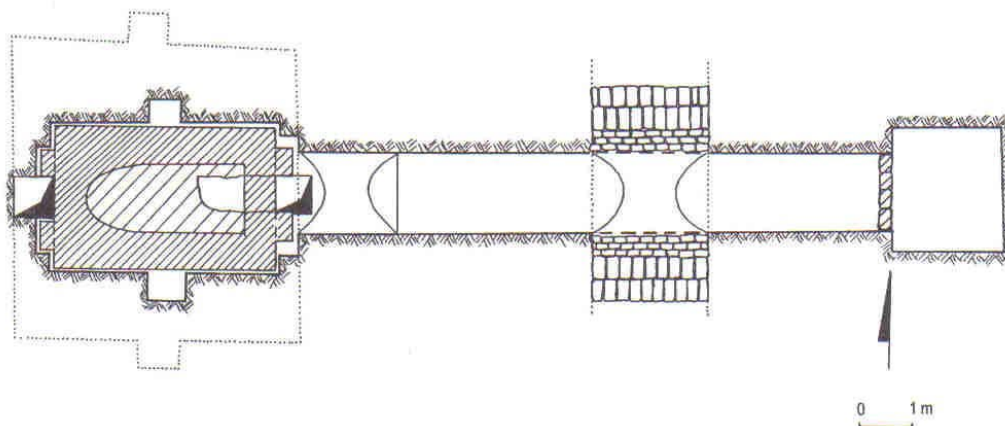

Fig. 51: Planta de la subestructura d'Udjahorresne.

El pou central té un diàmetre interior de 5 m per 5 m, i presenta al nord i al sud dos recessos (1,40 m per 1 m) de 4 m de profunditat. Per sobre el pou central i perifèric est s'observaven restes del que fóra una falsa volta de blocs de pedra calcària, reforçada per blocs en diagonal, amb la part exterior feta de tovots. Aquesta superestructura, segons Verner, podria ser una piràmide a la boca del pou. Però es va trobar un bloc de pedra calcària decorat amb una gola egípcia (30,50 cm per 20,50 cm per 30,50 cm d'alçària) que podria indicar un sostre pla amb cornises còncaves. Tenint en compte les darreres dades, en opinió de Verner seria més un monticle de sorra o de fang, imitant el "turó

²⁵⁰ Segons Lauer, aquest espai servia per donar temps als obrers a sortir mentre s'omplia de sorra. Segons Gestermann tenia connotacions religioses.

²⁵¹ Es va començar a omplir de sorra el pou oriental i al nivell del passadís es va pavimentar el terra, es van construir uns murs de tovot i es van cobrir amb un sostre de volta de tovot d'1,50 m de llum i 0,70 m de gruix.

primigeni” (tal com succeeix en els enterraments dels toros Apis), o en una semblança de l’enterrament d’Osiris. En tot cas, res sembla apuntar cap a la idea d’un pòrtic amb capella, com és el cas d’alguna tomba de pou de la zona de Saqqara.²⁵²

Al fons del pou central, a 14 m, va aparèixer el sostre de la cambra funerària amb un forat practicat pels lladres. Aquesta estança, que mesura 4,60 m de llarg per 2,80 m d’amplada, estava feta de carreus de pedra calcària blanca. La planta és oblonga, orientada est-oest, i el sostre de volta de canó i tres forats tapats mitjançant la part inferior d’unes gerres de ceràmica.²⁵³ Un cop tancat el sarcòfag es trencava la part final de les gerres de ceràmica situades al sostre de la cambra del sarcòfag, a la part oest del passadís que mena fins aquí. Així, la cambra del sarcòfag i el passadís s’omplen de sorra des de dalt. A 15 metres de profunditat es van posar els fonaments dels quatre murs de la cambra funerària, que s’aixecaven fins al naixement de la volta.²⁵⁴ La cambra funerària està decorada amb textos funeraris sense acabar, amb inscripcions pintades en negre. A l’oest hi ha els noms i títols del difunt i dels seus pares, juntament amb fórmules dels *Textos de les Piràmides*. Al mur est la fórmula de les ofrenes i als murs sud i nord els títols del difunt i textos religiosos. Ocupant gairebé la totalitat de l’estança es troba la caixa del sarcòfag rectangular de basalt amb una línia d’inscripcions a cada cantó. A l’interior albergava un altre sarcòfag de basalt antropomorf. Als quatre cantons de la cambra funerària hi ha petits pilars per permetre col·locar la tapa del sarcòfag. Als eixos dels quatre murs hi ha uns petits nínxols, potser per posar els totxos màgics²⁵⁵ com a mesura de protecció.

Però hi va ser enterrat? Verner plantejava al principi una sèrie de raons per les quals creia que era un cenotafi.²⁵⁶

- 1 El sarcòfag de basalt presentava un forat i, a l’interior no hi quedaven restes del cos momificat del difunt. La mòmia no podia passar d’una sola peça pel forat que s’hi havia practicat, per la qual cosa Verner va suposar que no hi havia estat mai.

²⁵² Les tombes de Neferibresaneit i Uahibrement.

²²² En un principi, l’equip txec havia especulat amb la idea que els forats fossin el senyal de la intrusió de lladres islàmics.

²⁵⁴ És en aquest moment quan es dipositava el sarcòfag dins la cambra funerària.

²⁵⁵ Apareixen altra vegada a la dinastia XXVI, per imitar ritus tradicionals.

²⁵⁶ VERNER, *BIFAO*, 89, p. 289-290.

- 2 Les inscripcions de la cambra del sarcòfag estan inacabades i, a diferència d'altres tombes on no hi ha el programa decoratiu finalitzat, tampoc s'hi van esculpir els textos en relleu.
- 3 No hi ha vasos canops, però sí que hi són els nínxols a les parets nord, sud i oest, llocs on estarien resguardats. L'absència dels vasos, imprescindibles en la vida del més enllà, el va portar a creure que es trobarien en la tomba autèntica.
- 4 L'aixovar que es va localitzar era molt pobre, si considerem la importància del personatge. Creiem que aquest aspecte no s'ha de tenir en compte en vista que la majoria de tombes han estat saquejades.
- 5 No hi ha superestructura de culte mortuori. Verner argumenta que aquest fet és un reflex que no s'havia enterrat aquí; el fet que no s'hagin conservat vestigis de la part superior no implica necessàriament que no n'hi hagués hagut en un primer moment.

Però, posteriorment, el mateix Verner²⁵⁷ ha desestimat aquesta idea i creu que era la tomba real. Una de les raons és que altres tombes, que poden ser considerades com a cenotafi, no tenen el sarcòfag tapat. A més, hi ha fragments d'una mandíbula a la cambra funerària que podien ser de la mòmia, ja que contràriament al que es pensava, Bares²⁵⁸ afirma que sí que es podia extreure el difunt pel forat realitzat al sarcòfag interior.

Un darrer aspecte és el fet que els pous perifèrics oblongs no s'han pogut excavar i podria ser que comunicuessin amb altres cambres on podria haver-hi més enterraments.

c.2. lufaa

A uns 40-50²⁵⁹ m al sud-est de la tomba-pou d'Udjahorresne, al sector sud-oest de la necròpolis d'Abusir, hi ha la tomba de lufaa, el nom del qual significa "ell és gran" o "el seu cos és gran".²⁶⁰ Entre els títols destaquen els de sacerdot lector i administrador dels palaus (*hrp ḥwwt*) de la corona vermella²⁶¹

²⁵⁷ VACHALA, *Guide*, p. 98.

²⁵⁸ BARES i VERNER, *ZAS*, 119, p. 114-116.

²⁵⁹ BARES, *GM*, 151, p. 7-17.

²⁶⁰ REEVES, *El Antiguo Egipto*, p. 236.

²⁶¹ Segons El-SAYED, *RdE*, 28, p. 108, els dignataris que tenien aquest títol durant l'època saïta, no eren servidors de Neit, sinó que feien referència a títols antics, i tenia un valor honorífic.

i escriba dels documents reials (*sš' c nswt*). Va viure durant els regnats d'Amasis i Psammètic III i potser va morir sota Darius I, a final del s. VI aC., essent una mica més jove que Udjahorresne .

Les prospeccions geofísiques i arqueològiques que es van dur a terme van constatar que es tractava d'una tomba-pou de dimensions semblants a les d'Udjahorresne. Aquest fet va quedar corroborat per la situació (una zona plana), una depressió plena de sorra groguenca (sens dubte, una aportació eòlica que va reblar alguna estructura existent) i restes de murs de tovot a l'oest (evidència d'alguna construcció). El 1995²⁶² es van començar els treballs d'excavació de la tomba, portats a terme per Ladislav Bares de l'Institut Txec d'Egiptologia. Entre 1995 i 1998 es va desenterrar la tomba-pou.

Aquesta estructura funerària presentava una sèrie de característiques especials:

- Ús de molt tovot en la construcció de la tomba. La major part de tombes d'aquesta tipologia utilitzen revestiment de pedra calcària.
- El mur de tanca en la part externa està decorat amb panells que recorden el motiu de façana de palau, tal com es pot veure també a la tomba de Sesonquis a la necròpolis d'Assassif.
- Hi ha dos pous petits laterals per accedir al pou principal, quan la tendència general és la presència d'un pou satèl·lit.
- Hi ha una espècie de deambulatori que dona la volta a la cambra funerària.
- No s'ha localitzat un mecanisme per baixar la tapa del sarcòfag. Aquesta manca de mecanisme és habitual en aquestes tombes.
- El difunt està col·locat amb el cap orientat a l'est quan, en general, mirava cap a l'oest.
- Hi ha gran quantitat de decoració als sarcòfags i a la cambra funerària.

L'excavació de la tomba va permetre reconèixer-ne l'estructura rectangular amb murs laterals que fan 24 m.²⁶³ La superestructura té un mur perimetral de tovot unit per un morter de fang endurit. En la construcció de les parets, de 2,50 m de gruix, a cada quatre o sis filades, hi ha una capa de joncs. L'alçària conservada és d'1,20 m al cantó nord-est. El mur té una espècie de

²⁶² BAREŠ i SMOLÀRIKOVÀ, *GM*, 156, p. 9-26.

²⁶³ Les mesures exteriors són gairebé idèntiques a les de la tomba d'Udjahorresne.

nínxols (de 51 a 54 cm d'amplada) i recessos (de 8 a 9 cm de profunditat), coberts d'una capa de fang líquid. Al centre dels quatre murs hi ha un nínxol molt gran, de 2 m d'amplada i 30 cm de profunditat, on devia anar una estela. A l'est del mur de tanca hi ha un complex d'habitacions cobertes amb voltes de tovot, probablement pel culte funerari de Iufaa. El componen unes setze habitacions, amb un paviment sota el nivell del terra amb un pati construït amb murs de tovot.

Hi ha un pou secundari a l'oest amb unes dimensions d'1,70 m per 1,40 m (**fig. 52**). Es va descobrir sota un paviment bast (3 m per 3 m) fet de blocs de pedra calcària blanca i alineat al sud i oest amb restes de mur de tovot al davant del nínxol més gran de la cara oest del mur de tanca. Al final del pou, a 22 m de profunditat, hi havia tres obertures tapiades a la paret: conduïen una a l'oest, una al nord i un passadís que va cap a l'est, fet de tovot i cobert amb un sostre de volta de tovot. Després de sis metres el passadís està tapat amb tovots i sorra que entrava per un forat a la volta. El pou satèl·lit sud està davant el mur sud, amb unes dimensions de 1,95 m per 2,90 m, orientat nord-sud. A 14 m de profunditat, al final del pou, passa a ser un passadís inclinat igual d'ample que el pou en direcció nord. Es va construir una galeria de 0,80 m d'amplada per 1,10 m d'alçària amb murs de tovot, coberta per bigues de fusta de través. Sobre el sostre de fusta hi ha la filada de tovot fins arribar al sostre original.

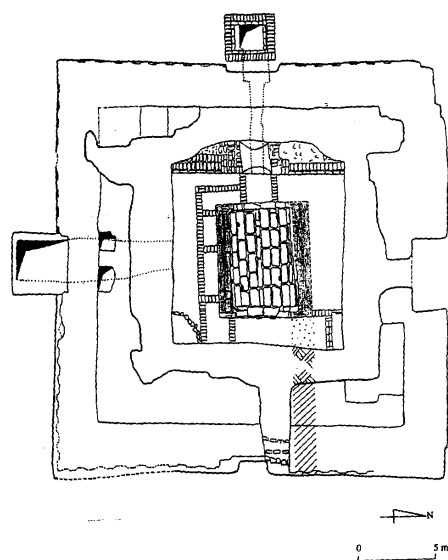

Fig. 52: Planta dels pous de Iufaa.

El final sud de la galeria comença a 1,30 m i l'entrada a la galeria estava tapada per un bloc. A la paret occidental d'aquesta galeria es van localitzar dos enterraments. Un es trobava dins un sarcòfag de fusta i l'altre en un sarcòfag rectangular que pertanyia a la germana de Iufaa, Imakhkheretresne. Segons les anàlisis antropològiques realitzades pel Dr. E. Strouhal, Iufaa, la seva germana i l'enterrament anònim, podien estar emparentats.²⁶⁴

A l'interior del recinte hi ha un gran pou de 13,50 m per 11,50 m orientat est-oest.²⁶⁵ En un principi es va pensar que la tomba havia estat violada, ja que als 5 m de profunditat es va trobar sorra groguenca, el que vol dir que no era original, sinó aportació eòlica fruit de l'acció dels lladres. Aquest pou, de 25 m de profunditat, desemboca en la cambra funerària orientada est-oest, de la qual se n'observa el sostre a 21 m de profunditat (**fig. 53**). La cambra d'enterrament es va construir amb pedra calcària blanca amb sostre de volta²⁶⁶ de canó sense decorar, també de carreus de pedra calcària, després de posar el sarcòfag. La cambra²⁶⁷ mortuòria, que imita la forma d'un sarcòfag gegant, mesura per l'exterior 6,50 m de llargada per 4,10 m d'amplada, i les dimensions interiors són de 4,90 m de llarg i 3,30 m d'ample. està construïda a base de blocs de pedra calcària local de color gris-groguenc. No hi ha forats al sostre que indiquin la presència de gerres com a sistema de seguretat, però sí que hi ha quatre forats petits (15 cm per 15 cm) al sostre com a mesura de ventilació, mentre es construïa la tomba.²⁶⁸

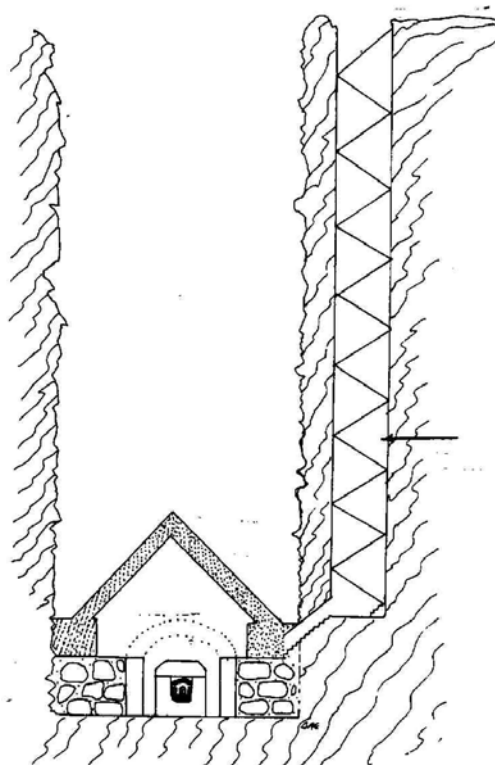

Fig. 53: Secció de la subestructura de la tomba de Iufaa.

²⁶⁴ Segons comunicació oral de L. Bares al Congrés Internacional d'Egiptologia el 2004 a Grenoble.

²³⁴ S'especulava amb el fet que, com que era tan gran, potser hi havia dues tombes com la de Neferibresaneit i Uahibreman a Saqqara.

²⁶⁶ El sostre va ser desmantellat per seguretat, ja que a causa d'un terratrèmol, les parets de la fossa van caure.

²⁶⁷ HAWASS, *National Geographic*, 3, 5, 1998, p. 34-45.

²⁶⁸ CALLENDER, *BACE*, 9, p. 19-26.

Gairebé tot l'espai està ocupat per un sarcòfag²⁶⁹ de pedra calcària (**fig. 54**) blanca en forma de caixa amb tapa plana amb inscripcions jeroglífiques.²⁷⁰ Les dimensions són 3,80 m per 2,30 m per 1,40 m d'alçària. Dins hi havia el sarcòfag de pedra calcària i, dins d'aquest, un altre d'antropomorf de basalt verd (amb unes dimensions de 2,20 m per 0,90 m), amb ulls remarcats amb un traç negre, barba i perruca. El darrer sarcòfag era de fusta (1,84 m per 0,48 m) que contenia la mòmia amb una xarxa de denes blaves de faiença amb els quatre fills d'Horus que flanquejaven la figura de la deessa Nut al mig. La cara de lufaa estava coberta amb una màscara de cartonatge de guix. La mòmia, amb una capa de resina relacionada amb els rituals de la momificació.

Fig. 54: Sarcòfag de lufaa.

Entre la caixa del sarcòfag exterior i les parets de la cambra hi havia un deambulatori de 45 cm d'amplada que contenia l'aixovar funerari. Entre els elements que s'han pogut recuperar hi ha quatre-cents vuit uixebtis de faiença, quatre vasos canops amb cap humà, un canop més gran, mobles de fusta, gerros de pedra, ceràmica (la majoria procedent de l'Egeu), papir del *Llibre dels Morts*, totxos màgics o mobles en miniatura. Els murs de la cambra estaven

²⁶⁹ VERNER, *KMT*, 10, p. 18-27; VERNER, *EgArch*, 14, p. 39-40.

²⁷⁰ L'exterior del sarcòfag i l'interior, com en moltes parets de tombes saïtes, són fórmules dels *Textos de les Piràmides* i als peus apareix el difunt davant la taula d'ofrenes.

decorats amb inscripcions jeroglífiques en baix relleu que parlen dels *Textos de les Piràmides* i del *Llibre dels Morts*.

A l'oest de la cambra funerària i prop del mur occidental, hi havia un mur de tovot, la funció del qual es desconeix (potser per protegir-se dels lladres o com a mesura de seguretat). Al centre del mur hi havia l'entrada est connectant el pou principal amb el pou de l'oest, amb un sostre de volta fet de tovot.

La datació de la tomba es pot situar en la mateixa època que Udjahorresne, o una mica abans: per ceràmica d'importació grega (darrer quart del segle VI o començament de la dinastia XXVII).²⁷¹

El 2003 es van obrir les dues cambres, que es van localitzar al pou lateral oest. L'obertura occidental estava aparedada amb lloses que menaven cap a una cambra funerària revestida amb lloses de pedra calcària blanca. A l'interior hi havia un sarcòfag de fusta en forma de caixa, decorat amb textos religiosos pintats o en relleu, que feien referència al *Llibre dels Morts*. En procedir a inspeccionar-lo es va localitzar un segon sarcòfag de fusta a l'interior, antropomorf, també decorat amb textos religiosos i divinitats, però aquesta vegada pintats i en molt mal estat de conservació. Aquest segon sarcòfag protegia la mòmia del sacerdot Necau, anomenat Neferibresaneb, que va ser pare diví²⁷² (*it ntr*). El cos estava recobert amb una xarxa de denes de faiença, i el cap estava orientat cap a l'est, com la mòmia de Iufaa. A la cambra es van localitzar elements de l'aixovar funerari. Sota del paviment de la sala es van localitzar els vasos canops.²⁷³

En el mateix pou auxiliar occidental, en l'obertura que conduïa cap al nord, es va localitzar una tercera cambra funerària excavada directament al tafl.²⁷⁴ Era la cambra d'enterrament de l'administrador dels palaus de la corona vermella,²⁷⁵ Djemnefherbak. El sarcòfag antropomorf exterior de fusta estava pintat de negre amb textos en groc als laterals, els quals no s'han pogut examinar a causa de les pèssimes condicions en què es trobava. La mòmia que hi havia a l'interior era d'un home, amb la xarxa de denes de faiença i el cap orientat cap el nord.

²⁷¹ La tipologia dels uixebtis ens portaria a datar-la a la dinastia XXX però ens sembla molt allunyada.

²⁷² VERNER, *EgArch*, 24, p. 27.

²⁷³ Segons comunicació oral de L. Bares al Congrés Internacional d'Egiptologia el 2004 a Grenoble.

²⁷⁴ SPENCER, *EgArch*, 25, p. 25.

²⁷⁵ Aquest personatge va tenir el mateix títol que Iufaa.

Al nord-est²⁷⁶ de la tomba de lufaa es van localitzar els vestigis d'una estructura de tovot que pertanyia a una gran tomba de pou. La superestructura tenia una planta quadrada de 11,50 m de costat. A la façana sud s'obre un passadís que descendeix, mitjançant tres graons a un pati rectangular amb el paviment 40 cm per sota del nivell del terra. El passadís desemboca en el pou central orientat nord-sud i amb unes dimensions de 2,10 m per 1,80 m. A una profunditat d'11 m es van excavar dos nínxols: un al nord amb fragments d'un sarcòfag amb una inhumació, i l'altre al sud ple de sorra. Al final del pou, a 22 m de profunditat, hi ha un espai quadrat de 3,20 m de costat, on es va dipositar un sarcòfag de pedra calcària blanca rectangular. A l'interior es va localitzar un altre antropomorf, orientat est-oest.

Al sud-est de la mateixa tomba de lufaa es van localitzar diversos fragments de pedra calcària amb decoració. Seguidament, es va descobrir una rasa de 2,20 m d'amplada i gairebé un metre de profunditat (80 cm), que pot conduir a la descoberta d'una altra tomba de pou, ja que a l'oest de la rasa es va trobar un petit pou de 2,75 m per 1,60 m, que podria ser el pou auxiliar. Prop d'aquest pou també es van localitzar restes de pedra calcària decorada. El pou central pot arribar a mesurar uns 12,50 m, unes dimensions semblants a les del pou de la tomba de lufaa. Les troballes realitzades en el rebliment de la rasa han permès saber que el personatge inhumat en aquesta tomba tenia els mateixos títols que lufaa, i que va viure durant els regnats de Necaui i Amasis.²⁷⁷

²⁷⁶ BAREŠ et alii, *ZAS*, 130, p. 147-153.

²⁷⁷ S'han localitzat fragments amb els cartutxos d'aquests dos faraons saïtes.

D. ALTRES NECRÒPOLIS DEL DELTA

a. Kom Firin²⁷⁸

Basta²⁷⁹ va excavar un cementiri de Baixa Època prop de Kom Firin a Beheira. Kom Firin està situat a l'oest del Delta, al nomos III del Baix Egipte, del qual n'era la capital, segons alguns egiptòlegs. La zona que es diu Salvago o Silvago és a un km al sud-oest de Kom Firin, i és una gran necròpolis de 49,57 hectàrees. Es va descobrir accidentalment, el 1966, quan es feien treballs agrícoles.²⁸⁰ Tot i que no es coneixen els límits de la necròpolis, ja que el terreny s'ha artigit, s'han pogut distingir quatre tipus de tombes:

- a) Tombes rectangulars de pedra calcària.
- b) Tombes de tovot amb sostre de volta.
- c) Tombes monumentals de tovot.
- d) Tombes de pou: però de grecs que vivien a Kom Firin o a Nàucratis.

a.1. Tombes rectangulars de pedra calcària.

Es van trobar nou tombes rectangulars de pedra calcària, amb sostre pla o amb sostre a doble vessant. Algunes estaven intactes, amb l'entrada bloquejada per lloses de pedra calcària. De totes en destacarem les següents:

- Tomba 18: té dues filades de carreus d'alçària. L'entrada estava bloquejada i té el sostre a doble vessant. El terra era pavimentat amb lloses de pedra calcària, i se suposa que pertanyia a un tal Peftxauneit, germà de Bes, usuari de la tomba 31.
- La més destacada d'aquestes tombes és la 31, que pertanyia a un sacerdot que es diu Bes o Basa. Va ser excavada per Basta el 1967 i és l'única trobada fins ara que estava inscrita. Entre els títols que detentava aquest personatge hi havia els de protector de l'ull udjat (*hpt-wd̄st*) i director dels temples (*h̄rp h̄wwt*). Aquest darrer títol fa referència a la deessa Neit, protectora de la ciutat de Sais al Delta. L'estructura era rectangular, amb sostre a doble vessant. La part externa dels carreus

²⁷⁸ LECLANT, *Orientalia*, 38, p. 246.

²⁷⁹ BASTA, *CdE*, LIV, p. 183-196.

²⁸⁰ CHOUCRI, *Egyptology at the dawn*, p. 123-129.

estava desbastada, sense acabats, i hi ha un mur de tovot que tanca la tomba per l'est (potser estava sencer i la tancava del tot). L'entrada es troba al sud i estava bloquejada per lloses de pedra calcària. L'estructura es divideix en dues parts: cambra alta amb sostre a doble vessant per a contenir els vasos canops, i cambra baixa amb el terra de lloses de pedra calcària on devia haver-hi l'enterrament. Hi ha tres parets decorades amb baix relleu on es descriuen fórmules religioses dedicades a diferents divinitats.

a.2. Tombes de tovot amb sostre de volta (fig. 55).

Poden ser individuals, dobles o enterraments familiars. Destacarem la tomba 20, un enterrament familiar amb unes dimensions de 5,65 m d'amplada, 2,80 m de llargada i una alçària d'1,30 m. Hi havia tres cambres amb sostre de volta separades per dos murs. Malauradament, la tomba va ser saquejada per lladres, que van entrar per uns forats practicats a les voltes.

Fig. 55: Tombes de tovot a Kom Firin.

b. Farbaitos

L'antiga Farbaitos, metròpolis del nomos XI del Baix Egipte, correspon a la moderna Horbeit.²⁸¹ La necròpolis és Abu Iacín, i aquí es va localitzar la tomba de Potasimte,²⁸² general de Psammètic II, originari d'aquí. Potasimte es va enterrar en un sarcòfag d'esquist gris, on figuraven els títols, entre d'altres el de tresorer del rei del Baix Egipte, amic únic, supervisor dels grecs, supervisor dels soldats i gran guerrer.

²⁸¹ AUFRÈRE i GOLVIN, *L'Égypte restituée*, III, p. 320.

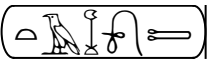
²⁸² ROWE, *ASAE*, XXXVIII, p. 158-174.

c. Mendes

Aquesta ciutat del nomos XV del Baix Egipte va desenvolupar un paper molt important a partir de la dinastia XXVI. La situació estratègica i comercial propicià l'embelliment de la ciutat, amb la proliferació de monuments reials i enterraments de funcionaris contemporanis de l'època saïta.

Entre les diferents sepultures destaquem la d'Esmendes.²⁸³ La descoberta²⁸⁴ d'aquesta tomba es va produir de manera fortuïta, en una zona on hi havia uns edificis de toivot, que se suposava que eren cases. Una d'aquestes tenia un paviment de pedra calcària i, en trencar una de les lloses, van veure que formava el sostre de dues tombes. La cambra funerària és quadrada, amb unes dimensions de 4 m de mur lateral i 4 m d'alçària, amb grans lloses de pedra calcària de més de dos metres de llargada. De les dues cambres, la del sud estava saquejada, i l'altra conservava un sostre pla de pedra calcària. Es va poder recuperar part de l'aixovar funerari, però no hi havia presència de sarcòfags.

d. Àtribis

Prop de l'actual ciutat de Benha²⁸⁵ es troba Tell Atrib, que rep el nom de l'antiga ciutat d'Àtribis, la que va ser capital del nomos X del Baix Egipte. Aquesta ciutat va ser un gran centre urbà durant la dinastia XXVI, si es té en compte el gran nombre de tombes que la missió polonesa ha desenterrat, entre les quals n'hi havia una de reial. El 1950, un camperol que treballava prop de Tell Atrib, al Delta, va trobar un sarcòfag inscrit de quarsita blanca²⁸⁶ (**fig. 56**). D'entre les inscripcions es va poder llegir en jeroglífic el cartutx de la reina Takhut²⁸⁷ , esposa del faraó Psammètic II. Dins el sarcòfag de quarsita n'hi havia un de fusta, en pèssimes condicions, així com la mòmia en lamentable estat de conservació. Tot i això es va poder recuperar gran part de l'aixovar funerari reial, amb peces d'or que portaven el nom de Psammètic I i Xepenupet II.

²⁸³ AUFRÈRE i GOLVIN, *L'Égypte restituée*, III, p. 331; AUBERT, *Statuettes*, p. 255.

²⁸⁴ QUIBELL, *ASAE*, III, p. 245-249.

²⁸⁵ ELLIS, *Egypt Travel Magazine*, 50, p. 7-12.

²⁸⁶ ADAM, *ASAE*, LV, p. 303-304.

²⁸⁷ AUFRÈRE i GOLVIN, *L'Égypte restituée*, III, p. 342.

Un any més tard,²⁸⁸ Shehata Adam i Rashid Nueir van trobar l'estructura de la tomba de la reina Takhut,²⁸⁹ que constava d'una cambra rectangular amb murs gruixuts de tovot, un dels quals en bon estat de conservació i, els altres, destruïts. Tal com és costum en moltes de les cambres funeràries d'època saïta, el cantó del sud-est presentava un nínxol per dipositar els vasos canops i altres elements de l'aixovar, que no s'ha trobat.

Fig. 56: Tomba de Takhut.

Al sud de la tomba es van trobar dos blocs de pedra calcària amb els cartutxos de Psammètic II. La inscripció es va fer en colors blau, groc i vermell i els noms apareixien mutilats amb cisell.²⁹⁰ Malauradament, en exposar-se al sol, els colors només van resistir un dia, i es van desfer. Els blocs són, potser, d'un temple de Psammètic II dedicat a Osiris-Khentykhety d'Àtribis (el nom apareix a la tapa del sarcòfag, com a senyor d'Àtribis). Una altra hipòtesi que es formula és que aquests blocs devien formar part de la tomba del faraó, que no ha estat localitzada, tot i que segons la tradició, les tombes reials estaven ubicades al pati del temple de Neit, a Sais.

Durant l'any 1955,²⁹¹ a la localitat de Benha, a 250 m de la tomba que pertany a la reina Takhut, es va localitzar una tomba construïda amb blocs de pedra calcària. La descoberta va ser casual: quan es feien unes obres²⁹² prop de la tanca d'una escola, es va descobrir accidentalment un pou de tres m de profunditat que allotjava a l'interior un sarcòfag de pedra calcària semblant al de la reina Takhut. El sarcòfag mesurava 3,30 m de llarg i 1,80 m d'amplada.

²⁸⁸ REEVES, *El Antiguo Egipto*, p. 199.

²⁸⁹ La raó de l'enterrament en aquesta localitat potser era perquè que la reina era originària d'Àtribis.

²⁹⁰ S'ha especulat amb la possibilitat que fos obra d'Amasis.

²⁹¹ VERNUS, *Athribis*, p. 107.

²⁹² LECLANT, *Orientalia*, 25, p. 266.

La tomba²⁹³ havia estat violada en l'antiguitat, tot i que es va localitzar part de l'aixovar funerari: quatre vasos canops d'alabastre amb el nom de Tadibastis (*t3-di-B3stt*).

Al nord de la zona on es va localitzar la tomba de la reina Takhut, també hi havia la tomba²⁹⁴ de l'inspector de l'harem reial i dels dos Tresors Peftxauamon (*p3i.f-t3w-Imn*). L'estructura funerària estava construïda amb blocs de pedra calcària, semblants als de les tombes properes.

e. Tell Nebeixa (Imet) Tell Fara'un

L'antiga Imet,²⁹⁵ capital del nomos XIX del Baix Egipte, rep actualment el nom de Tell Fara'un per la gran capella monolítica anomenada Ras Fara'un "el cap del faraó". La ciutat i la necròpolis van ser explorades per Petrie,²⁹⁶ prop del llac Menzala. El territori estava ocupat des de la dinastia XII (per la presència d'estàtues de Sesostri III assegut en un tron, i una taula d'ofrenes d'un particular contemporani d'Amenemes II), però no hi ha restes d'un establiment d'aquesta època, tot i que seria possible i podria haver servit de suport a la futura Àvaris.

El territori²⁹⁷ consta d'un *temenos* (encerclant els temples), una vila (al sud-est del *temenos*) i una gran necròpolis. La vila és del període persa i ptolemaic i rep el nom de Buto oriental. Hi ha tres moments cronològics representats en la necròpolis:

- Dinasties XIX–XX: recordant l'època brillant de la ciutat com a punt d'unió entre Faqus (al sud), Pi-Ramesses i Tanis (al nord).
- Dinastia XXVI: tombes amb moltes cambres. Es caracteritzen per la presència de caixes de sarcòfags de pedra, de nobles, sacerdots de la divinitat local.
- Tombes privades de les dinasties XXV-XXVII, entre les quals hi ha la T 77,²⁹⁸ d'època saïta. Hi ha sarcòfags antropomorfs de pedra de dos sacerdots anomenats Psammètic i Psammèticmenkhib, entre d'altres.

²⁹³ LECLANT, *Orientalia*, 30, p. 100.

²⁹⁴ PORTER i MOSS, *Topographical Bibliography*, IV, p. 65.

²⁹⁵ AUFRÈRE i GOLVIN, *L'Égypte restituée*, III, p. 307-308.

²⁹⁶ PETRIE, *Nebesheh*, p. 18-22.

²⁹⁷ JAMES, *Excavating in Egypt*, p. 43-44.

²⁹⁸ PORTER i MOSS, *Topographical Bibliography*, IV, p. 8.

Per accedir-hi, es baixa per uns pous poc profunds que condueixen a la cambra sepulcral. L'altre tipus de tomba es construeix a la superfície, amb moltes cambres de tovot sense subestructura.

f. Suwa

Situada al nomos XX (Per-Soped) del Baix Egipte i prop de Saft el-Hinnah hi ha un cementiri excavat per Petrie.²⁹⁹ Les tombes, classificades per ell mateix i per Duncan, estan gairebé destruïdes pels habitants de la contrada per tal d'obtenir sebakh, alhora que pateix el mateix problema que la necròpolis de Sais, amb l'augment del nivell freàtic, i de robatoris per part dels habitants. L'atribució de totes les tombes a un determinat període es fa difícil, i algunes només es poden considerar d'època saïta tenint en compte els objectes que formen part de l'aixovar funerari (T 320, T 321, T 18, T 410, T 44).

Pel que fa a l'estructura de la tomba, les dues tipologies més importants d'època saïta són:

- Fosses quadrades excavades al terra³⁰⁰ d'1,25 m a 2 m de mur lateral i 1 metre de profunditat, amb cambra funerària i sostre de volta de tovot. Els millors exemples són la T 23, la T 95, la T 101, la T 131 i la T 171. La tomba 95 té un pou quadrat amb murs d'1,02 m pel qual s'accedeix a la subestructura. La tomba 101 és de planta quadrada amb unes dimensions interiors de 2,03 m de costat i 1,02 m d'alçària.
- Tomba múltiple,³⁰¹ que consta d'una fossa o pou quadrat d'1 metre de profunditat, tallada a la roca i al final subdividit. Estan tan arrasades que no en queda res. Després es revestia amb tovots i es dividia en quatre cambres que es comunicaven amb una porta. El sostre de volta és de tovot (semblant a les d'Imet).

²⁹⁹ PETRIE i DUNCAN, *Hyksos*, p. 47-52.

³⁰⁰ Tipus II de Duncan.

³⁰¹ Tipus III de Duncan.

2. ALT EGIPTE

A. ABIDOS

La importància d'Abidos es remunta a època predinàstica, quan va ser el cementiri dels governants de l'Alt Egipte i posteriorment, amb la unificació del país, la necròpolis reial dels faraons de les primeres dinasties. Religiosament, la ciutat es va consagrar al déu funerari Khentamentiu, assimilat a partir del Primer Període Intermediari amb el déu Osiris. A partir de l'Imperi Mitjà es va iniciar un peculiar pelegrinatge cap a Abidos, per venerar la divinitat i participar en els festivals dedicats a Osiris. Molts particulars s'enterraven prop del temple en un desig d'acostar-se al déu de manera real, o simbòlica, ab la construcció d'un cenotafi.

Al cantó sud de la vall que condueix a les tombes reials hi ha un turó on es van edificar sepultures de totes les èpoques, en especial des de la dinastia XXVI fins a època ptolemaica. Al sud-est i a l'oest del recinte del temple d'Osiris hi ha un seguit de tombes anepigràfiques que contenen sarcòfags de la dinastia XXVI. Segons El-Sadeek,³⁰² la superestructura d'aquestes tombes devia ser una mastaba construïda directament sobre la cambra funerària.

Per tal de poder edificar altres construccions funeràries, es van destruir les tombes antigues i se'n van fer unes de noves amb una gran subestructura subterrània de tovot,³⁰³ amb uns o més cambres d'enterrament cobertes amb volta i, probablement, una superestructura, tot i que no en queden vestigis. Les restes que han sobreviscut no permeten assegurar quin tipus de superestructura tenien aquestes tombes. Cadascun dels egiptòlegs que han estudiat aquestes construccions funeràries han mostrat opinions dissemblants.

Mariette va ser un dels primers a estudiar-les, i descobrí un centenar de tombes amb la cambra funerària coberta amb volta de canó. Va restituir la superestructura en forma de piràmide de tovot, (**fig. 57**) que en ocasions es presentava buida o amb alguna cambra. El cobriment de la cambra de planta circular es feia amb filades de pedres en voladís formant una espècie de cúpula en voladís. La troballa de sis piramidons de pedra reforçava la seva teoria. La

³⁰² EL-SADEEK, *Twenty-six dynasty*, p. 153.

³⁰³ SPENCER, *Brick architecture*, p. 50-51.

datació que va atorgar a aquestes tombes va ser que pertanyien a la dinastia XVIII.

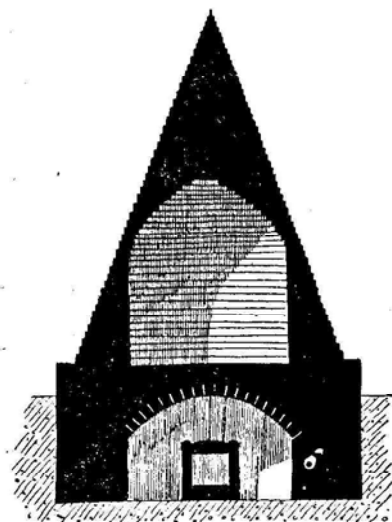

Fig. 57: Reconstrucció de superestructura en forma de piràmide.

Altres egiptòlegs que van estudiar el cementiri d'Abidos van revisar les tombes que va excavar Mariette, i van diferir de les seves opinions pel que fa al tipus de superestructura i a la datació cronològica.

Randall-Maclver i Mace van fer una restitució de la superestructura d'algunes tombes en forma de cúpula, tot i que la seva proposta tampoc no sembla gaire plausible. Garstang, que va excavar tombes del mateix tipus que Mariette, tot i que en un primer moment va proposar una superestructura en forma de piràmide, va optar finalment per una cúpula a l'exterior. Peet, en canvi, descarta la hipòtesi de superestructura en forma de cúpula, a l'igual que Spencer, i suggereix que podria ser una mastaba, tot i que la vessant de la superestructura de les tombes d'Abidos és més forta i seria més semblant a una piràmide truncada.

W. Flinders Petrie va excavar també en aquest cementiri³⁰⁴ i va fer una proposta sobre la superestructura de les tombes en forma de mastaba basant-se en la tomba G50, la millor conservada, a partir de dues premisses. La proposta de Petrie ha estat revisada per El-Naggar, que en difereix:

- La vessant exterior és dreta i no es podria fer una piràmide amb aquesta inclinació. El-Naggar argumenta que sí que es podria fer una piràmide³⁰⁵

³⁰⁴ PETRIE, *Abydos*, I, p. 34-40.

³⁰⁵ Exemples de piràmides com aquesta a les tombes TT 290 (Irinefer) i TT 357 (Djehutihor) de Deir el-Medina.

amb un angle de 65° i que la vessant és massa inclinada per a una mastaba.

- La piràmide devia ser construïda amb tovots, però no n'han quedat restes de la destrucció de la superestructura en superfície. El-Naggar diu que podria haver estat una piràmide petita, o potser es van endur els tovots per a reutilitzar-los.

Petrie també diu que les filades en voladís posades en circular serien per reforçar els angles de la construcció a l'interior de la superestructura. Tot i que El-Naggar està d'acord en aquest punt, creu que només s'explicaria aquest fet si l'interior de la superestructura hagués de suportar una pressió molt gran, segons ell, una cúpula a l'interior d'una piràmide.

Per finalitzar, la datació de les tombes presenta un greu problema, ja que la majoria no estaven decorades a l'interior ni conservaven part de l'aixovar funerari, cosa que dificulta l'atribució a una dinastia en concret. Tot i això, presentem un seguit de tombes atribuïbles, amb tota probabilitat, a l'època saïta, dividides geogràficament segons la ubicació realitzada pels seus excavadors (**fig. 58**):

- Mariette
- Garstang
- Petrie
- Randall-MacIver i Mace
- Peet

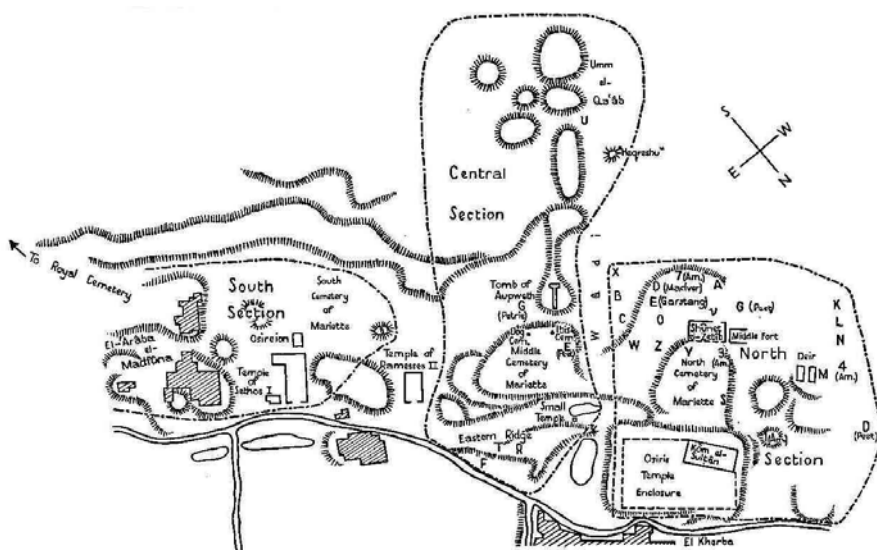

Fig. 58: Mapa de les necròpolis d'Abidos.

a. Cementiri nord de Mariette

a.1. Tomba 1

Aquesta tomba correspon al tipus I de Mariette, amb una superestructura en forma de piràmide construïda sobre un sòcol. A l'interior de la piràmide hi ha la cambra funerària i és una de les tombes més antigues. Sobre un sòcol quadrat de 6,8 m de costat i 1,8 m d'alçària s'elevava una piràmide de 5,75 m de costat i 7,4 m d'alçària. La planta de la cambra funerària era circular, amb 3,5 m de diàmetre i amb accés al fonament. La coberta de la cambra estava construïda amb filades de pedres de tovots en voladís en forma de cúpula.

a.2. Tomba 2

El tipus II de Mariette, al qual pertany aquesta tomba, es caracteritza així perquè la cambra funerària està per sota la piràmide. S'hi accedeix per una obertura al paviment d'una petita capella del costat est de la piràmide. Aquesta té sostre de volta de canó i condueix a una avantcambra que comunica amb la cambra funerària per una obertura de volta.

La tomba 2 té una piràmide de 6,30 m per 7 m i 7,40 m d'alçària com a superestructura. La capella té una volta d'1,10 m de llum i l'obertura que condueix a l'avantcambra té 0,90 m de llum. Sobre la cambra funerària n'hi ha una de descàrrega, de planta circular de 3,35 m de diàmetre, coberta per filades de tovots en voladís. L'alçària de la cambra és de 3,90 m i el sostre de volta té 3,40 m de llum i 0,90 m de fletxa.

a.3. Tomba 3

Aquesta tomba (**fig. 59**), també del tipus II, consta d'una piràmide amb base rectangular de 6,80 m i 5,80 m de costat i arriba a una alçària de 6,30 m. La subestructura consta d'una avantcambra, i la cambra funerària amb una volta de canó de 3 m de llum. La planta de la cambra funerària era rodona, de 3 m de diàmetre, l'alçària 3,50 m i la fletxa 0,50 m. Les obertures de la capella exterior de volta, d'1,70 m de llum, i l'avantcambra, eren també construïdes amb volta de 0,80 m i 0,70 m de llum respectivament.

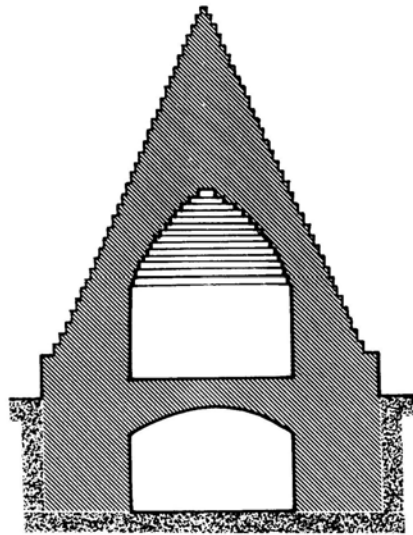

Fig. 59: Tomba 3 de Mariette.

b. Cementiri E de Garstang (fig. 60)

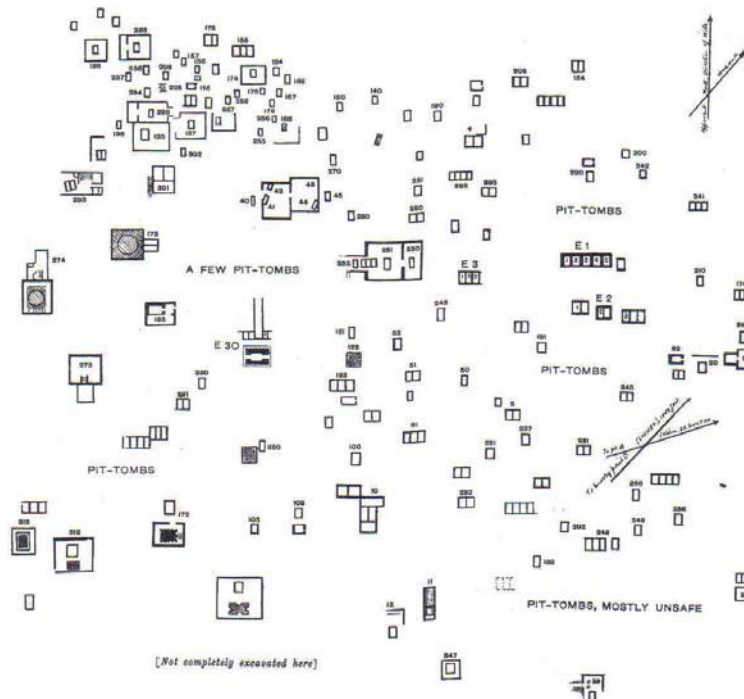

Fig. 60: Cementiri E de Garstang.

b.1. Tomba E 11

Aquesta tomba de planta rectangular presenta fins a cinc voltes que cobreixen diverses estances. El pou d'accés queda cobert en 1,40 m per una volta de 2 m de llum i, al final, ens trobem amb una segona volta, que sobrepasa un m l'accés a la cambra funerària. Tal com hem constatat en

altres tombes, aquesta entrada també té sostre de volta, amb la mateixa llum que la volta de la boca del pou. Sobre la cambra funerària es van construir dues sales amb funció desconeguda, i a les quals no es podia accedir per cap entrada.³⁰⁶ La sala més propera a la cambra té una volta d'1,80 m de llum i la més allunyada té 1,57 m de llum.

b.2. Tomba E 39

D'aquesta tomba, datada a la dinastia XXVI, només es pot comentar que tenia un pòrtic com a superestructura, que devia tapar el pou que conduïa a la subestructura.

b.3. Tomba E 274

La superestructura era una cambra de planta rodona coberta per cúpula de tovot de 3,38 m de diàmetre a l'interior d'una piràmide. La cambra funerària va ser reutilitzada en època romana, però conservava la volta de canó de tovot que la cobria, amb 2,77 m de llum .

c. Cementiri G³⁰⁷ de Petrie

c.1. Tomba G 57 Irtuhoriru

Poc es pot aportar sobre aquesta tomba familiar, la més antiga de les estudiades, amb cinc sarcòfags de pedra.³⁰⁸ La datació, tot i tenir el nom del constructor de la tomba gràcies a les inscripcions del sarcòfag, és equívoca. Porter i Moss³⁰⁹ situen la tomba de Irtuhoriru com a pertanyent a la dinastia XXX. De l'estructura de la tomba podem observar que la cambra funerària es troba sota d'un pati de pilars quadrats que es va edificar posteriorment.

c.2. Tomba G 58 Neferetiut

³⁰⁶ Segons Garstang s'accedeix per un forat fet per lladres.

³⁰⁷ Les tombes desenterrades en aquest cementiri podrien ser d'època saïta, tot i que Petrie les va situar a la dinastia XXX.

³⁰⁸ Alguns d'aquests sarcòfags en tenen dins un altre de fusta i contenen aixovar.

³⁰⁹ PORTER i MOSS, *Topographical Bibliography*, V, p. 75.

La tomba de la cantant de Khentamentiu Neferetiut està datada a la dinastia XXX per Porter i Moss³¹⁰ i aquesta datació presenta dubtes, com a les de la mateixa tipologia. L'estructura rectangular presenta una complexitat subterrània sense ser una tomba familiar. De la superestructura no en queden vestigis. L'estudi de la subestructura permet reconèixer un pou d'accés amb una entrada de volta d'1,80 m de llum que mena, mitjançant unes escales, cap a l'avantcambra. D'aquí, per un altre accés en volta d'1,60 m de llum, ens endinsem a la cambra funerària per una rampa. Tant l'avantcambra com la cambra d'enterrament tenen volta de 2,80 m de llum cadascuna i a l'interior es va localitzar el sarcòfag de la propietària.

c.3. Tomba G 68

Aquesta tomba doble, ja que en realitzat es tracta de dues cambres funeràries paral·leles, va ser saquejada perquè es va trobar un pou per accedir-hi per la volta. De les dues cambres de planta rectangular se n'ha excavat només una. L'accés a la cambra excavada estava cobert per una volta d'1,10 m de llum i la cambra tenia una cobertura de volta amb llum de 2,40 m, que neix a 2,30 m del terra de la cambra. La volta té vint-i-dues capes de tovot de gruix, posats de canto, les set primeres inferiors col·locades perpendiculars a l'eix llarg de la volta, amb un gruix total de 4 m, formant una volta ovalada.

d. Cementiri D (Randall-Maclver i Mace)

El cementiri D de Randall-Maclver i Mace³¹¹ conté tombes datades entre les dinasties XXV i XXX. D'algunes en podem saber el nom del difunt gràcies a les inscripcions dels sarcòfags.

d.1. Tomba D 15 Nakht

L'usuari principal era Nakht i la data de la tomba resta inexacta, ja que Randall-Maclver i Mace la situen entre les dinasties XXV i XXX. Aquest veritable complex funerari té una gran avantcambra i, a la part posterior, els pous que condueixen a la subestructura funerària. Gairebé al mig es troben dos

³¹⁰ PORTER i MOSS, *Topographical Bibliography*, V, p. 75.

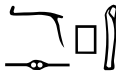
³¹¹ RANDALL i MACE, *El Amrah*, p. 80-81.

pous³¹² (A i B) que menen cap a la cambra funerària excavada a la roca amb volta. La meitat nord de la boca del pou estava coberta per una volta d'1 m de llum. Els accessos al pou amb 0,70 m de llum, i el passatge que connecta els dos pous amb 0,60 m de llum tenen sostre de volta. Una altra cambra funerària ha estat localitzada al nord-oest del complex. Aquesta estança (D) està construïda sobre el nivell del terra i consta d'un accés de 0,60 m de llum i una cambra funerària d'1 m de llum.

d.2. Tomba D 47

Aquesta és una tomba doble de tovot amb una superestructura de planta circular. L'accés a cadascuna de les cambres subterrànies es realitza mitjançant un pou que té coberta la meitat de la llargada per una volta d'1,30 m de llum. L'estructura subterrània és la mateixa en cadascuna de les sales bessones. El fons del pou condueix a la cambra funerària mitjançant una entrada amb volta d'1 m de llum. La cambra funerària també té una cobertura voltada amb 2,30 m de llum.

d.3. Tomba D 57 Nespamedu

Aquest complex funerari té una estructura molt semblant a la tomba D 15 d'aquest mateix cementiri. El mur que envolta la tomba divideix l'espai en una espècie de gran avantcambra i, a la part posterior, a la zona central, els dos pous que condueixen a les cambres funeràries. La superestructura sobre els dos pous devia ser una piràmide amb cambra de descàrrega dins de la planta circular i coberta per una cúpula de 5 m de diàmetre.

Els pous tenen coberta la meitat de l'accés longitudinal amb una volta de 2,5 m (pou A) i 2 m de llum (pou B), formada per tres filades de tovots. El pou B porta a una cambra funerària amb cel pla, i una altra amb el sostre de volta i era la cambra del promotor, Nespamedu (*Ns-p3-mdw*), profeta d'Amon-Re, supervisor de la ciutat i visir.³¹³ El pou A condueix a la cambra funerària amb volta de 3,80 m de llum, que té una cambra de descàrrega de volta de 2,90 m

³¹² Se segueix la nomenclatura utilitzada a El-NAGGAR, *Les voûtes*, p. 273.

³¹³ Segons els annals assiris d'època del rei Assurbanipal, Nespamedu era visir de la zona de Tinis i el seu fill era Nespakaixuty, propietari de la tomba TT 312 a Tebes.

de llum. Al sud del pou A es va localitzar una escala que descendeix cap a una altra cambra de volta de 0,90 m de llum, però sense sarcòfag.

e. Cementiris de Peet

e.1. Tomba C 81

D'aquesta tomba es conserva el pati d'entrada amb els vestigis de cinc arbres delimitats per un mur de tanca en forma de creu. En aquesta època les tombes acostumaven a tenir bosquets d'arbres relacionats amb el culte a Osiris, amb un arbre central i envoltat per uns altres quatre que representen els punts cardinals.

e.2. Tomba S 621

És una tomba amb dues cambres funeràries que pertany al tipus V de Peet, caracteritzada per un pou que menava, mitjançant un passadís, a la cambra funerària. Tant el sostre del passadís com el de la cambra eren de volta.

e.3. Tomba X 7

La superestructura té a l'interior una cambra de planta circular, ara destruïda, i estava coberta per una volta edificada amb filades en voladís de tovo. Igual com la tomba mencionada anteriorment, s'accedeix a la subestructura mitjançant un pou i consta de tres cambres paral·leles entre si, totes tres amb un sostre de volta. L'estat de conservació no és gaire bo, ja que estan en part destruïdes.

e.4. Tomba Z14

S'accedeix a la subestructura mitjançant un pou, al qual segueix un passadís amb volta i s'arriba finalment a la cambra funerària, també de volta. La seva coberta té una llum d'1,98 m i els muntants, de 0,84 m d'ample, continuen sobre la volta per aguantar la cambra de descàrrega, de planta circular, que té a la part superior. Aquesta està coberta pel mateix sistema en voladís que la cambra funerària.

B. TEBES

La zona de Tebes Oest (fig. 61) ha estat una gran necròpolis des del Primer Període Intermediari, moment en el qual començà a despuntar com a centre neuràlgic de poder en l'Alt Egipte. Els emplaçaments escollits com a cementiris han estat diversos, i alguns mostren una continuïtat al llarg de tota la història de l'Egipte faraònic.

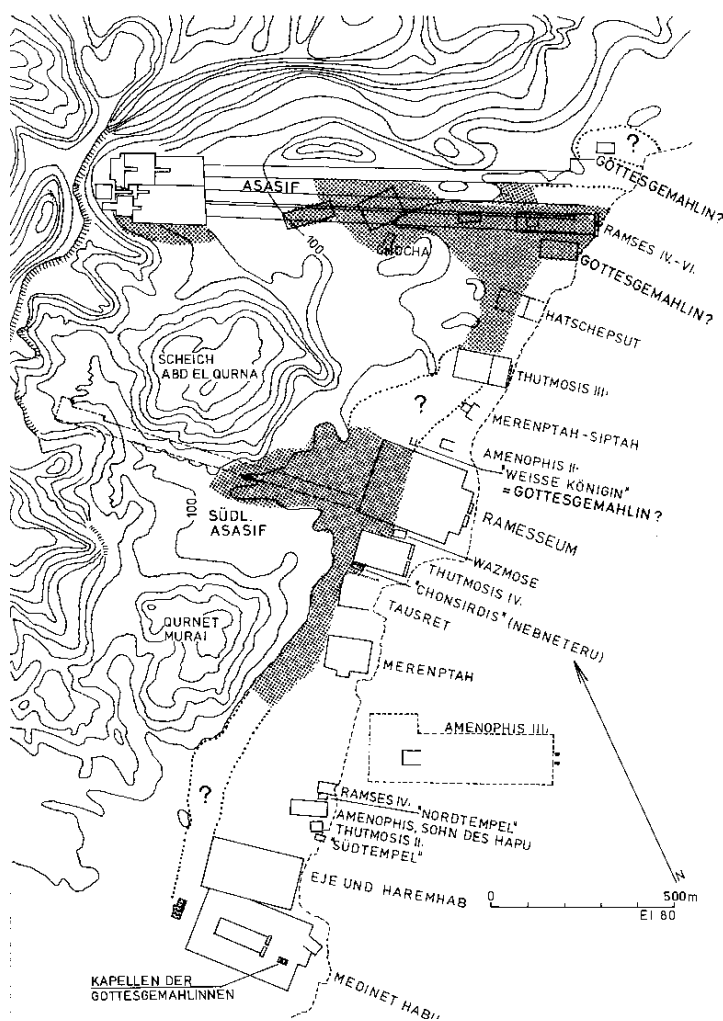

Fig. 61: Mapa de Tebes Oest.

a. Antecedents presents a la dinastia XXV.

La zona de l'Assassif, Gurna i Medinet Habu ens proporcionen dos exemples de tombes durant la dinastia XXV, que seran els antecedents de dues tipologies de sepultures saïtes. Per un cantó, les grans tombes monumentals de l'Assassif, que pertanyen a alts funcionaris que van exercir el seu càrrec durant les dinasties XXV i XXVI. Alguns d'aquests van iniciar la

construcció de la tomba durant la dinastia XXV i la van acabar en època saïta, i ja mostren els trets característics de les tombes monumentals a l'Assassif o *Grabpalast*. Les tombes de les Divines Adoradores a Medinet Habu, en canvi, segueixen la tradició de tombes-capella presents a les tombes reials de Tanis. Com a mostra del que serà l'estructura típica de les tombes de tovot, mostrem les d'alguns dels alts funcionaris de la dinastia XXV que van construir la tomba a l'Assassif i de les Divines Adoradores de la dinastia XXV.

a.1. Harwa TT 37

Harwa va ser gran majordom de les Divines Adoradores Amenirdis I i Xepenupet. Va viure entre el 720-680 aC. i va morir durant el regnat de Taharqa. La seva tomba va ser la primera de la sèrie de les que es construiran en aquesta zona de l'Assassif durant la dinastia XXV i XXVI. Es va construir una generació abans que la de Montuemhé i és el centre de la necròpolis perquè molts altres funcionaris posteriorment es van fer enterrar al voltant de la seva tomba. Petamenope es va enterrar a l'oest i Montuemhé a l'est, envoltant-lo, en una mostra de reverència. El fet que s'hagi trobat un uixebti³¹⁵ amb el *nekhekh* i el *heqat*, atributs de la reialesa, ha fet especular que potser el càrrec era més important del que semblava i tal vegada seria el governador de la zona de l'Alt Egipte, i es podria comparar amb els reis cuixites.

En comparació amb les tombes que l'envolten, la tomba de Harwa ha estat poc estudiada, tot i la importància que té, ja que en el disseny de la tomba mostrava les que serien posteriorment les característiques de les *Grabpalast*. Tot i això, Richard Pococke va dibuixar un plànol d'aquesta tomba inacabada i, en l'actualitat, des de 1995, hi ha un equip d'arqueòlegs italians que fan tasques de neteja i consolidació de la tomba.

Sembla que Harwa no va erigir cap construcció superior, o en tot cas no se n'ha trobat cap resta, a causa del mal estat de conservació. Una de les raons argumentades per la manca de superestructura és que en el temps en què fou construïda, els murs de la tomba de Mentuhotep encara estaven tan intactes que Harwa no els va voler destruir. L'orientació del pati cap a la

³¹⁵ És l'únic personatge no reial que té un uixebti amb aquests atributs.

direcció de sortida, que més tard fou dividit amb les construccions de les tombes, reforça aquesta idea.

El total de l'àrea de la tomba és aproximadament de 65 m per 75 m. L'entrada a la tomba ve precedida d'una sala amb pòrtic de columnes que mena directament a un vestíbul decorat amb textos d'ultratomba, que ens apropen a la veritable entrada a la subestructura (**fig. 62**). Aquesta consta d'un pati obert enfonsat sota el nivell del terra amb entrants i sortints d'on surt un passadís decorat amb la biografia del difunt. Es van construir dues sales hipòstiles, la primera de les quals era una sala allargada, de pilars, decorada amb temàtica purament funerària (*Llibre de les Hores*) i amb un seguit de cambres subsidiàries a banda i banda dels costats llargs. Un passadís evoca, amb la temàtica de la decoració, la mort simbòlica de Harwa, ja que apareix acompanyat del déu Anubis. La segona sala hipòstila era un vestíbul de planta gairebé quadrada coberta per un sostre subjectat per quatre pilars, decorat amb els ritus vinculats a la purificació de la mòmia del difunt. Per una obertura a la paret oest de la sala hipòstila s'accedeix a una petita cambra o santuari que té en el mur del fons una escultura en alt relleu d'Osiris i, al mur nord, un nínxol amb l'estàtua de Harwa. Al sud de la sala d'Osiris n'hi ha una altra amb un altre pou al paviment.

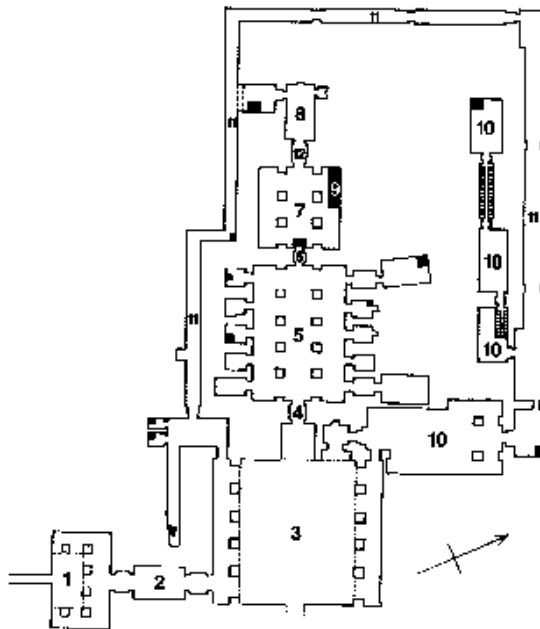

Fig. 62: Planta de la tomba de Harwa.

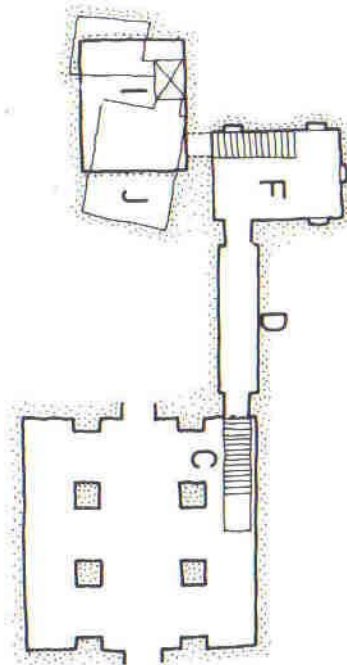

Fig. 63: Planta de la subestructura.

La tomba de Harwa té un altre nivell subterrani (**fig. 63**) que conduïa a les habitacions més sagrades, entre les quals la que contenia la sepultura. A l'angle nord-est del paviment de la segona sala hipòstila (C) s'obre un pou que mena cap a les habitacions subterrànies que condueixen a la cambra funerària. La cambra que conté el sarcòfag està coberta amb un sostre de volta, amb una fletxa de 15 cm, sense decorar.

La particularitat de la tomba de Harwa consisteix en una galeria que envolta l'estructura subterrània i que fa la funció d'aïllant.³¹⁶ A la part nord-Oriental, aquest passadís va ser ampliat per tal que Akhamenru pogués habilitar-lo com a tomba. La distribució és, segons Silvia Einaudi,³¹⁷ la reproducció de la tomba d'Osiris o Osireion, fet que ha estat argumentat també pel mateix Tiradritti³¹⁸ i que es reproduirà en altres tombes de la zona de l'Assassif.

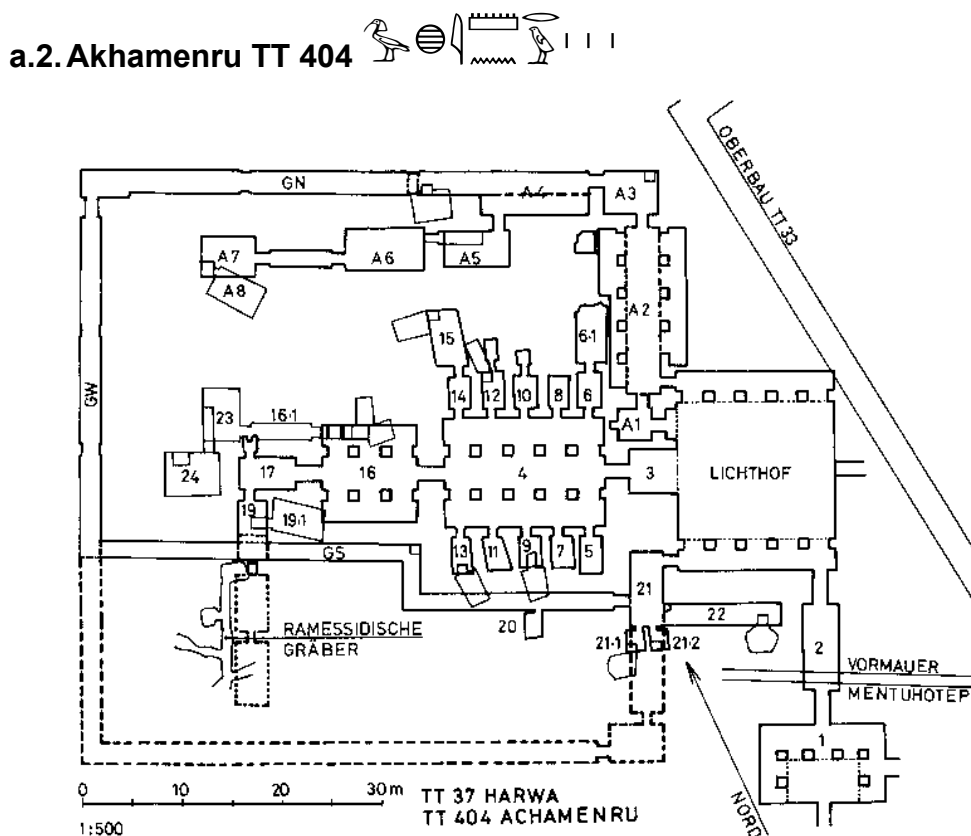

Fig. 64: Planta de les tombes de Harwa i Akhamenru.

³¹⁶ TIRADRITTI, *EgArch*, 13, p. 4.

³¹⁷ Comunicació presentada al IX Congrés Internacional d'Egiptòlegs, on exposava que algunes tombes, en especial la de Harwa, presentaven uns trets associats a l'Osireion, com són la presència d'arbres i aigua, entre d'altres.

³¹⁸ TIRADRITTI, *Archeologia viva*, 79, p. 23.

Va ser majordom principal de les Divines Adoradores Amenirdis i Xepenupet II i va servir durant el regnat de Tantamani. Aquesta tomba no ha estat publicada.

Akhamenru va ocupar una part de la tomba de Harwa (**fig. 64**), en concret el racó nord-oest del pati obert del seu predecessor directe, i hi va erigir la seva pròpia construcció, que era accessible a través d'una escala al cantó nord-oest del pati obert de la tomba de Harwa. Així i tot, Akhamenru va respectar els espais del seu predecessor i va separar els espais bàsics dels de Harwa.

El pòrtic sud i l'avantcambra estaven dedicats a Harwa. Akhamenru gairebé no les utilitzava. Hi ha dues sales rectangulars amb pilars que es comuniquen, a la part del darrera, amb les estances subterrànies de Harwa. De la gran sala rectangular de pilars es pot accedir a les cambres laterals, que disposaven com a mínim de nínxols. En aquest cas, els nínxols són l'accés a les cambres secundàries i no actuen com a falses portes. L'espai més important de la tomba, la cambra del sarcòfag, està coberta per un sostre de volta de canó sense decorar.

a.3. Karabasken TT 391

Aquest personatge va ser alcalde de Tebes abans que Montuemhé, i tenia entre els seus títols els de quart profeta d'Amon i profeta de Khonsu-em-Uaset-Neferhotep. Com la majoria de les grans tombes de l'Assassif, tot i que va ser enterrat a Gurna, a la dinastia XXV, la sepultura tenia un sol eix amb un pilono d'entrada. Aquesta tomba és considerada com la més innovadora del període i la més antiga al sud de l'Assassif. Va ser ocupada fins al segle XX i es va tancar mitjançant una porta de fusta.

De la superestructura només s'han conservat restes de poca consideració, presumiblement tres patis i un pilono (**fig. 65**).

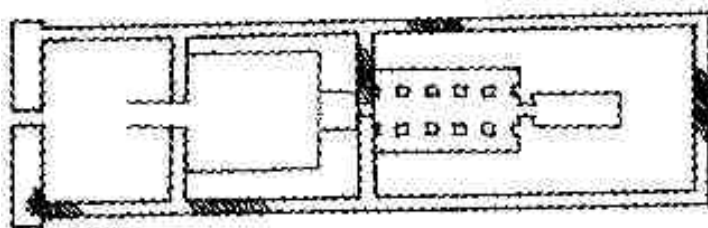

Fig. 65: Planta de la tomba de Karabasken.

A la part subterrània s'arriba per una sortida central que condueix a un pati obert sense columnes. A continuació hi havia una sala de columnes, a la qual s'hi accedeix des de la porta d'un nínxol a la paret oest del pati obert. La sala hipòstila estava dividida en tres naus laterals mitjançant dues files de quatre pilars. Més enllà, hi havia la sala d'ofrenes, de forma rectangular, que presentava nínxols laterals. Les parets d'aquesta sala estan allisades però sense inscripcions. No es coneix l'emplaçament de la sepultura.

a.4. Ramose TT 132

Gran escriba reial, supervisor de la Tresoreria del faraó Taharqa durant la dinastia XXV. Només resta en peu de la seva tomba la capella quadrada amb dues habitacions laterals i un nínxol rectangular. Des del nínxol, probablement, s'accedia a la cambra funerària en direcció oest.

a.5. Karakhamun TT 223

Entre els seus títols hi havia el de primer sacerdot akh i príncep hereu. Aquesta tomba presenta certes semblances amb la tomba de Karabasken, tot i que la construcció ha estat notablement malmesa, ja que la pedra calcària emprada es descompon fàcilment i s'ha desintegrat en gran mesura i, d'altra banda, no s'ha procedit a fer-hi una excavació sistemàtica.³¹⁹

La superestructura³²⁰ té de 60 m a 80 m de llargada, dividida per pilonos. La subestructura (**fig. 66**) constava d'un pati obert amb un nínxol que conduïa a la sala hipòstila allargada amb pilars. Posteriorment, es passava a un vestíbul de planta gairebé quadrada amb quatre pilars que sostenen el sostre amb estances laterals que podien actuar com a cambra de culte (F). Mitjançant escales, s'accedia a les cambres funeràries subterrànies i altres habitacions abans del pou, que desembocava a l'estança funerària. La cambra del sarcòfag està coberta amb un sostre pla amb representacions astronòmiques, on apareix la deessa del cel Nut, visible en algunes tombes reials, com les de Ramesses VI o Ramesses IX.

³¹⁹ Segons PORTER i MOSS, *Topographical Bibliography*, I, p. 324, aquesta tomba era saïta.

³²⁰ De la construcció superior només es conserven molt poques restes, de manera que només podem fer hipòtesis.

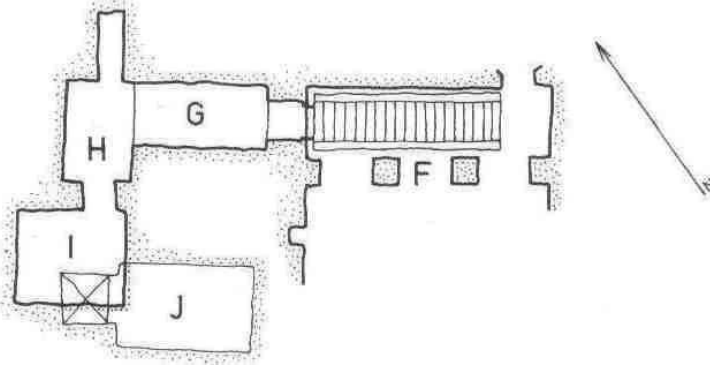

Fig. 66: Planta de la subestructura de la tomba de Karakhamun.

a.6. Divines Adoradores

Les esposes del déu Amon construïen sepulcres de fossa com a lloc de repòs final sota les capelles funeràries a l'interior del recinte del temple de Medinet Habu,³²¹ tot seguint una pràctica iniciada a Tanis amb les tombes reials. Les tombes estaven situades al sud de la via processional de la Bella Festa de la Vall, per on passava la barca d'Amon. Aquestes capelles funeràries es van construir prop del temple de la dinastia XVIII, de devoció saïta, i la façana d'entrada de les antigues mira cap a aquest temple.

L'estructura és semblant a la de la necròpolis reial de Sais,³²² on els últims reis de la dinastia XXVI s'enterren al temple i copien el sistema dels reis de la dinastia XXI a Tanis i, segons Stadelmann,³²³ les tombes reials de Sais devien tenir una superestructura semblant.

De les quatre capelles funeràries inicials (**fig. 67**) es conserven les dues centrals. Les capelles més antigues se situen a l'est i les altres van cap a l'oest. Les quatre capelles es comunicaven entre elles per un pati frontal amb dues columnes i mitjançant portes, algunes de les quals van ser incorporades posteriorment.

³²¹ Tanmateix, es qüestiona si a les Divines Adoradores també se les enterrava allà mateix, perquè s'han trobat els sarcòfags de Nitocris i d'Ankhesneferibre a la regió de Deir el-Bahari.

³²² KAWAI, *Orient*, 33, p. 33-45.

³²³ STADELMANN, *MDAIK*, 27, p. 111-123.

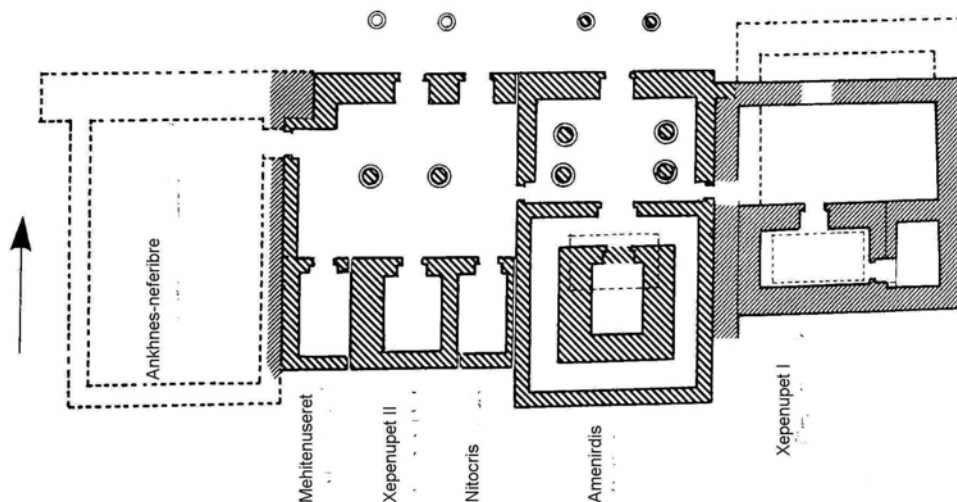

Fig. 67: Planta de les capelles de les Divines Adoradores.

Xepenupt I

L'edifici situat a l'extrem més oriental s'atribueix a Xepenupt I, la filla d'Osorcó III. La superestructura de tovoït pràcticament no s'ha conservat, però cal destacar la cambra del sarcòfag des del punt de vista de la tècnica emprada en construir-la perquè es troba la volta de pedra més antiga del món, tallada en dovelles i ajuntades amb juntes radials, que fa que en resulti una volta el·líptica. La volta segueix el sistema emprat en les voltes de tovoït, és a dir, amb capes successives independents inclinades, recolzant unes en altres. Es creu que no van utilitzar una cintra de fusta en la construcció; probablement les cambres s'omplien amb sorra i runa i sobre una pila de pedra i tovoït, per aguantar la volta mentre es construïa. La llum de la volta és de 2,30 m. El sostre de l'avantcambra es va cobrir amb una volta de tovoït que està destruïda i només en queden vestigis als murs sud i oest. La llum de la volta és d'1,90 m i al damunt reposen les lloses de pedra del paviment de la capella.

Amenirdis

La capella adjacent d'Amenirdis I,³²⁴ filla del rei Kashta i germana del faraó Peye, va ser construïda íntegrament amb pedra i encara es conserva en l'actualitat. La façana, de 9 m d'amplada, 15 m de llargada i 7,30 m d'alçària,

³²⁴ Dedicada a Amenirdis I, va ser construïda per la seva successora Xepenupt II.

consta de pilonos, darrere dels quals hi havia un pati amb pòrtic de fusta, amb dues columnes també de fusta. Al pati s'accedeix gràcies a una rampa amb escales i a l'oest hi ha una porta que mena cap a la sala principal. Aquesta és la cambra del santuari, amb una petita galeria, envoltada d'un deambulatori cobert per lloses de pedra. La sala té per sobre una volta de canó de pedra de 2,16 m de llum i neix a 1,80 m per sobre les lloses. Les voltes de les capelles són semicercles autèntics (entre 1,96 i 2,36 m d'ample). Dues filades de pedres en voladís³²⁵ són el començament de l'arrencament de la volta de dos laterals. La capella té escenes de culte a l'estàtua d'Amenirdis. La cambra del sarcòfag devia estar sota el paviment de la sala del santuari.

Xepenupet II

Al nord-oest de la capella d'Amenirdis i comunicant-se amb un pronaos (amb murs decorats amb escenes on es rendeix culte a Amenirdis i Xepenupet I) amb dues columnes, hi ha la capella de Xepenupet II, que també es va construir íntegrament amb pedra. La construcció s'obre al sud-oest en tres capelles i es va dividir en tres etapes. En primer lloc, es va construir un santuari central amb una galeria per a l'esposa divina Amenirdis; posteriorment, es va adaptar un segon santuari a l'esquerra per a Nitocris, i un santuari a la dreta per a la mare de Nitocris, la reina Mehitensekhet. Les restes que han sobreviscut d'aquest edifici porten a pensar que la construcció d'aquesta tomba-capella devia ser molt semblant a la de la Divina Adoradora Amenirdis I.

³²⁵ Sistema per reduir la llum mitjançant filades horitzontals avançant en voladís.

b. Assassif.

La necròpolis de l'Assassif (**fig. 68**), que s'estén des del temple mortuori del faraó de la dinastia XII Mentuhotep II fins als terrenys conreables davant l'actual ciutat de Luxor, va ser ocupada amb tombes de l'Imperi Mitjà i de l'Imperi Nou. Però la principal activitat es va registrar durant les dinasties XXV i XXVI, quan els alts funcionaris tebens s'hi van enterrar. Aquesta etapa dins la història d'Egipte correspon al regnat dels faraons nubis i saïtes, durant els quals els alts funcionaris de Tebes van adquirir preponderància. La importància del seu càrrec es va veure reflectida en l'estructura i dimensions de les tombes, que són les estructures funeràries construïdes amb pedra i tovot més grans de tota la història de l'Egipte faraonic. Aquestes construccions funeràries destaquen per la seva monumentalitat i la originalitat.³²⁶

La característica comuna a totes les tombes d'alts funcionaris enterrats a l'Assassif en època saïta és que estan ubicades molt a prop del lloc per on passava la processó de la Bella Festa de la Vall³²⁷ i l'entrada està orientada a banda i banda de la via processional per on passejava la barca d'Amon. Aquest camí que conduïa a Deir el-Bahari posava en relació els difunts amb un dels emplaçaments cosmogònics d'Egipte.³²⁸

Els personatges enterrats en aquesta necròpolis són oficials locals molt poderosos, especialment durant el final de la dinastia XXV i la primera meitat de la dinastia XXVI, quan el centre de poder religiós i polític és, en part, a Tebes. Els seus càrrecs estan relacionats amb el govern de la ciutat, tant políticament com ideològicament. Per una banda, l'alcalde de Tebes exercia el control d'una zona que restava allunyada de la capital situada a la zona del Delta i, d'altra banda, la Divina Adoradora d'Amon va veure augmentada la seva influència especialment en la dinastia XXVI. Els grans majordoms³²⁹ de

³²⁶ Les tombes de pedra de la zona tebana són, en la gran majoria, hipogeus excavats a la muntanya, sense cap superestructura.

³²⁷ La Bella Festa de la Vall del desert era un festival que se celebrava cada any a Tebes. L'estàtua d'Amon deixava Karnak per visitar els temples dels déus funeraris de Tebes Oest i els temples dels faraons morts i divinitzats. Mitjançant un ritual, el faraó s'identificava amb la divinitat.

³²⁸ En aquesta cosmogonia, la ciutat de Tebes s'assimilava al turó primordial, ja que aquí es barrejaven la terra i l'aigua. El demiürg era una serp anomenada Kematef, "Aquell que ha complert el seu temps", que tenia com a representació física el déu Amon, que habitava al temple d'Amon a Karnak. El poder creador de Kematef es representava com la serp que canvia la pell. De Kematef va néixer una altra serp, Irta, "el Creador de la Terra", que era la personificació del déu Amon, que habitava al temple de Luxor. Els viatges que realitzava la imatge d'Amon de Luxor als temples funeraris del marge oest eren visites d'Irta a la seva mare Kematef, que estava enterrada a Medinet Habu.

³²⁹ CHRISTOPHE, *ASAE*, LIV, p. 100.

les Divines Adoradores d'Amon eren escollits personalment pel faraó entre els fills dels alts funcionaris i només en alguns casos el càrrec era hereditari. Entre totes les tombes d'aquesta època destaquen els càrrecs següents:

- Grans majordoms de les Divines Adoradores d'Amon: Harwa, Akhamenru, Ibi, Pabasa, Padihorresne, Ankhhor, Sesonquis, Padineit.
- Alcaldes de Tebes: Karabasken, Montuemhé, Basa, Patxenfy, Pemu.
- Altres oficials: Irtieru, Mutirdis, Petamenope, Ramose.

Totes les estructures funeràries tenen alguna característica específica que les fa diferent de les altres. Les causes més probables per aquesta varietat d'estructura poden ser degudes a problemes topogràfics (manca d'espai a causa de la interferència amb altres tombes més antigues); geològics (presència de vetes de sílex o de pedra calcària de molt baixa qualitat), o a la mateixa estructura de la tomba encarregada pel promotor.

S'ha de destacar, però, que les primeres tombes tenen una estructura molt complexa, i poden arribar a tenir quaranta-nou cambres, com és el cas de la tomba de Montuemhé o la de Petamenope amb més de vint-i-nou sales.³³⁰ Cap a la meitat de la dinastia XXVI les tombes es fan més petites i simples, que coincideixen amb un augment de la mida de les tombes dels funcionaris a la zona de Memfis i a una major concentració en aquesta zona. Com ja hem esmentat anteriorment, aquest fet podria suposar la constatació del canvi de poder de Tebes a Memfis.

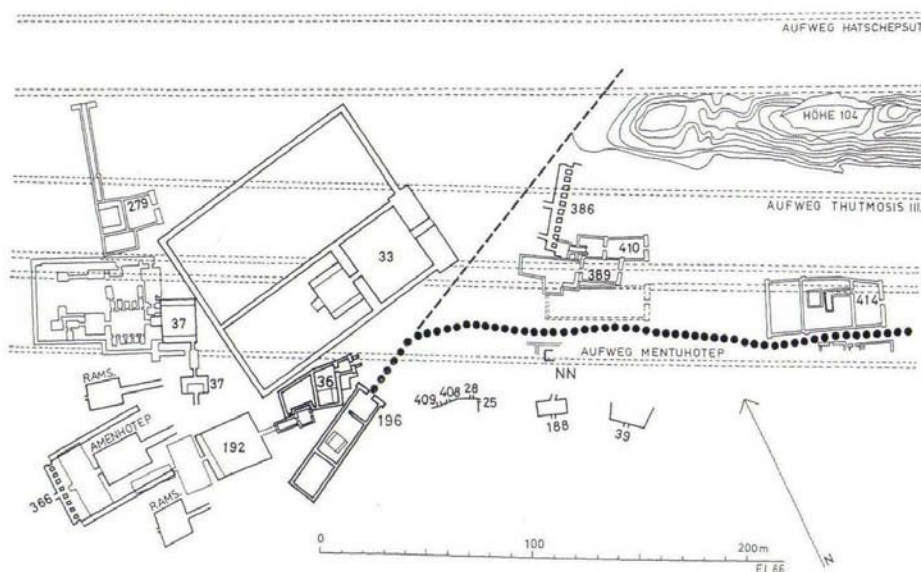

Fig. 68: Mapa de la zona de l'Assassif.

³³⁰ LOUKIANOFF, *ASAE*, XXXVII, p. 219.

b.1. Petamenope TT33

La tomba més gran³³¹ de les construïdes a l'Assassif³³² i una de les més grans de tot Egipte pertany a Petamenope, un personatge que va exercir el càrrec més alt, el de lector en cap. No se sap sota quin faraó va desenvolupar les funcions, raó per la qual s'ha argumentat que hauria viscut entre les dinasties XXV i XXVI. La posició de la tomba respecte a la de la sepultura de Montuemhé sembla reforçar aquesta idea, ja que potser era més jove que ell.

La tomba ja es coneixia des de començament del s. XVIII per part de viatgers atrets per la seva superestructura. Richard Pococke³³³ ja en va dibuixar el plànol, i altres, com Denon, van comentar-ne la complexitat. Aquest últim va escriure que era com un laberint inferior, amb dues seccions subterrànies que s'hi accedia per més d'un pou funerari. Uns altres, com Costaz i Fourier, creien que la tomba de Petamenope era per fer-hi oracles. Tot i això, la descripció més exacta i detallada la fa J. Wilkinson.

Sens dubte, i observant l'estructura, es pot afirmar que es va inspirar en la tomba de Montuemhé. La construcció superior (**fig. 69**) segueix el principi de dos pilonos alternats amb dos patis, tenint en compte les modificacions sofertes per la tomba, ja que va ser habitada, i els dos patis i els pilars de l'entrada estan molt destruïts.

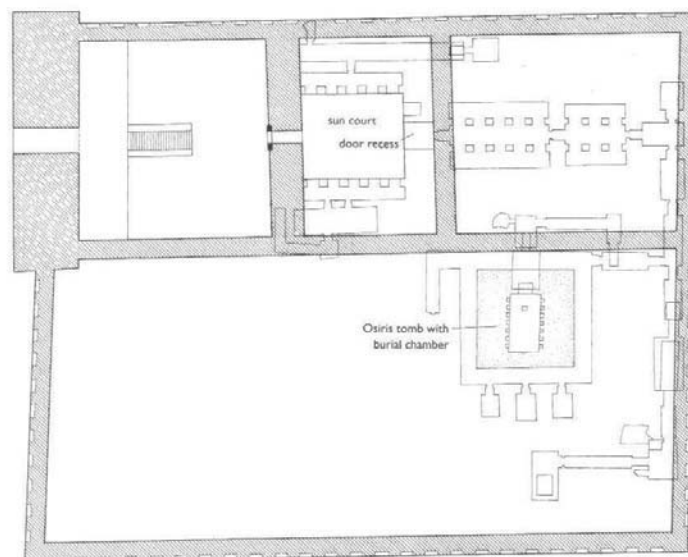

Fig. 69: Planta de la tomba de Petamenope.

³³¹ DANINOS-PACHA, *Les monuments*, p. 241-243.

³³² LÄ, IV, col. 991-992.

³³³ WARMENBOL i DELVAUX, *MDAIK*, 55, p. 435-443.

El mur de tanca construït amb tovoth té 88 m d'amplada i 110 m de llargada i està decorat amb nínxols i recessos. D'aquesta manera es buscava emular la forma i el context de la façana de palau de les tombes de l'Imperi Antic. El model seguit en la tomba de Petamenope, alternant dos nínxols simples amb doble nínxol, s'assembla als de la tomba del faraó Djoser, a Saqqara, o fins i tot al de les tombes tinites.

L'eix de la construcció superior és est-oest, començant amb el primer pilono, que dona pas a un pati obert, de planta gairebé quadrada amb unes dimensions de 33 m per 30 m. La paret oest del primer pati forma el segon pilono, que té un accés en forma de porta que condueix al segon pati, a un nivell inferior. Segons Eigner, és en aquest lloc que coincideix amb el pas que va del primer al segon pati de la tomba de Petamenope, on devia haver una porta molt especial. És un pòrtic de granit vermell que es troba en l'actualitat instal·lat en el portal nord de la sala hipòstila ptolemaica del temple petit del Medinet Habu.

A meitat del primer pati es localitzen unes escales de 10 graons, que condueixen a la subestructura més complexa.³³⁴ El segon pati és més petit que el primer, amb unes dimensions de 32 m de llargada i 24 m d'amplada i amb un pòrtic o peristil a cada cantó format per pilars. La façana occidental del segon pati és ocupada en la part central, igual com en altres tombes, per un gran nínxol gairebé quadrat entre 4,50 m i 5 m de costat. A la meitat de la paret occidental del nínxol amb sostre de volta s'obre una porta d'una sola fulla que condueix al complex de culte i funerari.

La primera sala correspon al gran vestíbul de pilars, amb 16 m de llargada i 7,30 m d'amplada, amb dues fileres de quatre pilars cadascuna que sostenen un sostre pla, que divideix l'espai en tres ales. Seguint en direcció oest trobem una segona sala hipòstila amb 9,60 m de costat est-oest i dues fileres de dos pilars quadrats amb un sostre de volta. A la paret oest hi ha una porta falsa que condueix a la tercera cambra, més petita, amb dues obertures, una cap al nord i l'altra cap al sud. La porta del sud condueix a una cambra secundària buida i sense decoració, potser destinada a magatzem o per tal de confondre els lladres de tombes. La tomba efectua un gir de 90° i es passa per un seguit de petites cambres i escales que es van endinsant cada cop més en

³³⁴ BISSING, *ZAS*, 74, p. 2-26.

la roca. Aquest gir respon a un obstacle en la construcció, és a dir, a alguna veta de sílex o, probablement, a l'intent d'evitar el saqueig de la tomba si entraven els lladres. La falsa porta del fons els portaria a pensar que havien arribat al final de la tomba. En direcció nord ens trobem amb un seguit de cambres que condueixen fins una sala amb una volta suau que sembla preparada per a dipositar el sarcòfag de Petamenope. Probablement es devia desestimar aquesta sala com a cambra d'enterrament i es va buscar un lloc més segur.

Però, la veritable entrada a la cambra funerària, es troba després d'accedir a dues sales que surten de la cambra III i que actuen com a passadís (fig. 70). A la paret est de la cambra V s'obre una avantcambra i una sala que té un pou ben tapat en el paviment. La porta en direcció est condueix a la cambra XIII, ocupada totalment per un gran bloc de pedra decorat als costats per nínxols que actuen com a falses portes. Les quatre cantonades estaven decorades amb vuit figures de deesses protectores amb les ales esteses.³³⁵ Nut i Maat, Neit i Shenayt, Isis i Nefitis i Selkis i Hathor. La cambra pren l'aspecte d'un passadís d'uns 85 m que recorda l'estructura de les "tombes d'Osiris". De fet, al mur nord d'aquest passadís s'obren tres petites cambres, una de les quals és la cambra de culte a Osiris.

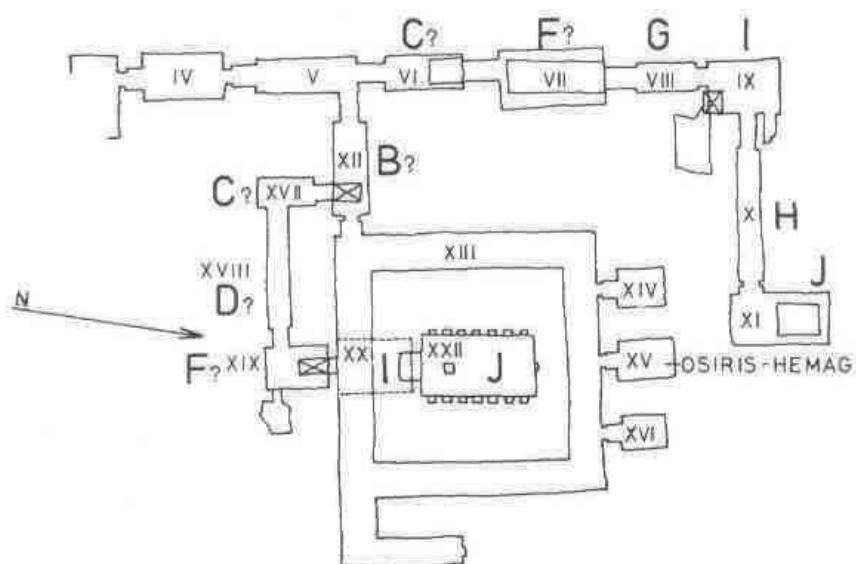

Fig. 70: Planta de la subestructura de la tomba de Petamenope.

³³⁵ Aquesta decoració recorda la d'alguns sarcòfags reials de l'Imperi Nou.

La cambra funerària de Petamenope es troba al final del pou de l'avantcambra abans citada, després de diverses sales, a 13 metres de profunditat. S'accedeix a un corredor orientat primer al sud i després a l'est fins arribar a una avantcambra, en el sostre de la qual hi ha un forat des del qual s'accedeix a la cambra del sarcòfag. Aquesta cambra té unes dimensions de 10 m en direcció nord-sud i 5 m en direcció est-oest, amb un sostre a 8,17 m d'alçària, amb volta decorada amb representacions astronòmiques i amb una fletxa elevada. Les parets tenen quinze nínxols que envolten el sarcòfag al mig i que devien ser el lloc d'ubicació original de dimonis i divinitats protectores, els quals es van reunir al voltant del sarcòfag del difunt. Les estatuetses que devien habitar els nínxols de Petamenope s'han perdut, o no s'han pogut identificar. La cambra del sarcòfag estava coberta amb un m de runa. Així, doncs, no es van poder determinar detalls importants de l'àrea del terra (forat per al sarcòfag, cavitat per als vasos canops), tot i que al paviment hi ha una depressió quadrada, probablement reservada per a un vas canop. El sarcòfag estava col·locat directament sobre el terra de la sala. Pel que fa a la decoració³³⁶ de la tomba, Petamenope es va inspirar en textos religiosos semblants als del període ramèssida, com l'*Am-Duat*, el *Llibre de les Portes*, el *Llibre de la Nit* o les *Lletanies de Re*.

b.2. Montuemhé TT34

Montuemhé va ser un dels personatges més destacats en el període de transició entre les dinasties XXV i XXVI. Entre els seus càrrecs tenia els de quart profeta d'Amon i alcalde de Tebes. Es va fer edificar la tomba una mica a l'est de la tomba de Harwa, que ja llavors era un punt de referència a l'Assassif que serviria de model a moltes tombes, entre les quals la de Montuemhé.

Des de Robert Hay, Jean-François Champollion, Richard Lepsius, James Burton i d'altres fins a les excavacions profitoses de Zakaria Goneim i Jean Leclant va dominar l'opinió que la tomba de Montuemhé estava formada només per una única cambra lateral del pati. Al dibuix de R. Hay els patis de la tomba ja estaven llavors coberts d'uns cinc metres de runa de la necròpolis.

³³⁶ PIANKOFF, *BIFAO*, 46, p. 73-92.

Tot i que l'excavació completa de la tomba no va fer-se mai realitat, l'estudi ha estat publicat per Leclant³³⁷ i s'ha de constatar que tant el pilono com els murs de la rampa i el primer pati han estat restaurats.

La superestructura de la tomba de Montuemhé, en especial el pilono est³³⁸ de tovot, que és el que s'ha conservat (**fig. 71**), domina el paisatge de la zona d'Assassif.³³⁹ Aquesta imponent construcció, de 228 m, va ser descrita ja a l'antiguitat per molts dels viatgers i autors que van visitar la zona. Denon, quan va arribar a la zona de Tebes, va interpretar el pilono est de la seva tomba com una muralla d'època àrab.

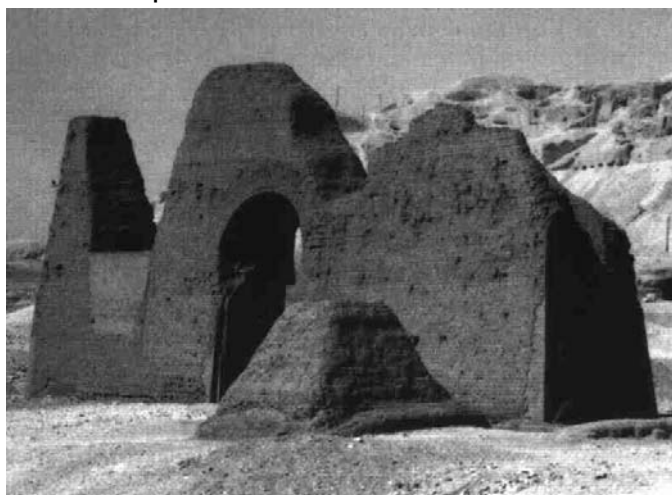

Fig. 71: Pilono de la tomba de Montuemhé.

La construcció³⁴⁰ del mur es va realitzar amb tovots i es van unir les juntes de morter de fang. L'accés d'entrada del pilono (**fig. 72**) estava revestit de pedra amb un sostre cobert amb una volta de descàrrega de tovot. La porta del pilono est es va construir amb sis fileres d'arcs de tovot del tipus c_1 (**fig. 73**) que formen una volta de canó amb una llum de 4,10 m construïda probablement amb una cintra.

Aquest arc c_1 és un arc catenari format per capcers, que són els tovots col·locats transversalment.

³³⁷ LECLANT, *Montouemhat*, p. 171-186.

³³⁸ Al costat hi ha les ruïnes d'una estança petita en forma piramidal o troncocònica de tovot, de la qual se'n desconeix el significat.

³³⁹ AUFRÈRE et alii, *L'Égypte restituée*, I, p. 206-207.

³⁴⁰ SPENCER, *Brick architecture*, p. 51-52.

Fig. 72: Arc del pilono est.

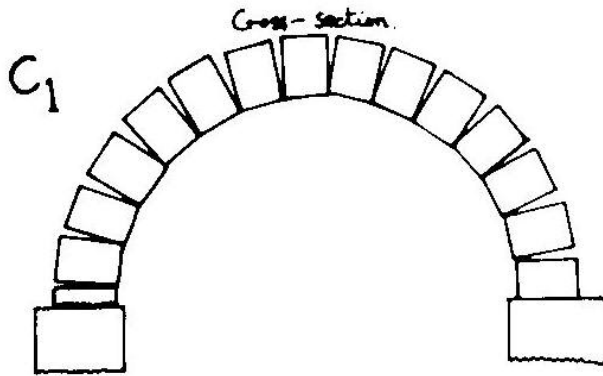
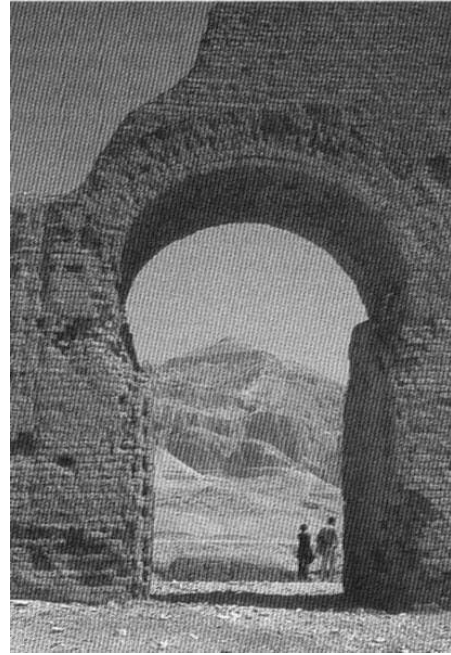

Fig. 73: Arc del tipus c1.

La tomba de Montuemhé es diferencia per la divisió interna de la subestructura. Conscient de la inseguretats, els arquitectes la fan molt complexa per intentar evitar que els lladres de tombes poguessin violar-la. És per això, juntament amb el fet que va ser una tomba familiar, que la subestructura consta de més de quaranta sales. La tomba de Montuemhé és l'única tomba saïta a Tebes on les capelles per a enterraments secundaris s'incorporen al plànol original. N'hi ha dos que podrien ser contemporanis i no familiars seus. Llavors la col·locació de les capelles dins la tomba és per remarcar la importància de Montuemhé. A Montuemhé són capelles individuals.

Montuemhé fou el primer a abandonar el principi d'un sol eix, incorporant una sortida al nord amb un pilono per tal de poder accedir al pati obert (**fig. 74**). La volta del pilono nord, reconstruït, que dóna accés a la subestructura tenia 2,7 m de llum. S'accedeix a la construcció inferior per una galeria de 63 m de llargada, flanquejada de murs de tovot i coberta per una arcada, inclinada en direcció nord-sud. Dóna a un vestíbul obert tallat a la roca, aguantat per dos pilars de fust amb canaletes protodòrics. Una porta al sud condueix a una gran sala hipòstila excavada a la roca, coberta amb un sostre aguantat per quatre columnes amb canaletes. Al sud de la sala hi ha tres portes que obren a passadissos que permeten baixar a cambres sense decorar. Aquestes estances pertanyien al plànol original de la tomba i van ser pensades com a lloc de sepultura per a parents de la família.

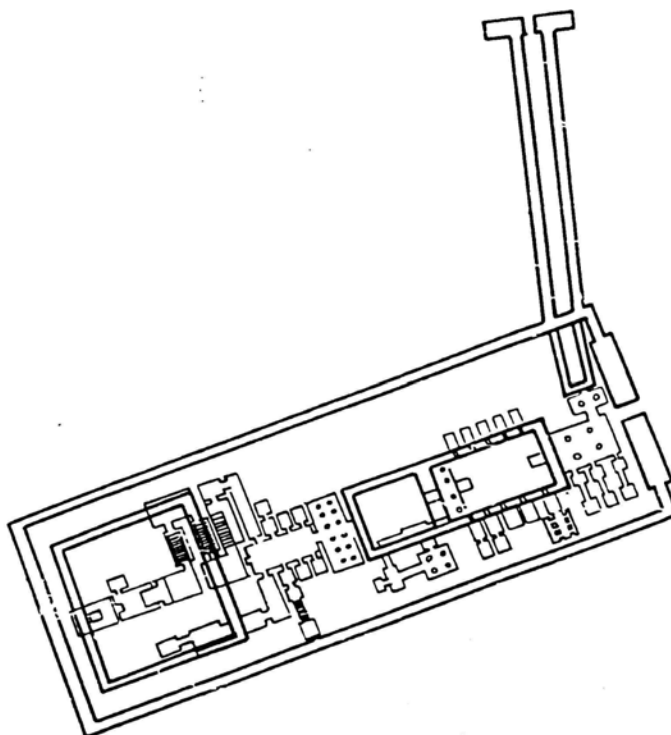

Fig. 74: Planta de la tomba de Montuemhé.

A l'oest de la sala hipòstila s'obre un gran pati obert amb un eix est-oest (19,50 metres de llarg i 11,60 metres d'ample) a uns 15 m de profunditat, excavat a la roca. Hi ha un banc corregut i cinc capelles al nord i cinc al sud tallades i separades per un motiu de papir. Algunes capelles del sud es doblen a l'interior amb una capella anepigràfica. Les capelles tenen estàtues i textos religiosos i d'ofrenes. Al centre del pati hi ha un pou quadrat, que encara no està excavat, i molt a prop hi ha una espècie d'estany que pot ser per al conreu de plantes de papir, que són el símbol de la resurrecció d'Osiris. Segons Eigner,³⁴¹ la superfície descendent del primer pati de la tomba de Montuemhé s'atribueix a l'existència d'una bassa. Les umbel·les de papir estilitzades estan representades a les parets septentrional i meridional, simbolitzant un llac enfonsat envoltat d'aquestes plantes. Les umbel·les de papir aparellades ja apareixen en esteles de la dinastia I i també amb tota probabilitat a les façanes de nínxols de les mastabes de les primeres dinasties, ambdues representacions de la "façana d'un palau".

A l'oest hi ha un pòrtic de 4,80 m de profunditat on hi havia, entre d'altres, el relleu d'una dona que està alletant el seu fill. Aquesta peça, inspirada en una pintura del mateix tema a la tomba de Mena a Gurna,³⁴² es

³⁴¹ EIGNER, *Grabbauten*, p. 44-46.

³⁴² THOMAS, *Saite tombs*, p. 201-202.

troba al Brooklyn Museum. A cada extrem del pòrtic hi ha una escala cap a l'oest. Entre l'escala del sud i la porta al centre del pòrtic hi ha un pou quadrat amb la boca d'un metre de costat i deu de profunditat. Dóna a una cambra sense decorar i a un segon pati a cel obert (encara no estava excavat). A la paret oest del segon pati hi ha l'entrada a la part subterrània (**fig. 75**), seguida de diverses sales, capelles, passadissos i escales. Hi ha quatre pisos de sales, que es comuniquen per tres escales i acaben en un pou, al fons del qual hi ha un seguit de sales que condueixen a la sala del sarcòfag. La cambra funerària està decorada amb motius astronòmics al sostre.

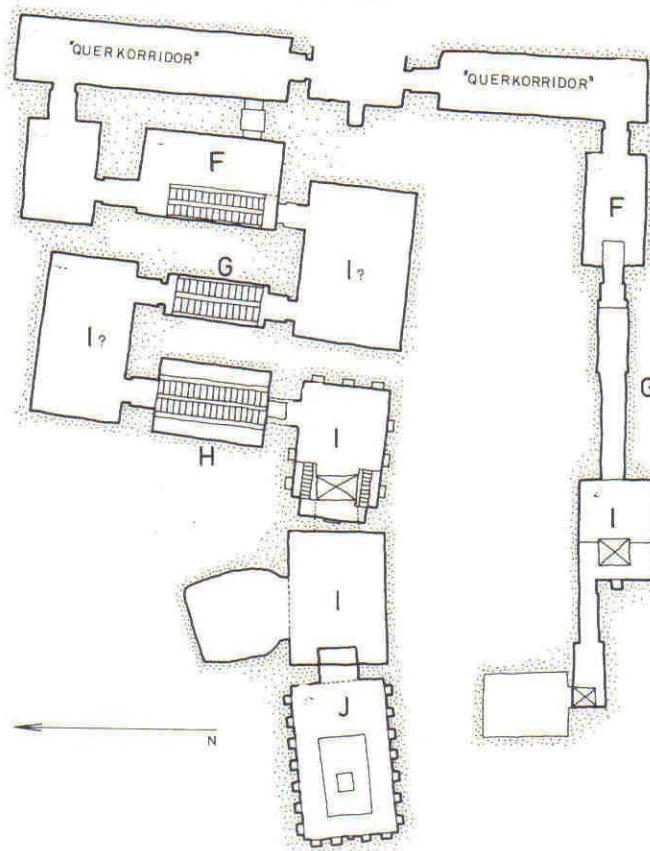

Fig. 75: Planta de la subestructura de la tomba de Montuemhé.

S'accedia a la sepultura veritat a través d'una obertura al sostre d'una de les cambres subterrànies. Després de col·locar el sarcòfag, la part inferior de la "cambra falsa" on es trobava l'obertura del sostre es tapiava escrupolosament amb blocs de pedra calcària. Desconeixem si la raó que va motivar aquestes mesures era la por dels lladres de tombes. És possible que

també es volgués representar la idea del més enllà i de la “clandestinitat³⁴³ del nínxol d’Osiris”. La cambra d’enterrament es va localitzar emplenada amb un m de runa, i això va fer que no es poguessin determinar detalls importants del paviment, com la localització de la cavitat per als vasos canops i altres detalls tècnics.

A la tomba de Montuemhé sembla especialment clara la idea de voler reproduir el turó primigeni³⁴⁴ en la ubicació del sarcòfag dins d’un forat excavat sota el nivell del terra. Al voltant del sarcòfag hi ha dinou nínxols amb estàtues protectores de granit negre i, al registre de damunt dels nínxols, aquestes divinitats tornaven a estar representades en un relleu.

A les parts públiques de la tomba de Montuemhé hi ha un programa decoratiu com les tombes tebanes, però amb estil arcaïtzant, com a Pabasa i Ibi. El relleu és alçat i s’inspira en altres tombes: l’escena agrícola de la tomba de Mena, de la de Rekhmire, una filera de portadors d’aixovars funeraris, i del temple de Deir el-Bahari els portadors d’ofrenes i els carnisers.

Aquesta tomba va ser font d’inspiració per a les tombes que es van construir a la zona durant l’època saïta. No es pot parlar de còpia, ja que s’introdueixen temes que feia temps que no s’usaven: caça i pesca, sacrifici, agricultura i vinyetes del *Llibre dels Morts*.

b.3. Bintenduanuter TT407

Camarlenc de la Divina Adoradora Amenirdis II, la seva tomba està estructurada mitjançant la mateixa planta que les sales de roca de Ramose: quatre sales disposades en forma de creu.

b.4. Irtieru TT390

Juntament amb Mutirdis, la tomba d’Irtieru (**fig. 76**) pertany a una dona, en aquest cas una escriptora femenina, cap atinent de la Divina Adoradora Amenirdis II, en època del faraó Psammètic I.

³⁴³ Al cenotafi de Seti I la segona cambra transversal era inaccessible i, si bé estava construïda com un enorme sarcòfag, no contenia de ben segur cap sepulcre.

³⁴⁴ Eigner, *Grabbauten*, p. 142.

La tomba ja va quedar registrada al plànol de Burton, i Wilkinson situa els pilars a la part est del pati, de manera que queda envoltat de pilars per tres costats. En canvi, R. Hay dibuixa quatre pilars a cada costat de l'eix principal i el començament d'una entrada a l'est. La planta amb pilars situats als dos costats correspon amb el tipus de tomba amb un sol eix, que Irtieru encara utilitza. La volta de l'obertura de la porta recolza sobre dos muntants, com també és el cas de Karabasken, Sesonquis i Padineit.

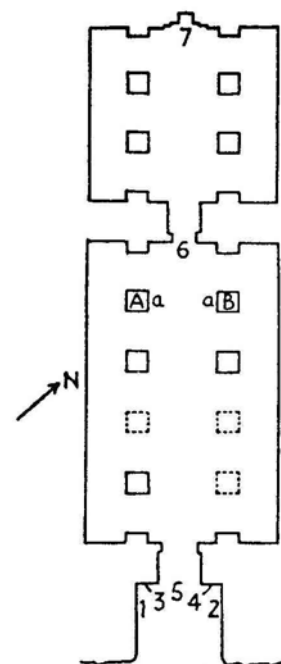

Fig. 76: Planta de la subestructura de la tomba d'Irtieru.

b.5. Mutirdis TT410

No totes les tombes de l'Assassif pertanyen a alts funcionaris masculins, sinó que també hi ha tombes de dones importants lligades a la vida religiosa de Tebes. Un dels exemples és el de Mutirdis, dona principal del seguici de la filla de Psammètic I, la Divina Adoradora Nitocris. La seva sepultura va ser descoberta el 1963 arran d'unes excavacions d'un equip d'arqueòlegs alemanys.³⁴⁵

Es localitza al sud-oest de la necròpolis saïta de l'Assassif, en un indret que presentava una problemàtica estructural que va ocasionar que les seves dimensions no arribessin, ni de bon tros, a les de les altres tombes monumentals d'aquesta època. La sepultura es troba dins l'avantpati de la tomba d'Intef, de la dinastia XI, que al final de l'època ramèssida, va ser coberta per l'enderroc dels temples de Mentuhotep II i Tutmosis III a Deir el-Bahari (**fig. 77**).

La superestructura de la tomba de Mutirdis consta d'un mur de tanca que envolta el conjunt funerari i que consta de tres entrades en forma de pilonos. Alternant aquestes entrades amb torres de 4,60 m d'amplada, es trobaven dos patis, amb una llargada total de la superestructura de 33 m i 9 m d'amplada, orientada en direcció est-oest. L'accés del pilono exterior, de 11,20 m d'amplada, al primer pati es realitzava per una porta revestida a l'interior amb

³⁴⁵ ARNOLD i SETTGASt, *ASAE*, LXI, p. 171-190.

gres, amb una profunditat de 1,85 m. El pilono estava decorat amb inscripcions de contingut històric o biogràfic, temàtica molt recurrent en aquesta localització. L'accés al pati, en canvi, presenta Mutirdis en adoració al déu del Sol, amb himnes religiosos. El primer pati fa 16,70 m de llargada i 9 m d'amplada, construït amb parets de tovot fetes amb blocs de fins a 60 cm de llargada. Al centre d'aquest pati, els arqueòlegs van desenterrar un vas rectangular destinat probablement a plantes.

El segon pilono, localitzat a la façana oest del primer pati, era de dimensions menors que el primer, ja que l'estructura s'estrenyia per dins a 10,90 m d'amplada i 1,55 m de profunditat. L'accés, tal com s'ha observat en el primer pilono, estava revestit de pedra calcària i decorat amb imatges de la propietària. Travessant la porta s'arriba al segon pati, que conserva la mateixa amplada que el primer (9 m), però la llargada només és d'11,50 m. Cap a la meitat d'aquest pati comença l'escala que condueix de la superestructura a la subestructura. Aquesta escala, com d'altres observades a les tombes de l'Assassif, és oberta a la part superior. Un arc marca la transició a la zona de l'escala coberta amb volta de canó d'1,87 m de llum, i una porta amb obertura cap a l'interior, de fulla única i fixada a la paret nord. L'escala té una llargada d'1,86 m, amb un replà a mig camí i, a banda i banda, presenta una rampa. La part inferior de l'escala es cobria amb tres arcs de volta en total: un a sobre del passadís al replà, un altre a peu d'escala i un tercer al mig. L'escala desemboca en un pati de llum de reduïdes dimensions, amb només 7 m² de superfície i a tan sols 2,80 m de profunditat per sota del nivell del pati superior. Les dimensions tan petites van ser degudes, amb la quasi total seguretat, al fet que per la paret oest topava amb el mur sud de l'avantpati d'Intef. Tanmateix, l'arquitecte va transformar aquest obstacle en avantatge quan va utilitzar les dues columnes de la paret de la tomba d'Intef i va tapar el seu intercolumni per construir el mur oest del pati. Pel que fa a la resta de parets laterals, va caldre apuntalar els murs nord i est construint murs de tovot, i es va excavar la part sud a partir de la roca natural.

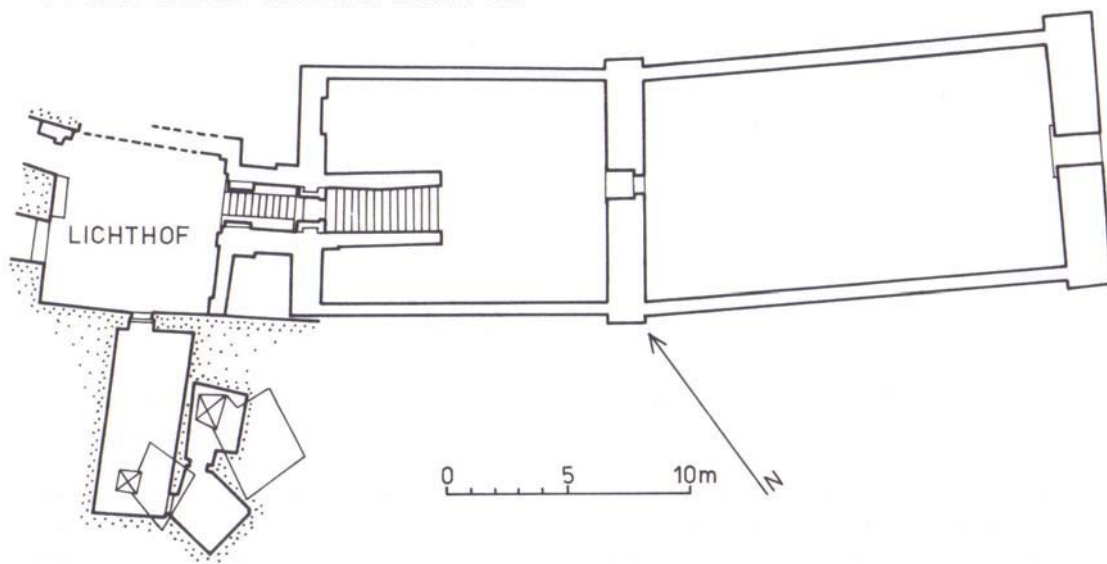

Fig. 77: Planta de la tomba de Mutirdis.

Des del pati de llum s'accedia a les cambres més relacionades amb el ritual de culte i l'enterrament. Des de la façana oest del pati, per allà on s'havia reaprofitat l'estructura d'Intef, s'accedia a una sala amb una porta falsa que actuava com a lloc de culte. L'accés a les cambres subterrànies es produïa per una porta ubicada al sud i conduïa a quatre sales de diferents nivells. La primera sala era una cambra ampla amb orientació nord-sud i decorada amb representacions de l'infern. El simbolisme d'aquesta sala era el pas dels espais de culte a les sales funeràries. Les dimensions són 7,55 m de llargada, 2,10 m d'amplada i una alçària de 2,20 m i, a la paret est, a l'extrem sud, es va ubicar una porta que menava a la cambra II. Les dimensions d'aquesta sala són més reduïdes, amb 2,20-2,50 m de llargada i 2,40 m d'amplada, que fa que tingui una planta gairebé quadrangular. L'alçària també és menor, amb només 1,60-1,80 m i un sostre de roca irregular que, tot i que està decorat amb dibuixos florals, recorda una cova. Des de la paret nord es passa a una cambra de dimensions similars (llargada: 2,40 m; amplada: 2,10 m; alçària: 1,80 m) i un sostre llis amb representacions astronòmiques, tal com succeïa a la primera cambra.

Un pou permet accedir des d'aquest nivell a un nivell més profund, i situat a 2,30 m per arribar a la cambra funerària, més gran que les anteriors, amb 3,20 m de llargada i 2,90 m d'amplada, però amb un sostre a 1,80 m, decorat amb escenes astronòmiques semblant als anteriors. A més del sarcòfag, al terra hi ha un forat per col·locar els vasos canops.

b.6. Basa TT389

El successor de Montuemhé com a alcalde de la ciutat del sud, és a dir, de Tebes, va ser Basa.³⁴⁶ Entre altres càrrecs exercia el de sacerdot i camarlenc de Min. Va exercir com a alcalde durant el regnat de Psammètic I i va ser succeït per Patxenfy.

La tomba ja es coneixia des de 1829, però no s'excava fins el 1966-1968, per part de Jan Assmann. Correspon al grup d'estructures que presenten un sol eix, i no té un pilono nord. L'accés s'efectua a partir d'un pilono orientat cap a l'est que forma la superestructura de tovot, amb un mur de tanca i un segon pilono, que és el que marca l'entrada a la subestructura.

A l'oest del segon pati, una escala permet accedir des de la superestructura fins a les parts subterrànies (**fig. 78**). Aquesta escala desemboca en un vestíbul sense pilars, que podria actuar com a cambra de culte i amb tres falses portes a la paret occidental. Tal com va succeir en altres tombes a Egipte, aquestes van ser reaprofitades en època romana com a lloc d'enterrament.

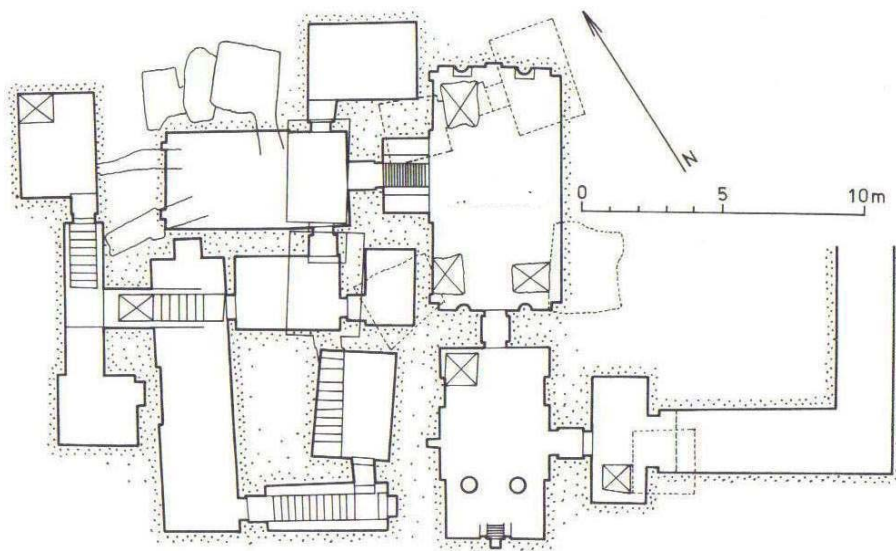

Fig. 78: Planta de la subestructura de la tomba de Basa.

³⁴⁶ ARNOLD i SETTGAST, *ASAE*, LXI, p. 171-190.

Tot seguit s'accedeix a una avantcambra amb dues columnes que donen accés, per la part nord, al pati obert típic d'aquestes construccions funeràries a l'Assassif. A l'oest del pati obert s'accedeix a tot un seguit de passadissos i de pous, que tenien com a missió evitar altres tombes, ja que es va construir posteriorment a la tomba de Mutirdis i, a l'hora d'edificar-la, ocasionà danys a la de Mutirdis, en especial el final nord dels pilonos I i II de Basa i el mur de tancament s'encavalquen amb la superestructura de Mutirdis.

b.7. Ibi TT36

El primer gran majordom de la Divina Adoradora Nitocris, cap del clergat d'Hathor de Dandara a Tebes i canceller reial del faraó Psammètic I, va ser l'iniciador del càrrec de gran majordom a la dinastia XXVI. Està una mica aïllada, a l'entrada de l'Assassif, al sud-est de la tomba de Petamenope.

La tomba va ser publicada per Scheil,³⁴⁷ tot i que Champollion, Rosellini o Lepsius ja en parlen. Fins i tot R. Hay va fer un plànol i dibuixos d'estructures que ara no són visibles³⁴⁸ i, en època de Wilkinson i Callot, es podia accedir a totes les sales sense cap impediment. L'origen dels danys de la tomba es deuen principalment a dos factors: per una banda, la intervenció humana a les primeries de l'època ptolemaica i, per l'altra, a un terratrèmol. En l'últim cas, les destrosses van provocar l'esfondrament dels pilars i de les columnates, així com esquerdes en els murs.

La tomba d'Ibi³⁴⁹ es va construir abans de ser majordom de Nitocris, i no té només un eix, sinó que té dues alineacions paral·leles pel fet que es va expandir, ja que en un principi era una petita tomba, a la qual es van anar afegint cambres. La sepultura es va fer famosa pel fet que en la decoració d'una de les sales subterrànies es va inspirar en la tomba d'un alt funcionari de l'Imperi Antic, anomenat com ell, que el van enterrar a Deir el-Gebrawi.³⁵⁰ Potser ho va fer per reclamar-lo com a avantpassat, perquè li agradaven les escenes o perquè estava de moda imitar l'art d'altres temps. No es pot dir que sigui una còpia exacta, perquè les escenes s'han redistribuït, algunes s'han omès, les

³⁴⁷ SCHEIL, *MMAF*, V, p. 624-626.

³⁴⁸ Les columnates s'havien esfondrat a les darreries del segle XVIII i a començaments dels segle XIX.

³⁴⁹ ANÒNIM, *CdE*, L, p. 14-22.

³⁵⁰ DAVIES, *The rock tombs*, p. 36.

inscripcions s'han abreujat i els objectes que estaven de moda a la dinastia XXVI apareixen. A part, aquí les figures estan incises en color blau, mentre que a Deir el-Gebrawi estaven pintades, i per a la representació de la figura humana es va utilitzar el cànon saïta que allarga les figures.

La superestructura és irregular per manca d'espai, ja que topa amb les tombes de Uahibre i Padihorresne. El pilono està en l'eix est-oest i els murs de tovot de la superestructura es conserven a poca alçària.

L'accés a la subestructura (**fig. 79**), tal com succeeix a la major part de tombes de l'Assassif d'època saïta, se situava al nord i s'hi accedia a partir d'una escala. En el cas de la tomba d'Ibi es fa mitjançant una escala oberta de vint graons (T1) que descendeix cap al sud a una petita avantcambra (R1) sense columnes (adornada amb escultures a la paret).

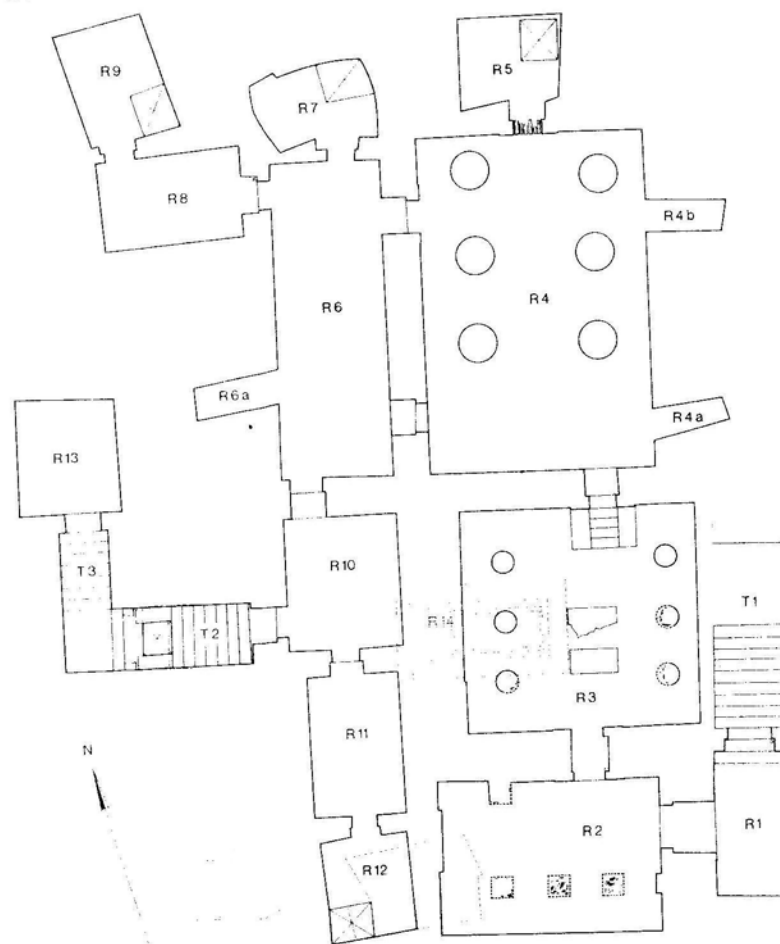

Fig. 79: Planta de la part subterrània de la tomba d'Ibi.

Al mur oest hi ha una porta amb un passadís que condueix a una cambra (R2) amb escultures amb tres pilars quadrats i una pilastra que sostenien el sostre, probablement amb capitells hathòrics. A la paret oest hi ha un espai de culte per a la Divina Adoradora Nitocris, molt present en altres tombes. Al mur sud d'aquesta sala hi ha les escenes d'estil arcaïtzant amb danses i músiques inspirades en la temàtica de l'Imperi Antic. A la dreta, Ibi seu sota un baldaquí amb ballarines, músiques distribuïdes en cinc registres. A l'esquerra, Ibi apareix dempeus mentre observa els artesans que fan la tomba i l'aixovar. El sisè registre, que ocupa tota la zona, són els servidors que porten tribut dels seus territoris.

A la paret nord oposada a les dues sales hi ha una porta que condueix a una tercera cambra hipòstila (R3),³⁵¹ que correspon al pati obert. Aquesta sala té un pòrtic format per sis columnes inscrites davant de les parets est i oest i comunica amb un nombre de petites sales sense decorar al nord i a l'oest. Aquí apareix un parterre que està just al damunt de la cambra del sarcòfag, i el posa en relació amb l'Osireion.

La part subterrània es va dividir en dues seccions amb més d'un pou funerari i, tal com s'observa en la gran majoria de tombes pertanyents a l'època saïta en la zona de l'Assassif, la formació de pedra calcària de la tomba d'Ibi va permetre als arquitectes excavar a la roca la construcció subterrània, sense necessitat de reforçar o revestir la paret. Únicament, la presència d'alguna veta de sílex va dificultar el treball de construcció de la tomba.

El següent espai (R-4) s'obre al nord, i té dues fileres amb tres columnes cadascuna que divideix la sala en tres naus. A la paret est dues obertures condueixen a dues galeries estretes i amb un sostre baix (R-4a i R-4b), de les quals la del sud (R-4a) conté una sepultura d'època tardana. A la paret occidental, hi ha dues portes de les quals la més meridional presenta mostres d'una antiga lapidació. Cap al nord s'accedeix a la sala R 5, que correspon a les cambres de culte i una fossa d'enterraments secundaris, ja que contenia la sepultura d'un fill d'Ibi. Aquesta interpretació es fa basant-se en la inscripció del marc de la porta, ja que a l'interior de la sala no es va poder recuperar cap cos.

Tornant a la sala R-4, una porta a la paret oest ens mena cap a un corredor llarg i estret (R-6), que va actuar com a distribuïdor, ja que des d'aquí

³⁵¹ Scheil diu que és un pati obert amb galeria coberta.

es ramifiquen cap al nord i nord-oest els espais R-7, R-8 i R-9. D'aquestes sales, tant la situada més al nord (R-7) com la situada al nord-oest (R-9), tenen uns pous funeraris amb inhumacions familiars. El passadís R6 comunica cap al sud amb R-10, que marca el final de la primera planta subterrània, tot i que encara continuava cap a dues sales més.

Des de la sala R-10, que marca el final del primer nivell subterrani, una escala que efectua un gir de 90° (T-2 i T-3) condueix, en direcció nord, cap al segon nivell de la tomba, que es redueix únicament a la sala R-13, anepigràfica. Però l'habitació no era la cambra funerària de l'usuari principal, sinó que potser va ser realitzada per tal de poder evitar el saqueig dels lladres. La ubicació sota d'unes escales que acaben en una "falsa cambra" indica clarament la voluntat de protegir el repòs etern del promotor de la tomba.

Sota l'escala T-2, molt a prop del lloc on s'efectuava el gir de 90°, es va construir una rampa inclinada descendent cap a l'est, fins a arribar a la veritable cambra del sarcòfag (R-14) amb la mòmia. La cambra funerària té un sostre de volta pronunciada amb una decoració com un sostre astronòmic. El sarcòfag es troba en un forat efectuat al paviment.

b.8. Pabasa TT279

Un dels grans majordoms³⁵² de la Divina Adoradora Nitocris, filla de Psammètic I, va ser Pabasa,³⁵³ que a més exercia, entre d'altres, els títols de príncep hereu, amic únic del rei i portador del segell. La seva tomba està situada a l'entrada del temple de Hatxepsut a Deir el-Bahari, i ja figurava en el plànol de la necròpolis de Catherwood i de J. Bonomi. L'expedició de Winlock va excavar i netejar les sales de la tomba per primera vegada l'any 1919 i J. Burton va dibuixar un plànol de la construcció superior.

La tomba de Pabasa té un disseny intern més senzill, però una superestructura de planta irregular, amb dos eixos: un est-oest, que correspon a les construccions superiors, i un altre nord-sud, que constitueix l'entrada a la subestructura. Tant el pilono nord com el pilono est tenen els passatges d'entrada revestits de pedra amb una volta de descàrrega de tovot (**fig. 80**).

³⁵² SPENCER, *Brick architecture*, p. 52.

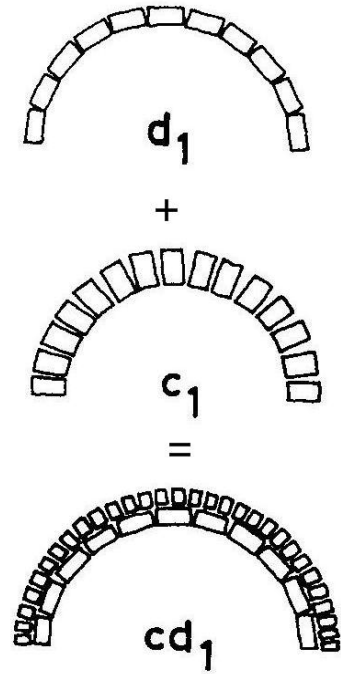
³⁵³ NASR, *MDAIK*, 41, p. 189-196.

L'arc de l'entrada del pilono est genera una volta del tipus cd_1 (**fig. 81**). Segons la classificació de Spencer, format per quatre fileres de tovots. Les dues primeres fileres corresponen al tipus d_1 i les dues següents són del tipus c_1 . L'eix est-oest ens porta per dos pilonos seguits de dos patis, el segon dels quals correspon al pati obert al nivell inferior.

Fig. 80: Volta de la porta del pilono est de la tomba de Pabasa.

Fig. 81: Volta del tipus cd_1 de Spencer.

La subestructura (**fig. 82**) excavada a la roca calcària, que arriba a 25 m de profunditat, comença al pilono nord, que condueix a una rampa de 32 m flanquejada per murs de tovot alts. Un petit passadís dóna accés a una escala de trenta-dos graons de pedra calcària que desemboca en una avantcambra sense columnes i decorada amb temes de caràcter funerari (processó fúnebre i el viatge a Abidos).

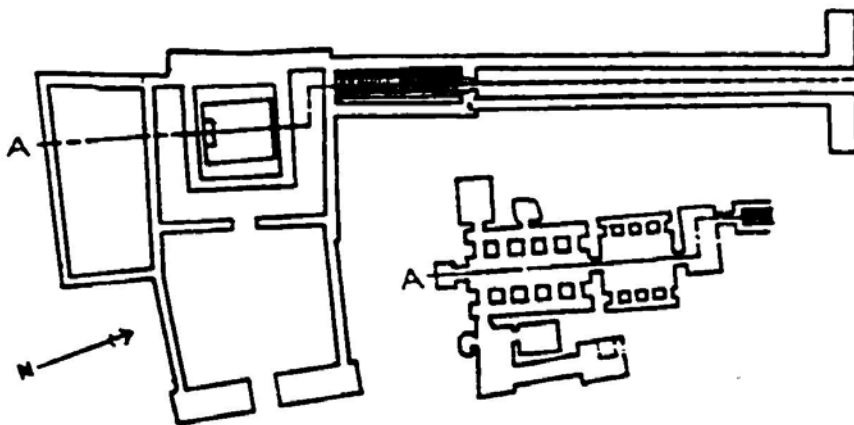

Fig. 82: Planta de la tomba de Pabasa.

Seguidament apareix el pati obert amb pilars als cantons est i oest i, per darrera, les parets decorades amb temes diversos com poden ser representacions de divinitats (el faraó Psammètic I fent ofrenes a Re Haractes i a Hathor acompanyat per la Divina Adoradora Nitocris i Pabasa) o escenes de la vida quotidiana, entre les quals hi ha la famosa escena d'apicultors. Un element que apareix en aquesta tomba i que ja s'ha esmentat en la tomba d'Ankhhor, és un parterre que s'aixeca per damunt del nivell del terra, construït amb lloses de pedra calcària sense treballar.³⁵⁴

Continuant cap al sud ens trobem la gran sala de pilars quadrats que desemboca en una petita cambra quadrada tancada per una porta³⁵⁵ de dues fulles, que actua com a espai de culte. La paret posterior d'aquesta cambra no conté cap nínxol; per tant, la possible estàtua de la divinitat s'hagués col·locat en un sòcol al centre de la cambra. Al paviment de la sala es troba el pou que condueix a la cambra funerària de Pabasa. La situació de la cambra del sarcòfag també és força peculiar, ja que no es troba sota el vestíbul de pilars. Des de la sala de pilars s'accedeix al sud-est mitjançant una porta a les cambres funeràries secundàries.

b.9. Padihorresne TT196

El majordom de la Divina Adoradora Nitocris i governador de la capital va viure sota el regnat de diversos faraons. El seu pare era Akhamenru i sabem que va viure en època de Necaou II, per cartutxos localitzats reemplaçats per Psamètic II, tot i que potser va començar en època de Psammètic I. Abans³⁵⁶ de 1971 figura només a Gardiner-Weigall i al Porter and Moss, ja que els autors antics no en parlen. Abans d'excavar-la, el Comité des Fouilles Belges en Egypte, sota la direcció d'Erhart Graefe, només eren accessibles les habitacions subterrànies per un forat practicat pels lladres.

Es troba en el punt d'intersecció de les dues vies de la necròpolis sobre el passatge d'entrada al temple funerari de Mentuhotep II i la capella de Tutmosis III. La primera és el carrer secundari meridional d'accés a Mentuhotep II. L'altra es bifurca darrere de l'extrem oest i es prolonga pel costat sud de la TT 33 (Petamenope) per prendre part d'una manera evident en la festivitat

³⁵⁴ Malauradament, el parterre es va trobar fora de la tomba i no sabem la seva situació exacta.

³⁵⁵ Aquesta porta és un element característic d'aquest espai de culte.

³⁵⁶ ANÒNIM, *CdE*, L, p. 23-42.

d'Amon que se celebrava a la Vall. El 1972,³⁵⁷ una inspecció identifica l'usuari principal com a besnét d'Ibi,³⁵⁸ la tomba del qual és a prop (TT 36). Des del pilono hom podia veure el passatge d'entrada de Hatxepsut. Així s'explica el gir en direcció nord de la façana del pilono.

La tomba (**fig. 83**) s'estén 58 metres en direcció nord-sud. A la superestructura hi ha un mur de tancament semblant al de Sesonquis amb nínxols i a cada cantó del pilono apareix un doble nínxol entre dos nínxols simples. El pilono té una amplada de 16,30 m i es pot reconstruir fins a uns 7,50 m d'alçària i es va erigir sobre els vestigis d'estructures més antigues. Davant del primer pilono hi havia restes de plantes, possiblement arbres, a l'estil de la tomba d'Ankhhor. La porta d'accés del primer pilono està situada a la part central, i té una portalada de pedra d'uns 4,50 m d'alçària, 2,60 m d'amplada i 3 m de profunditat. Probablement aquest accés estava cobert amb una volta de canó construïda amb tovots.

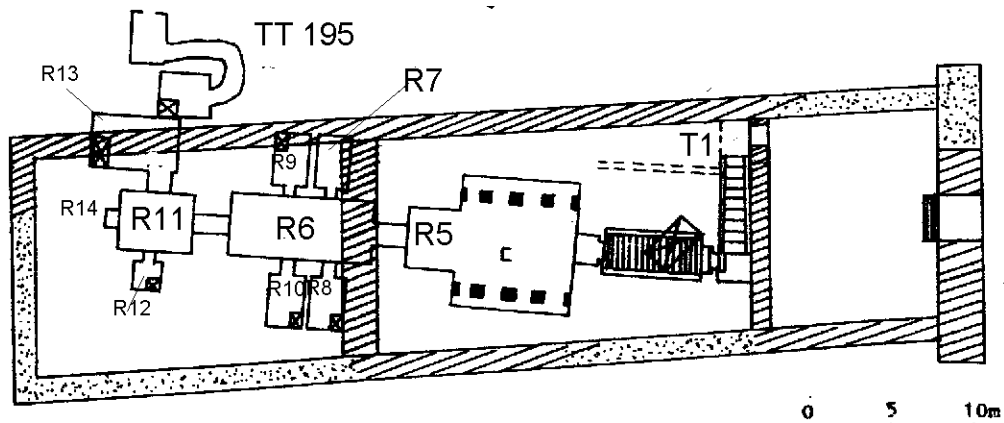

Fig. 83: Planta de la tomba de Padihorresne.

El primer pilono dóna pas a un primer pati, al qual es podia descendir per unes escales, de les quals només s'han conservat uns quatre graons de pedra. No es coneix la raó del perquè aquest pati no és rectangular, amb unes dimensions entre 9,97 m i 10,50 m per 11,74 m i 11,77 m. El mur oest del primer pati forma el segon pilono, des del qual s'accedeix al segon pati mitjançant una porta que no es troba situada al centre del pilono. D'aquesta porta, emplaçada a la cantonada nord-est, que comunicava el primer i el segon pati, només es conserven els vestigis del nucli de tovot del marc de la porta que

³⁵⁷ LECLANT, *Orientalia*, 42, p. 415.

³⁵⁸ De MEULENAERE, *BSFE*, 66, p. 5-14.

devia estar revestit de pedra. Un cop travessat el gruix de la paret, hom es trobava al replà superior d'unes escales obertes (T1) formades per quinze graons a la part central i per una rampa a dreta i esquerra. Al final de les escales s'arriba a un replà que mena a l'entrada d'una sala, la qual fa un angle de 90° respecte de les primeres escales. La longitud d'aquest passatge esglaonat és d'uns 6 m i l'amplada màxima és de 2,62 m, amb les parets decorades amb inscripcions procedents dels *Textos de les Piràmides* i *Textos dels Sarcòfags*.

Mitjançant unes escales de vint-i-un graons acompanyats de rampes laterals i cobertes en el tram final per una volta, trobem un nou accés amb portal que mena al pati obert (C) a 11 m de profunditat del nivell del terra. La superfície del pati obert mesura 7 m per 5,20 m. Als costats nord i sud, es va edificar una galeria formada per tres pilars que tenen una secció de 62 per 62 cm i fan de 244 a 250 cm d'alçària i dues pilastres a cada costat. A la part occidental del pati obert hi ha, més o menys al centre, una mena de jardinera de la qual només ha quedat una arrel com a vestigi.

La façana occidental del pati obert és ocupada a la part central per l'obertura que mena a un nínxol³⁵⁹ monumental, o "vestíbul amb portal" (R5) tallat a la roca. La superfície és quadrada amb 3,50 m de costat i el sostre fa una mica de volta. A la meitat de la paret occidental del nínxol es troba, en forma de porta monumental, la veritable entrada de la tomba, és a dir, la porta que mena a les sales subterrànies. En direcció est-oest trobem dues sales disposades una darrere l'altra (R6, R11), que s'obren a noves sales subsidiàries.

La sala R6, la superfície de la qual mesura 8,23-8,28 m en direcció est-oest i 3,38 m en direcció nord-sud, conté quatre cambres secundàries (R7-R10) concebudes com a sales d'ofrenes per a Padihorresne. Tres disposen de pou que desemboca en una cambra funerària: les cambres R8, R9 i R10. La cambra R9 té unes dimensions de 3,80 m de llargada, 2,42 m d'amplada i té una alçària de 2,14 m. Al paviment de la sala es va excavar un pou que, amb una profunditat de 7,30 m a 7,50 m, és el més profund de la tomba. Fa una

³⁵⁹ Les tombes de Baixa Època tenien un nínxol amb volta al mur del darrera del pati obert que estava decorat amb estora de joncs per semblar un santuari primigeni. La forma i decoració indicaven que representava un sostre d'estora de joncs davant les habitacions interiors de la tomba, on el difunt rebia ofrenes.

secció transversal d'1 metre de llarg per 1,40 m d'ample i arriba fins a 0,50 m més avall que el terra de la seva cambra (orientada a l'est). La sala R8 té unes dimensions de 2,70 m per 2 m i una alçària d'uns 1,42 m. La cambra R10 és rectangular i els murs mesuren aproximadament 1,72 m per 2,95 m i té una alçària d'uns 2,40 m. Els pous de les sales R8 (est) i R10 (oest) menen cadascun a una cambra tallada a la roca a est i oest. Aquests pous estan connectats l'un amb l'altre des de les obertures de cada cambra a través d'una mena de passadís. El pou de la sala R8 té 5 m de profunditat i és de planta quadrada amb uns 0,90 m de costat. El pou de la sala R10 (uns 1,10 m per 0,95 m de secció transversal) té també una profunditat de 5 m.

La cambra R11, de planta rectangular amb unes dimensions de 5 m est-oest i 3,59 m nord-sud, té una cambra secundària (R12) orientada al sud amb un pou i la cambra funerària corresponent. El pou de la sala R12 només fa 3,25 m de profunditat i una secció transversal de 1,04 m per 1,10 m. S'acaba en una cambra funerària, les dimensions de la qual són d'uns 3,20 m per 3,01 m. L'alçària de la cambra oscil·la entre 1,53 m i 1,92 m. La cambra R11 té en la paret occidental una porta amb doble fulla que mena cap a un nínxol central (R14) amb una superfície de 2,02 m per 1,42 m decorat. A la paret occidental es troba també un petit nínxol, en el qual hi devia haver alguna imatge de culte.

La sala R 11 s'obre al nord a una sala (R13) que conté el pou principal. Aquesta cambra, amb unes dimensions de 2,98 m per 5,33 m, és la més septentrional de tota la tomba. El pou que dóna accés a les cambres funeràries pròpiament dites té unes dimensions de 0,90 m i 1,65 m i una profunditat de 6,05 m fins a una cambra. Aquesta sala presenta la forma d'un quadrat una mica irregular que presenta una extensió paral·lela orientada al nord en forma de nínxol d'una superfície d'1,37 m per 2,83 m i 1,55 m d'alçària. A la cantonada sud-occidental es troba un segon pou d'una secció transversal de 0,90 m per 1,50 m i de 4,50 m de profunditat. A nord i sud del pou s'obre l'entrada a dues cambres de dimensions quasi idèntiques (4,50 m per 3,50 m la situada al nord, i 4 m per 2,50 m la del sud) i una alçària entre 1,60 m a 1,70 m. Una d'aquestes devia contenir el fèretre o el sarcòfag de Padihorresne, tot i que va tenir una segona ocupació.

Pel que fa a la superestructura, darrere el segon pati encara queda un tercer pilono seguit d'un tercer pati, amb unes dimensions d'aproximadament

18 m de longitud i 12 m d'amplada, que corresponen en la superfície a les sales funeràries.

b.10. Ankhhor TT414

La tomba de Ankhhor (**fig. 84**), excavada per última vegada per l'equip de Manfred Bietak,³⁶⁰ ja va quedar registrada al plànol de la necròpolis que va fer Catherwood, així com els de J. Bonomi o E. Lane. Una descripció de la tomba ens arriba de la mà de Richard Lepsius³⁶¹ en les següents paraules: “tomba psammètica, que contenia trenta sarcòfags de fusta, en les petites sales annexes del vestíbul de pilars, així com en les dues cambres posteriors”.

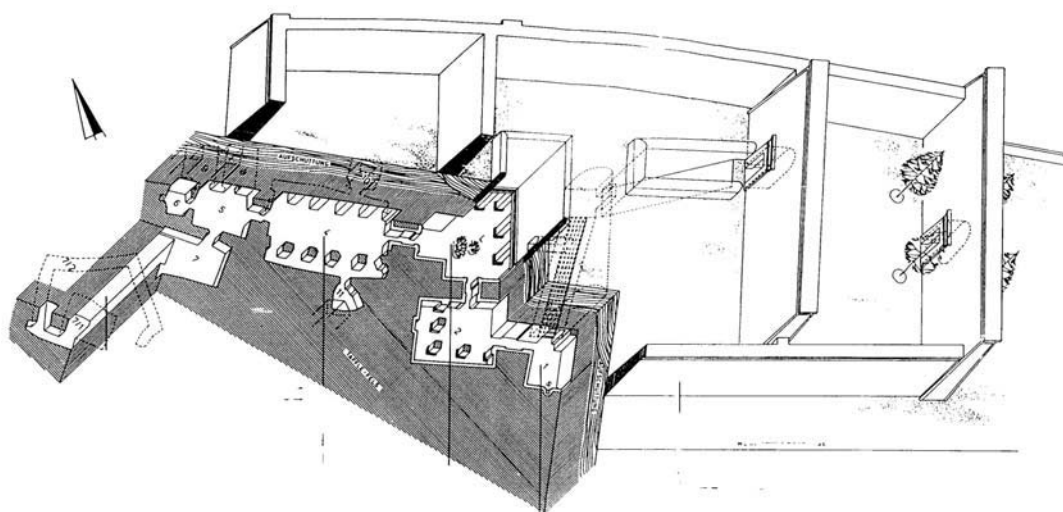

Fig. 84: Reconstrucció tridimensional de la tomba d'Ankhhor.

La cronologia ens situa sota els regnats de Psamètic II i el seu successor Àpies, que exercia el càrrec de majordom de la Divina Adoradora Nitocris. És una tomba³⁶² excavada a la roca, però recoberta de pedra, ja que la mala qualitat de la roca va fer necessari aquest revestiment. La tomba conserva la superestructura alineada en direcció est-oest, tot i que presenta una planta irregular, a conseqüència de la influència de la tomba veïna, TT 17, que es va creure que podia ser el veritable lloc de sepultura de Ankhhor. Aquesta construcció superior consta de dos pilonos separats per un pati cadascun i amb la façana en direcció est.

³⁶⁰ BIETAK i REISER-HASLAUER, *Anch-Hor*, p. 153-308.

³⁶¹ EIGNER, *Grabbauten*, p. 54.

³⁶² LECLANT, *Orientalia*, 42, p. 412-414.

El primer pilono tenia una amplada d'uns 21 m i una porta de 10,50 m d'alçària que permetia accedir al primer pati. A l'est del primer pilono es va localitzar un espai obert amb restes vegetals que fa suposar que hi havia un jardí. El portal del primer pilono, tant a la banda exterior com a l'entrada del primer pati, estava flanquejat per dos arbres. La façana oest del pati, que forma el segon pilono, té a la zona nord un portal que condueix fins el segon pati, que conté una fossa central juntament amb l'accés a la subestructura. Aquesta entrada consta d'una escala coberta amb una volta de canó feta de tovot, que efectua un gir de 90° en direcció sud, per acabar en una porta que condueix a les sales subterrànies.

La primera cambra és una avantcambra amb murs gravats, que és una capella o habitació de culte dedicada al faraó i a la Divina Adoradora Nitocris, amb estela de falsa porta al mur sud en forma de nínxol. Aquesta sala comunica a través del mur occidental, mitjançant un accés de 2,33 metres, amb una petita sala de pilars. Es tracta d'una sala de planta rectangular d'uns 6,17 m en direcció est-oest i 4,64 m en direcció nord-sud, excavada a la roca, amb una alçària de 2,65 m. El sostre està sostingut actualment per tres pilars, dels quatre que probablement existien i potser tenia les parets decorades. El mur occidental presentava una porta que conduïa a una cambra secundària de 1,40-1,50 m d'alçària, on en temps anteriors s'havia excavat un nínxol.³⁶³

Una de les parts més rellevants de la tomba, el pati obert, es troba situat a 10 m de profunditat respecte al paviment de la superestructura. S'accedeix al pati per una porta situada al mur nord³⁶⁴ de la sala de pilars, amb un passadís de 2,13 m de longitud (**fig. 85**). La planta, excavada a la roca, és rectangular amb unes dimensions de 5,50 m de nord a sud i 4,18 d'est a oest. Com en altres tombes a l'Assassif, el pati obert està envoltat per un pòrtic format per pilars als murs nord i est, amb relleus a les parets. Davant els pilars de la paret est es van localitzar fragments d'una taula d'ofrenes. Un aspecte a destacar és la presència, altra vegada, d'elements vegetals. Gairebé al centre del pati es

³⁶³ S'ha de tenir en compte que la tomba d'Ankhhor va passar per successives remodelacions que van fer que alguns elements desapareguessin o canviessin de funció.

³⁶⁴ Aquesta distribució (passadís, capella, sala petita de pilars i pati obert) és idèntica a la de la tomba d'Ibi (TT 36) la qual va servir presumptament de model.

van excavar dos forats que contenien arrels i restes orgàniques, que pertanyien a dues jardineres.³⁶⁵

El mur occidental del pati obert s'obre a un nínxol-vestíbul de 2,50 m per 2,20 m que condueix a les parts més recòndites de la tomba. El sostre d'aquest nínxol estava cobert amb una volta i desembocava en la gran sala occidental de pilars, que continuava en direcció oest a un petit vestíbul. Una segona cambra de culte amb una estàtua nínxol s'obria a la paret nord. La paret sud del vestíbul mena cap a una cambra rectangular de 2,10 m est-oest i 1,80 m nord-sud, que conduirà cap a un nivell inferior. A l'angle nord-est del paviment es va excavar un pou d'1,10 m per 0,80 m, amb una profunditat d'1,80 m, que és el pou funerari. El pou, que està inacabat, desemboca en la cambra funerària, sense decorar ni preparar, clarament incompleta. Tot i això, es pot observar el model de "tomba d'Osiris" planificat a la cambra del sarcòfag, ja que el sarcòfag es trobava al centre de la sala, envoltat d'una rasa, com si fos una illa. El fet que la cambra d'enterrament quedés directament sota el pati obert amb les jardineres, tal com succeïa a l'Osireion d'Abidos, fa que recordi encara més el concepte de "tomba d'Osiris."

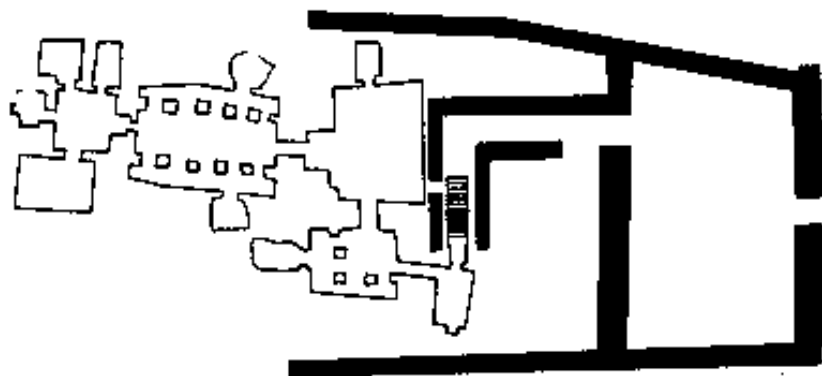

Fig. 85: Planta de la part subterrània de la tomba d'Ankhhor.

b.11. Uahibrenebpehti TT191

Camarlenc de la Divina Adoradora Ankhnesneferibre, director del festival, Psammètic II. El sostre amb forma de volta de la sala transversal mostra un cel estrellat.

³⁶⁵ També s'han trobat jardineres al pati obert de les tombes de Montuemhé (TT 34), Ibi (TT 36) i Pabasa (TT 279).

b.12. Sesonquis TT27

Sesonquis va ser majordom de les Divines Adoradores Nitocris i Ankhnesneferibre sota els regnats d'Àprius, Amasis i Psammètic III. La seva tomba és una de les més descrites per la part conservada de la superestructura. La tomba està registrada al plànol de Catherwood, i és descrita també entre d'altres per Bonomi, Burton, Lane o Wilkinson. Prisse d'Avennes, el 1878, potser va utilitzar la reconstrucció hipotètica dels plans de R. Hay. La tomba ha estat excavada i publicada per Sergio Donadoni.³⁶⁶

La tomba de Sesonquis³⁶⁷ ocupa un recinte envoltat de tovot de 24 m d'amplada i 37 m de llargada (**fig. 86**). La superestructura està formada per un mur de tanca amb decoració semblant a la de façana de palau. L'espai orientat en direcció est-oest es divideix en pilonos i patis. La façana est, que forma el primer pilono, combina dos elements: un pilono central de 17,20 m de façana i 3,10 m de gruix, flanquejat per murs de tanca amb entrants i sortints a 3,70 m a cada cantó del pilono. Els murs al nord i sud del pilono tenen 11 parells de nínxols simples de 3,50 m d'alçària conservada, alternant amb nínxols dobles.

Fig. 86: Mur de tanca de la tomba de Sesonquis.

Al centre del pilono es va construir una porta monumental³⁶⁸ amb una volta de tipus cx_2 ³⁶⁹ format per quatre filades de tovots (**fig. 87**). Davant³⁷⁰ del

³⁶⁶ DONADONI et alii, *Tomba Tebana 27*, p. 7-14.

³⁶⁷ DONADONI, *L'Egitto*, p. 264-266.

³⁶⁸ SPENCER, *Brick architecture*, p. 51.

³⁶⁹ La particularitat d'aquesta volta que cobreix la porta és que la filera més baixa és de tipus d_1 .

³⁷⁰ DONADONI, *BSFE*, 61, p. 18-25; DONADONI, *ASAE*, LXI, p. 11-20; DONADONI, *Oriens Antiquus*, 12, p. 19-22.

pilono de l'entrada hi ha dos sòcols de tovots, recoberts de blanc, que podrien tractar-se de bases de pilars per a un pòrtic de fusta.³⁷¹

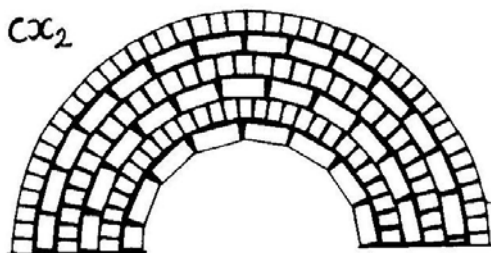

Fig. 87: Volta tipus cx₂

El primer pilono (**fig. 88**) dóna a un primer pati on, a la part central del qual, s'han localitzat diversos forats que indiquen la presència d'arbres. Aquest primer pati té 21 m d'ample i 11,75 m de llarg i hi recolzen diverses habitacions utilitzades com a lloc d'habitatge: dues al nord (3,70 m per 3,30 m i 3,50 m per 4,20 m), dues al sud (3,70 m per 3,30 m i 3,50 m per 4,20 m) i dues a cada costat de la porta del mur oest.³⁷² Les dimensions de les habitacions al sud de la porta són 4,80 m per 3,10 m i 3,70 m per 2,90 m. Al nord de la porta, les habitacions mesuren 4,80 m per 3,30 m i 3,70 m per 2,70 m.

Al fons del primer pati hi ha el segon pilono de Sesonquis, amb una porta de 4,50 m d'alçària i 2,30 m d'ample, coberta per un arc central amb tres filades de tovot regular. Segurament l'arc, de 2 m de llum, estava tapat a l'antiguitat com va passar a la tomba de Montuemhé.³⁷³ La porta donava pas a una estança en forma de nínxol d'1,70 m de llarg i tan ampla com l'arcada. Els murs de tovot del nínxol tenien un enguixat blanc, i el terra estava pavimentat amb pedres. Tot i que aquesta porta central feia la impressió de ser l'accés al segon pati, aquest es realitzava mitjançant una porta d'1,60 m d'amplada que hi ha a l'angle sud-oest del segon pilono. Aquesta porta va romandre tapada amb pedra i tovot quan el primer pati es va habilitar per poder viure. El segon pati, amb 21 m d'amplada i 16,70 m de llargada, té el mur oest gairebé desaparegut i una profunditat que arriba a 6,50 m sota el nivell de la superfície.

³⁷¹ Segons Donadoni, podrien ser bases per a estàtues.

³⁷² Les cambres adossades al pati, probablement d'època romana, es van edificar sobre dues cambres d'època saïta.

³⁷³ Potser els arcs saïtes es devien dissimular amb lloses horitzontals, usades per tal d'alleugerir pes i per donar l'aparença d'un temple mortuori de l'Imperi Nou.

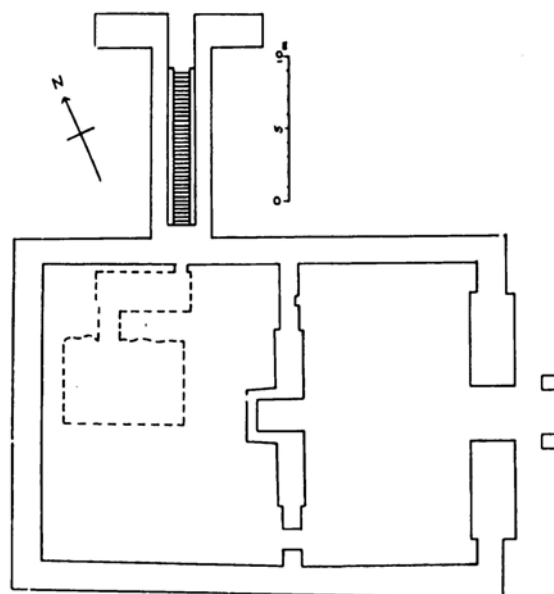

Fig. 88: Dibuix dels dos accessos a la tomba de Sesonquis.

La subestructura (**fig. 89**) comença amb el pilono situat al nord, d'unes dimensions de 12,30 m de façana i 2,30 m de gruix, que descendeix cap a unes sales subterrànies orientades nord-sud. Un passadís descendent de 13,20 m de llargada, amb trenta-vuit graons, ens condueix a la primera estança subterrània. La primera part d'aquesta escala està protegida entre dos murs de tovoth amb blocs decorats,³⁷⁴ la majoria dels quals estan ja perduts. Al final de l'escala hi havia un replà de 2 m per 1,10 m, amb una porta de 0,90 m d'amplada que mena cap a un vestíbul. Aquesta estança rectangular ocupa una superfície de 7,70 m de llargada per 2,80 m d'amplada i una alçària de 2,40 m fins la volta. Una porta condueix cap al pati obert³⁷⁵ situat a 6,50 m sota la superfície, de 9,90 m d'ample i 6,60 m de llarg. Tenia dos pòrtics a l'est i oest amb tres pilars de secció quadrada de 0,60 m de costat, amb inscripcions a les parets extrems del *Libre dels Morts*.

³⁷⁴ SIST, *VI Congresso Egittologia*, p. 485-490.

³⁷⁵ DONADONI, *Oriens Antiquus*, 15, p. 209-225; DONADONI, *1st Congress of Egyptology*, p. 175-179.

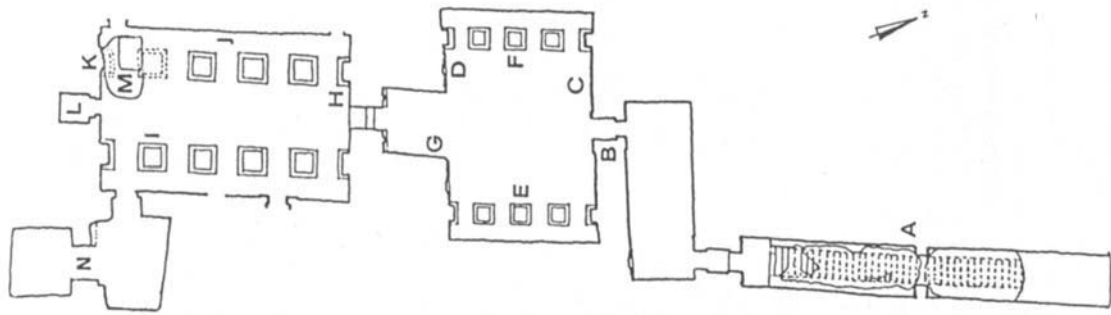

Fig. 89: Planta de la subestructura de la tomba de Sesonquis.

Al sud es va construir un passatge com un nínxol³⁷⁶ flanquejat de dues falses portes. Al final del nínxol cobert amb volta hi ha una porta que condueix a la primera cambra funerària,³⁷⁷ que era una sala hipogea, de 10,80 m de llarg i 7 m d'amplada amb una alçària de 2,20 m. La sala es caracteritza per tenir dues fileres de quatre pilastres cadascuna que la divideixen en tres naus. La central presenta 3,20 m d'amplada i les laterals 1,20 m. Les pilastres estaven decorades amb inscripcions corresponents al *Llibre de les Hores*, i a les parets est i oest, fórmules dels *Textos de les Piràmides*. A les parets hi ha obertures que condueixen a cambres laterals construïdes o només projectades. A la paret est n'hi ha quatre: la primera connecta la sala hipòstila amb la cambra d'una tomba més antiga.³⁷⁸ De la segona només es pot intuir l'accés a la cambra, com la tercera. L'última obertura mena cap a una cambra amb inhumacions secundàries i al sud obre cap a una segona cambra. La paret oest de la sala hipòstila presenta més obertures fictícies que veritables cambres. Al centre de la paret sud es va excavar una petita estança quadrada d'1,40 m de costat per a contenir l'estàtua.

La cambra d'enterrament de Sesonquis se situava probablement a un nivell inferior, al qual s'accedia per un pou funerari situat entre la quarta pilastra oest i el pilar del mur del fons. La boca del pou té 2,50 m per 2,20 m i es va fent cada vegada més estret, fins arribar als 5,10 m de profunditat. A la dreta desemboca una cambra gairebé quadrada, amb murs de 3,50 m per 3,70 m,

³⁷⁶ Aquesta construcció també es pot observar a la subestructura de les tombes d'Ankhhor i Padihorresne.

³⁷⁷ A la dreta de l'entrada hi ha una petita estança quadrada de 2,2 m de costat, la funció de la qual es desconeix.

³⁷⁸ La tomba de Sesonquis es va edificar sobre una tomba més antiga de la qual han quedat restes d'un pou funerari, galeries i algunes estances.

amb un altre pou al costat del primer pou, no explorat per problemes amb el nivell de la capa freàtica.

b.13. Uahibre TT242

L'entrada a la tomba des del mur Sud central del pati obert de la TT 33 de Petamenope. Uahibre era camarlenc de la Divina Adoradora Ankhnesneferibre. La seva sepultura era una sala estreta i llarga paral·lela a l'eix central de la tomba de Petamenope, amb una capella quadrada a l'Oest. El pou funerari es troba a l'Oest, davant la capella.

b.14. Padineit TT197

Padineit va ser gran majordom de la Divina Adoradora Ankhnesneferibre, filla de Psammètic II. La tomba és a la zona est de l'Assassif, a l'avinguda que mena cap als temples de Deir el-Bahari, en una localització gairebé inaccessible. L'estructura de la tomba va ser ressenyada per Catherwood i Wilkinson, entre d'altres, fins que l'expedició alemanya del 1976 va elaborar un plànol esquemàtic de la tomba i, en l'actualitat, s'estan fent treballs de neteja i de conservació.

Aquesta sepultura constitueix un exemple d'adaptació al poc espai disponible, a causa de la proximitat amb altres tombes del mateix període. El cantó est de la construcció superior de Padineit recolza en la superestructura de la tomba de Pabasa, i fa que el pilono d'entrada estigui desplaçat cap al sud. El mur de tanca oest va paral·lel al pilono est de la tomba de Montuemhé, però el pilono nord no presenta cap obstacle.

La tomba de Padineit conté els elements típics de les tombes de tradició *Grabpalast*: pilono de tovot en direcció est-oest que marca la superestructura, murs de tanca amb nínxols que recorda el motiu de façana de palau, pilono d'entrada lateral a l'est que condueix a la subestructura amb un pati obert, sales de pilars i cambra de culte i d'enterrament.

De la superestructura cal destacar la diferència de 10 m de profunditat entre el pati de la construcció superior i el pati obert. Després de passar el

segon pilono hi ha una piràmide petita de tovot³⁷⁹ de planta quadrada, de 5,90 m de costat (**fig. 90**). La funció d'aquesta estructura ens és desconeguda.

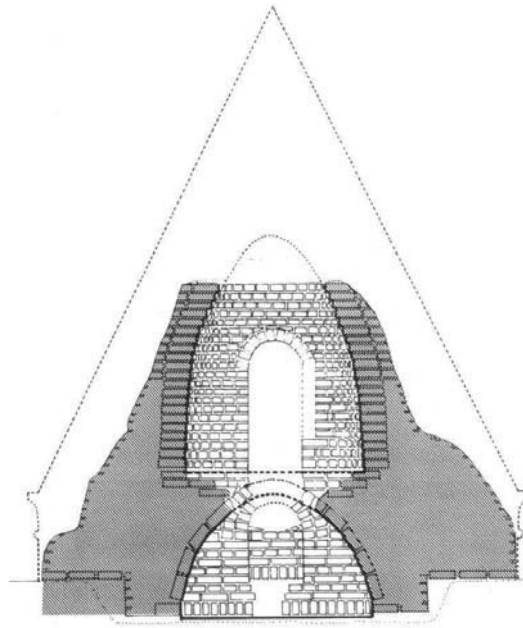

Fig. 90: Piràmide de la superestructura de la tomba de Padineit.

A l'interior hi ha dues cambres superposades, on la inferior i l'entrada i l'accés a la cambra superior tenen el sostre de volta de canó. La cambra superior té una planta circular de 2,10 m de diàmetre. A un m comença la cobertura amb volta en voladís, com una cúpula. L'habitació inferior té planta quadrada, de 2,40 m de costat, amb volta d'arc apuntat. La volta arrenca arran de terra. L'accés a la cambra és amb volta de canó de 0,65 m de llum. Sobre l'extradós de la volta hi ha tovots horitzontals per fer el paviment de la cambra superior.

L'accés a la subestructura (**fig. 91**) es realitza pel pilono est, amb un arc de 3 m de llum i una alçària de 4,10 m. El primer pilono té un arc de descàrrega per sobre el passatge d'entrada. S'accedeix a les construccions inferiors mitjançant un llarg passadís amb una escala al mig i dues rampes als costats. Una porta ens condueix a una habitació al nord del pati, que en l'actualitat es troba plena de runa i que conserva els pilars decorats, tot i l'estat lamentable de conservació en què es troba.³⁸⁰ A la paret oest s'obre a una altra cambra, que conté un pou, i al sud, mitjançant un passatge cobert amb volta de canó amb

³⁷⁹ Molt semblant a les piràmides de les tombes localitzades a Abidos.

³⁸⁰ En part és perquè va ser reocupat en època romana i copta.

llum d'1,15 m, s'arriba al pati obert. Abans dels treballs de neteja de la missió alemanya dirigida pel Dr. Farouk Gomaa, el pati estava cobert de runa i no té pilars. La neteja de l'espai ha permès constatar l'evidència de la presència de jardineres, tal com ja hem observat en altres tombes de l'Assassif.

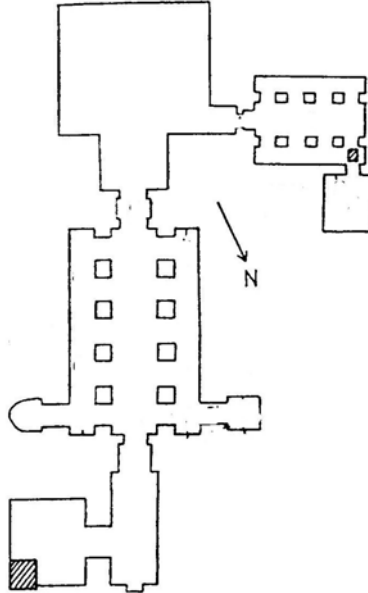

Fig. 91: Planta de la subestructura de la tomba de Padineit.

La paret oest del pati condueix a un nínxol cobert amb una volta de canó de descàrrega amb llum de 4,40 m que desemboca en una sala hipòstila de pilars quadrats, amb dues fileres de quatre pilars i dues pilastres. Seguint l'eix en direcció oest ens trobem una sala que s'ha denominat com la "tomba d'Osiris", amb un nínxol a la paret oest, potser per a encabir-hi una estàtua. Cap al nord d'aquesta sala hi ha una altra cambra, en el paviment de la qual es va excavar un pou d'uns 10 m de profunditat.³⁸¹ Segons Eigner, a mitja alçària del pou hi ha situada la cambra del sarcòfag. Al terra de la cambra trobem un forat, com a la tomba de Montuemhé, en el qual hi ha novament una depressió. És possible que s'hi ubiqués la sepultura del senyor de la tomba oculta darrere un paredat.

b.15. Seremhatrekhyt TT209

El difunt tenia entre els seus títols el de príncep hereu i estimat amic únic. Aquesta tomba no conserva la superestructura de tovtot. L'entrada

³⁸¹ Segons una comunicació oral de Farouk Gomaa, no se sap la funció d'aquest pou.

condueix a un vestíbul, i més al nord a una sala amb quatre pilars quadrats que menen cap al santuari que es divideix en dues petites sales. La cambra situada més a l'est presenta al paviment un pou del qual no podem saber-ne la seva finalitat.

b.16. Psammèticdierneheh TT411

L'atribució d'aquesta tomba a la dinastia XXVI es deu principalment a la ubicació i a la distribució arquitectònica, semblant a la de les altres tombes de l'Assassif. Consta d'una superestructura amb un pati obert i una escala que va cap a la part subterrània, a una cambra; tant l'escala com la cambra estan cobertes amb sostre de volta. L'escala encara conserva part de la volta de canó, d'1,60 m de llum. De la cambra s'accedeix a altres sales annexes.

c. Altres zones de Tebes.

c.1. Gurna

Patxenfy TT128

La tomba TT 128 data de la dinastia XXVI, tal com es dedueix de la tipologia de la sepultura, així com de les dades biogràfiques del promotor, Patxenfy, que va ser, entre altres coses, alcalde de Tebes³⁸² i en aquesta qualitat, probablement successor de Basa. Tot i això, la tomba no sembla que segueixi totes les característiques de la tradició *Grabpalast*,³⁸³ potser pel fet que es redueixi l'espai destinat al vestíbul de pilars i la disposició de la sepultura (**fig. 92**).

No podem aportar dades fiables sobre la superestructura de la tomba, a causa del soterrament de l'entrada de la tomba. Tanmateix, la façana de la propera tomba TT 129 devia arribar fins a la porta del possible pilono de la tomba de Patxenfy. Probablement, la mateixa façana va ser ampliada durant la construcció de la tomba TT 129 en direcció sud des de l'entrada. Altres probabilitats argumentades per Schenkel,³⁸⁴ tot i que menys factibles, són que l'entrada fos un atri amb sostre de volta.

³⁸² Segons Porter i Moss, era alcalde de Tebes, però possiblement n'han confós la vinculació amb Khonsuirdis d'Edfu.

³⁸³ SCHENKEL, *MDAIK*, 31, p. 127-158.

³⁸⁴ SCHENKEL, *MDAIK*, 31, p. 132.

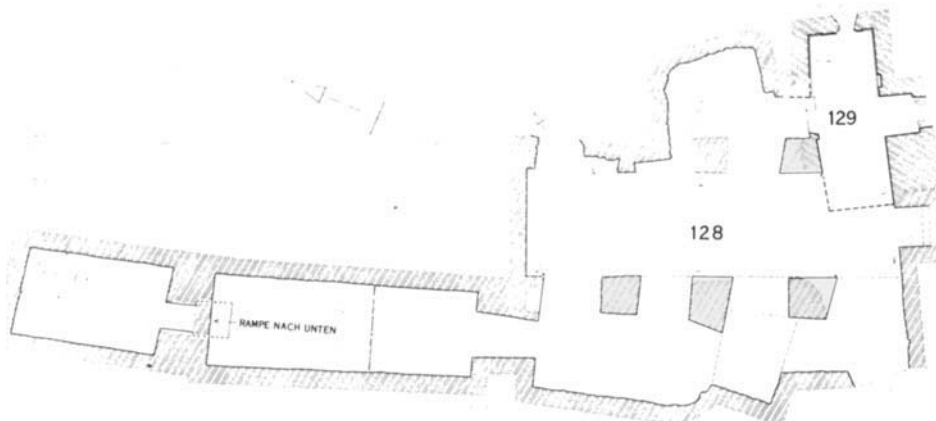

Fig. 92: Ubicació de la tomba de Patxenfy.

Tot passant l'entrada ens trobem amb un espai constituït per una sala hipòstila dividida en tres espais per dues fileres de tres pilars quadrats. La cobertura d'aquest espai, que devia actuar com a sala de culte, estava construïda amb un sostre pla. Mentre que la nau central es va enllestir del tot, la nau nord no està acabada, ja que només presenta el pilar de l'extrem est i l'espai queda insinuat, potser per la proximitat a la tomba TT 129. La nau lateral sud presenta els tres pilars, i la superfície sud està desbastada, i presenta a l'extrem sud-est una obertura que condueix a la tomba TT 269. Només la superfície dels pilars es va acabar de polir, mentre que la resta ofereix un aspecte inacabat.

A través d'una porta situada a l'extrem sud del mur oest, s'accedeix a uns espais afegits que conduiran fins al lloc de la sepultura (**fig. 93**). Una primera sala rectangular (F) en direcció est-oest que acaba en una rampa i que, mitjançant un passatge, dona pas a la cambra més occidental (I). Al paviment d'aquesta sala situada per sobre de la rampa es va practicar un forat que forma el pou funerari. Al final del pou (J) hi ha dues bifurcacions per a dues tombes: una en direcció oest i l'altra en direcció est. En una s'hi devia allotjar el sarcòfag de Patxenfy. La tomba va patir remodelacions posteriors i, per tant, és difícil asseverar si totes les sales pertanyen a la fase de construcció de la tomba en època saïta.

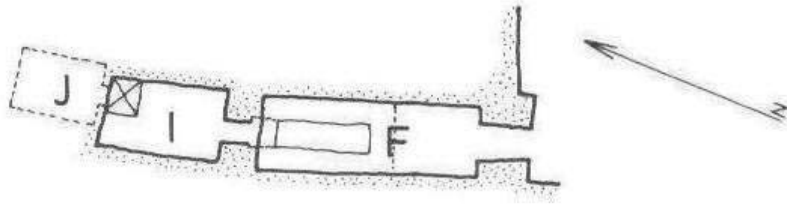

Fig. 93: Planta de la subestructura de la tomba de Patxenfy.

Harmosi TT 126

Aquest personatge era gran comandant de soldats de l'estat d'Amon.³⁸⁵ De la tomba només podem dir que no tenia superestructura, però sí que disposava d'una subestructura senzilla amb inscripcions.

Psammètic

D'aquest personatge³⁸⁶ només podem saber que era pare diví, fill de Sebarekhyt. Mentre que la part subterrània conserva estances amb inscripcions, no hi ha vestigis de la superestructura.

Ankhefentot C14

Aquesta tomba³⁸⁷ no té superestructura i, com que, malauradament, a la subestructura (**fig. 94**) no s'han conservat inscripcions, no tenim elements suficients per poder atribuir la tomba a la dinastia XXV o XXVI.

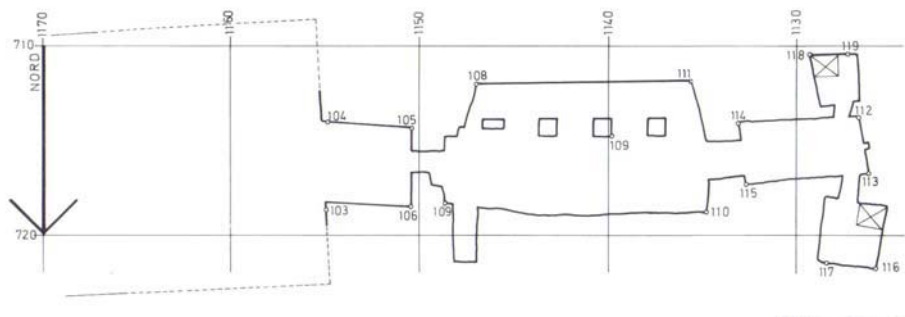

Fig. 94: Planta de la subestructura de la tomba d'Ankhefentot.

³⁸⁵ PORTER i MOSS, *Topographical Bibliography*, I, p. 241.

³⁸⁶ PORTER i MOSS, *Topographical Bibliography*, I, p. 674; YOYOTTE, *BSFE*, 60, p. 9-27.

³⁸⁷ PORTER i MOSS, *Topographical Bibliography*, I, p. 460.

c.2. Khokha

Algunes de les tombes localitzades no tenen superestructura, però en aquesta subestructura s'han localitzat inscripcions. D'aquestes només podem constatar el nom dels usuaris i algun dels seus títols.

Hauf B3

D'aquesta tomba només coneixem el nom i els títols del promotor, que era cap de la cuina dels estats d'Amon.³⁸⁸

c.3. Medinet Habu

En aquesta zona es van edificar les tombes-capella de les Divines Adoradores de les dinasties XXV i XXVI i la de la reina Mehitensekhet, esposa de Psammètic I.³⁸⁹ De les capelles que queden en peu, només la de Nitocris i Mehitensekhet i la d'Ankhesneferibre són saïtes; les altres són de tovt construïdes al costat de les capelles.³⁹⁰ Al nord-oest de la capella d'Amenirdis hi ha la capella de Xepenupt II, que es va construir íntegrament amb pedra. Un cop passat el pati d'entrada hi ha tres capelles: la central per a Xepenupt II, i, a esquerra i dreta, una per a Nitocris, filla de Psamètic I i per a la seva mare Mehitensekhet.

Nitocris

La capella de Nitocris³⁹¹ estava construïda amb pedra i coberta amb una volta de canó amb dovelles col·locades longitudinalment i neix a 2 m per sobre el paviment de la capella, amb 2,40 m de llum. L'esposa³⁹² reial de Psammètic I va alterar l'estructura arquitectònica i la divisió de la capella construïda per a Amenirdis I, tot i que no sembla que s'enterrés en aquest indret. Al fet que no s'hagi trobat cap resta de l'aixovar funerari ni del sarcòfag, cal afegir que altres

³⁸⁸ PORTER i MOSS, *Topographical Bibliography*, I, p. 455.

³⁸⁹ L'anàlisi de les tombes de la dinastia XXV queda reflectida en l'apartat d'antecedents.

³⁹⁰ A Deir el-Medina es van localitzar dues tombes de poca qualitat, amb pous que donen a cambres funeràries sense decorar. No eren saïtes però es van trobar els sarcòfags de las Divines Adoradores Ankhesneferibre i Nitocris, que probablement havien estat usurpats en èpoques posteriors.

³⁹¹ PORTER i MOSS, *Topographical Bibliography*, I, p. 686.

³⁹² ASTON, *The Theban necropolis*, p. 149-155.

reines d'aquesta època com la reina Takhut, van ser enterrades al Delta. L'origen d'aquesta dinastia els lligava a les rodalies de Sais o Àtribis.

Mehitenusekhet

La capella de Mehitenusekhet³⁹³ està situada a la dreta de la capella de Xepenupet II. La superestructura estava construïda amb pedra i coberta amb una volta de canó. S'accedia a la cambra del sarcòfag mitjançant un pou al paviment de la capella.

Ankhesneferibre

La capella situada a l'extrem oest i construïda més tard pertany a Ankhesneferibre,³⁹⁴ esposa divina i filla de Psamètic II i Takhut, no conserva gairebé res de l'estructura.

Altres tombes

Dins del recinte del temple funerari dedicat al faraó de la dinastia XX Ramesses III, i molt a prop de les capelles de les Divines Adoradores, es localitzen altres tombes. Malauradament, no se'n pot dir gairebé res, excepte el nom de les seves propietàries. Totes tenien relació amb càrrecs sacerdotals relacionats amb la divinitat principal a Tebes, del déu Amon.

La tomba de Meresamon, esposa divina entre les dinasties XXV i XXVI, està localitzada al davant de les capelles de les Divines Adoradores. La de Tjatenkemet, esposa divina durant la dinastia XXVI, en canvi, es va fer enterrar al santuari dins del temple del faraó Ramesses III. No es conserva l'estructura de la tomba.

El darrer grup el formen les tombes de Desnub, esposa divina a la casa d'Amon a les dinasties XXV i XXVI i Neit, cantora a la casa d'Amon, en la dinastia XXVI. Les dues tombes es troben molt a prop de la porta monumental d'entrada o migdol.

d. Altres tipologies de tombes a Tebes.

³⁹³ PORTER i MOSS, *Topographical Bibliography*, I, p. 686.

³⁹⁴ PORTER i MOSS, *Topographical Bibliography*, I, p. 685-686.

Les dues grans tipologies de tombes a la zona de Tebes durant les dinasties XXV i XXVI són les tombes-palau localitzades principalment a la zona de l'Assassif i les tombes-capella de les Divines Adoradores a Medinet Habu. Però encara es poden agrupar dos tipus més,³⁹⁵ semblants potser a les tombes-palau, però amb unes certes diferències.

El primer grup correspondria a tombes formades amb una superestructura i una subestructura. La superestructura, construïda amb tovoth, no està gaire conservada, i les pèssimes condicions en què es troba la subestructura fa impossible adscriure la pertinença a una Divina Adoradora. Algunes d'aquestes tombes són Dedhor (TT 378), Harsiese (TT 437), Padihorresne II (TT 490), Amenemes (TT 598), Takaput i Semetemhetef (TT 608).

L'altre grup el conformen les tombes amb superestructures de tovoth mig conservades, però sense la complexitat subterrània de les grans tombes de l'Assassif. Són construccions petites amb un pou profund que va a una o dues cambres funeràries, i no tenen inscripcions, cosa que les fa difícils de datar. Uns exemples són VI, VIII, XVI, XVIII-XXII, R i V.

³⁹⁵ El-SADEEK, *Twenty-six dynasty*, p. 175.

C. ALTRES NECRÒPOLIS

La zona que comprèn l'Alt Egipte presenta diversos jaciments on es poden localitzar vestigis d'antigues necròpolis d'època saïta. La majoria estan saquejades i destrossades. D'algunes només en tenim poques mencions, i la troballa d'alguna estela o sarcòfag. Un exemple d'aquesta conservació deficient és a Heracleòpolis Magna i Abusir el-Meleq, necròpolis molt pobres i en males condicions.

Geogràficament, i de nord a sud, ens trobem les següents necròpolis:

a. Tuna el-Guebel

Al nord de les cases de Tuna el-Guebel, a 6 km al nord de la tomba de Petosiris, es van localitzar uns pous³⁹⁶ excavats en una penya, un dels quals era l'accés a unes tombes hipogees. Totes aquestes sepultures es trobaven saquejades i en un estat lamentable de conservació. El pou desembocava en un passadís curt que menava cap a la cambra funerària, amb un sostre lleugerament de volta. A l'interior es va poder recuperar un sarcòfag de pedra calcària d'un funcionari anomenat Amasis,³⁹⁷ escriba de l'estable, datat d'acord amb la tipologia com de final d'època saïta. El mateix Saif va localitzar en una altra necròpolis, a 3 km de la tomba de Petosiris, una tomba de pou amb un gran passadís que conduïa a la cambra de volta. Aquí s'hi va enterrar un personatge del qual se'n va localitzar el sarcòfag anepigràfic de granit negre.

b. El-Hiba

La zona³⁹⁸ entre el Nil i la muntanya rocosa va ser utilitzada com a necròpolis en direcció nord-sud durant diverses èpoques (**fig. 95**). Aquesta necròpolis³⁹⁹ està formada per tombes en forma de fosses o pous excavats a la roca, en un monticle al sud-est de la ciutat o dins el mur de tanca. L'accés a la subestructura (ja que la superestructura no està conservada) es fa mitjançant un pou quadrangular tallat a la roca i construït en part. Aquestes tombes poden ser individuals, amb una habitació; o familiars amb molts sarcòfags. Sobre la

³⁹⁶ SAIF, *ASAE*, XXVIII, p. 61-65.

³⁹⁷ GABRA, *ASAE*, XXVIII, p. 66-79.

³⁹⁸ KAMAL, *ASAE*, II, p. 89-91.

³⁹⁹ PARIBENI, *Aegyptus*, 15, p. 385-404.

porta d'ingrés d'una de les tombes, al fons del pou, hi ha esculpit un emblema que representa el disc solar entre dos ureus que encara conserva una mica de vermell.⁴⁰⁰ La necròpolis va ser saquejada ja durant l'antiguitat, en època romana.

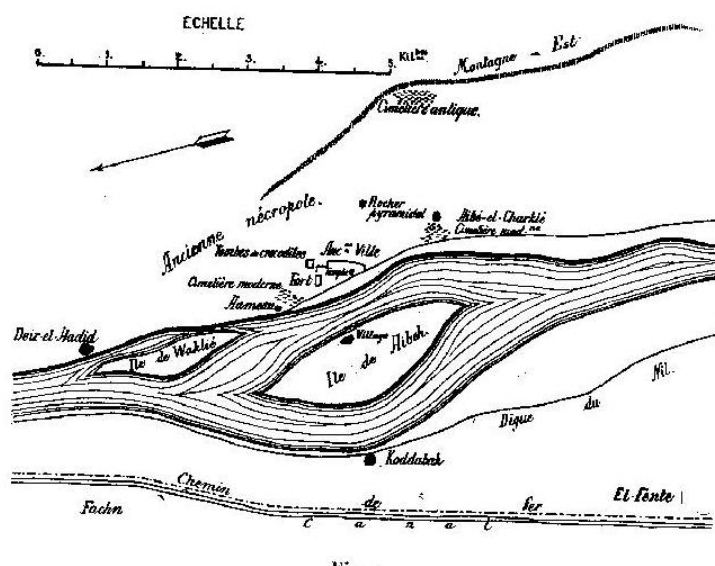

Fig. 95: Mapa de la zona d'el-Hiba.

c. Beni Hasan

A la carretera que surt de la ciutat i va cap el desert, a 20 m de l'actual ciutat de Beni Hasan es localitzà, el 1924,⁴⁰¹ una tomba de pedra a la base del penyasegat on es van enterrar els nomarques de l'Imperi Mitjà. En aquest indret hi ha cambres d'enterrament tallades al penyasegat o pous, alguns d'ells reaprofitats. L'inspector de la zona de Minia va examinar el lloc i va observar una cambra de pedra coberta per sis lloses de pedra calcària (**fig. 96**), fet que el va portar a pensar, erròniament, que la sepultura es trobava intacta.

Les dimensions d'aquesta cambra d'enterrament eren d'1,85 m de llargada, una amplada de 0,47 m i 0,65 m d'alçària en direcció est-oest, i contenia dues inhumacions masculines amb cartonatges i sarcòfags antropomorfs de fusta.⁴⁰² El terra de la cambra era de sorra, pavimentat amb

⁴⁰⁰ Tot i això, Paribeni dubta en adjudicar-la a l'època saïta, època persa o fins i tot posterior.

⁴⁰¹ ENGELBACH, *ASAE*, XXIV, p. 159-160.

⁴⁰² Per l'estructura de la tomba i per la troballa de sarcòfags de fusta antropomorfs, molt freqüents durant la dinastia XXVI, Engelbach va atribuir aquest enterrament a l'època saïta, tot i que el fet d'estar violada no ens permet assegurar-ne la datació.

lloses de pedra unides amb un morter de color rosat, el mateix utilitzat en els carreus de les parets de 15 cm de gruix.

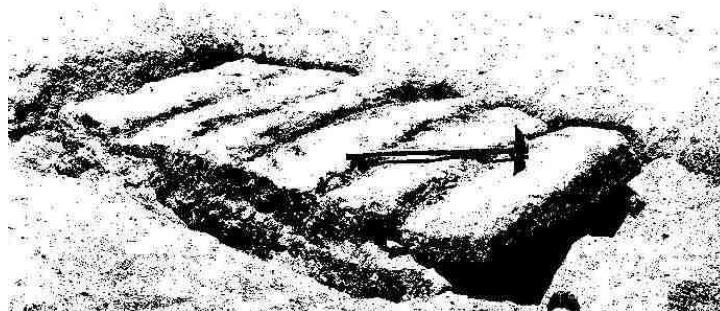

Fig. 96: Sostre de la cambra funerària.

d. Xaruna

Al marge oriental del Nil, a 60 quilòmetres al nord de Minia,⁴⁰³ se situa la moderna Xaruna, antiga Al-Kom Al-Ahmar. Les restes localitzades comprenen una església, tombes de l'Imperi Antic i una necròpolis saïta que es va començar a excavar en la campanya de 1985 (**fig. 97**). Entre els vestigis desenterrats hi ha, almenys, les restes de la superestructura d'un pou,⁴⁰⁴ tot i que no se n'ha pogut determinar la tipologia. Aquests vestigis es corresponen amb la mamposteria de la boca del pou en dimensions i gruix dels murs.

La tomba inacabada, anomenada S 14, és un gran pou funerari situat prop del punt més alt del turó de la necròpolis, amb una tipologia molt semblant a la de les grans tombes subterrànies de l'època saïta (les mal anomenades tombes perses) de Saqqara. A més del gran pou que condueix a la cambra funerària, en el primer intent es va descobrir el pou secundari de 13,50 m de profunditat. Malgrat això, no hi ha cap connexió interna entre el pou principal i el pou secundari, a través de la qual la sorra del pou principal passés a l'auxiliar en obrir-se la cambra del sarcòfag del pou secundari com a mesura de seguretat. La cambra funerària no està tapiada amb pedres de bloqueig, però el passatge d'un m d'alçària, estava ple de pedres fins a mitja altura. A l'interior es va localitzar el sarcòfag, tancat i buit, i es va observar un petit forat excavat pels lladres de tombes a la coberta interna, massa petit per poder-ne extreure una mòmia. El fet de la localització al cim del turó de la necròpolis, les grans

⁴⁰³ HUBER, *Proceedings 7th*, p. 575-582.

⁴⁰⁴ SCHENKEL, *Problems and priorities*, p. 169.

dimensions que tenia i el fet que no hi hagués cap difunt, van fer que els arqueòlegs pensessin que era un cenotafi d'Osiris.⁴⁰⁵ Posteriorment, la tomba R22, amb unes escales de sortida majestoses, va ser considerada la veritable tomba d'Osiris.

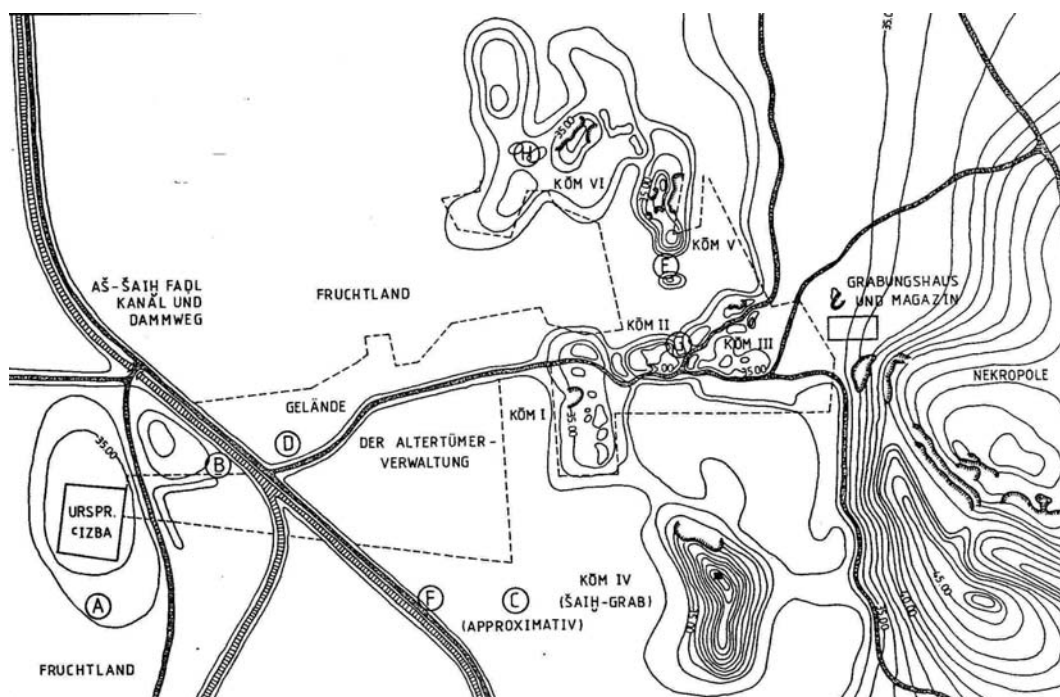

Fig. 97: Mapa de Xaruna.

e. Nag el-Hassaia

A 12 km al sud d'Edfu,⁴⁰⁶ a la vessant d'un turó prop del Nil es troba una necròpolis⁴⁰⁷ de Baixa Època, amb algunes tombes⁴⁰⁸ anepigràfiques. La més important i la més antiga és la de Khonsuirdis (⊕ | ⦿), governador de l'Alt Egipte en època de Psammètic I⁴⁰⁹ i alcalde d'Assuan, fill de Patxenfy, que té una tomba a l'Assassif (TT 128).⁴¹⁰ No es menciona a les primeres excavacions de 1884. La decoració interior de la tomba presenta el difunt davant la taula d'ofrenes, acompanyat de la seva esposa i de textos funeraris.

⁴⁰⁵ GESTERMANN, at alii, *GM*, 98, p. 36-39.

⁴⁰⁶ YOYOTTE, *Kemi*, 12, p. 93-96.

⁴⁰⁷ De MEULENAERE, *MDAIK*, 25, p. 90-97.

⁴⁰⁸ LECLANT, *Orientalia*, 44, p. 216-219.

⁴⁰⁹ La datació es realitza a partir d'una estela localitzada que està de moda a finals de la dinastia XXV i començaments de la dinastia XXVI.

⁴¹⁰ YOYOTTE, *BIFAO*, 54, p. 83-115.

f. Qubbet el-Hawa

Algunes tombes⁴¹¹ s'adjudiquen a la dinastia XXVI tot i que són reutilitzacions de tombes més antigues. Un exemple el tenim a la tomba que és al nord-est de la vessant⁴¹² de Qubbet el-Hawa, sobre el convent copte de Sant Jordi. Aquesta tomba, excavada a començament del segle XX, s'ha anomenat T21. L'estructura de la tomba, excavada a la roca, consta d'un vestíbul que mena cap a un passadís inclinat i desemboca en una petita cambra funerària amb dos enterraments, un d'un home i l'altre d'una dona.

⁴¹¹ ELIAS, *JARCE*, 33, p. 105-122.

⁴¹² CECIL, *ASAE*, IV, p. 51-73.

3. OASIS

El territori que envolta la terra fèrtil d'Egipte, *Kmt*, és desèrtic. A banda i banda de la franja que rega el Nil hi ha el desert oriental (més muntanyós) i el desert libi o occidental (més àrid). Des d'època faraònica, aquests territoris van ser habitats per grups que aprofitaven els oasis, espais verds que neixen per un aflorament d'aigua subterrània. Per a les poblacions nòmades del desert eren el punt on abastir-se i refugiar-se. Des de l'Imperi Antic i fins època hel·lenística van fer el paper de casernes militars i centres caravaners, perquè era un punt estratègic, també, per evitar que les poblacions estrangeres entressin en territori egipci. El faraó Amasis va comprendre la importància dels oasis,⁴¹³ en especial del de Bahariya com a porta d'entrada des de l'oest, i va protegir la zona dels possibles atacs. Posteriorment, el millor aprofitament dels recursos aquífers els dotarà de gran importància.

Les notícies modernes que tenim dels oasis ens arriben per descripcions de Frederic Cailliaud,⁴¹⁴ o d'aventurers com Vershow, que visita l'oasi de Bahariya i les tombes subterrànies de Bawiti el 1876. Però és l'arqueòleg egipci Ahmed Fakhry qui identifica les tombes i contribueix així a estudiar-les.

De tots els oasis d'Egipte, els més importants estan situats al desert occidental, i són: Bahariya, Dakhla, Farafra, Kharga i Siwa. Aquests espais plens de vida en un entorn molt difícil van ser habitats en època faraònica i, posteriorment, però només tres dels quals (Bahariya, Farafra i Siwa) conserven vestigis funeraris d'època saïta.⁴¹⁵

A. SIWA

L'oasi de Siwa, per la situació geogràfica on és, va viure més al marge de la influència egípcia i més en contacte amb els libis.⁴¹⁶ Tot i la importància des de l'Imperi Nou de l'oracle d'Amon, no és fins a la dinastia XXVI que s'estableix una relació més directa amb els faraons. No obstant, els

⁴¹³ AUFRERE et alii, *L'Égypte restituée*, II, p. 82.

⁴¹⁴ CAILLIAUD, *Voyage à Meroé*, I, p. 144-194.

⁴¹⁵ Ens referim a tombes de nova construcció i no reutilitzades.

⁴¹⁶ AUFRERE et alii, *L'Égypte restituée*, II, p. 145-148.

governadors de l'oasi continuen essent successors dels antics caps libis. En aquesta època, la ruta caravanera entre l'Àfrica Central i el Mediterrani passava per Siwa fins la vall del Nil per un cantó i la colònia grega de Cirene per l'altre.

Les ruïnes de la necròpolis⁴¹⁷ es troben a 1,5 km al nord-est de la moderna ciutat de Siwa, en un monticle de pedra calcària anomenat Djebel el-Mawta. Les tombes, estructurades en tres terrasses, pertanyen a èpoques diverses, i han estat saquejades, per la qual cosa no han aportat gran quantitat de material.

La tipologia de les tombes és variada: en general són senzills hipogeus excavats a la roca amb una o dues cambres, tot i que algunes són més grans, amb decoració arquitectònica en forma de columnes.

La tomba més gran de la necròpolis,⁴¹⁸ i a la vegada la més antiga, és la de Niperpatot (𓂏𓂛𓂏), anomenat també Padjehuty o Pernypadjehuty, un profeta d'Osiris, escriba dels documents divins i sacerdot uab de la dinastia XXVI. A la fi del segle XIX A. White va visitar l'oasi i va fer fotografies de la tomba, que es localitza a la terrassa mitjana, amb l'entrada cap al nord (**fig. 98**).

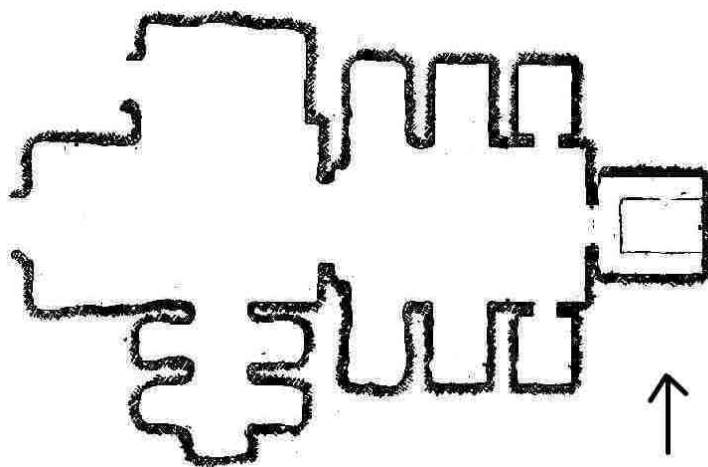

Fig. 98: Planta de la tomba de Niperpatot.

L'entrada de la tomba⁴¹⁹ dona a un pati amb unes dimensions de 5 m per 2,50 m, on s'ha excavat una tomba annexa. Seguidament s'accedeix a una avantcambra gairebé quadrada, amb unes dimensions de 4,30 m per 5 m,

⁴¹⁷ FAKHRY, *ASAE*, XL, p. 779-792.

⁴¹⁸ AUFRERE et alii, *L'Égypte restituée*, II, p. 160-161.

⁴¹⁹ FAKHRY, *Siwa*, p. 179-182.

subdividida en sis capelles⁴²⁰ laterals repartides simètricament respecte a l'eix central. Al fons de l'avantcambra hi ha la cambra funerària, de dimensions reduïdes (1,80 m i 1,50 m), seguint l'eix de la tomba i l'única cambra decorada.

Tal com és freqüent en les tombes d'aquest període, la cambra funerària conté un sarcòfag tallat al terra amb la mòmia a l'interior. La decoració de l'habitació funerària és molt senzilla, ja que presenta escenes pintades de color vermell fetes amb molta rapidesa. El programa decoratiu mostra el difunt acompanyat de divinitats de caire funerari, entre les quals hi ha Osiris. Entre les divinitats que acompanyen el difunt no apareix el déu Amon, fet que no és estrany, tenint en compte que el culte a aquest déu tebà a la zona dels oasis no comença fins ja avançada l'època saïta.

B. FARAFRA

L'oasi de Farafra,⁴²¹ anomenat en època faraònica com “el país de les Vaques”, estava governat des de finals de l'Imperi Antic per un funcionari egipci que no habitava aquelles contrades. Hi ha pocs vestigis arqueològics posteriors a l'època neolítica, i fins l'arribada del cristianisme no s'hi observen grans construccions.

La informació de què es disposa sobre les tombes saïtes de l'oasi de Farafra es limiten a la menció que en fa Cailliaud el 1820 i Ahmed Fakry.⁴²² Estan localitzades prop de Ayn Jallaw i prop de Qasr el-Farafra. La necròpolis consta de tombes anepigràfiques (fet que dificulta l'adscripció a un regnat d'un faraó concret) tallades a la roca amb més d'una cambra funerària, inacabades i de dimensions reduïdes.

C. BAHARIYA

L'oasi de Bahariya és anomenat en els documents hel·lenístics com a “l'oasi d'Oxirrinc”.⁴²³ A partir de la dinastia XXVI, soldats i oficials són enviats a

⁴²⁰ La funció de les sis cambres anepigràfiques era poder allotjar l'aixovar funerari, tant el d'ell com el de l'esposa.

⁴²¹ AUFRERE et alii, *L'Égypte restituée*, II, p. 140-142.

⁴²² FAKHRY, *ASAE*, XXXVIII, p. 431-434.

⁴²³ AUFRERE et alii, *L'Égypte restituée*, II, p. 125-129.

aquest oasi a viure-hi, tot i que es governa des d'Abidos. La prosperitat que es viu, gràcies als camps conreats i a l'augment de població, queda reflectida en la proliferació de tombes. Les inscripcions confirmen l'origen libi de les famílies egiptitzades que han mantingut els oasis en l'ordre faraònic durant dos segles.

La necròpolis saïta és en dos indrets: Qarat es-Subi (Xeikh Soby) i Qarat Qasr Salim, que era la localitat destacada en època saïta i que conduïa cap a l'est a Oxirrinc.

A Xeikh Soby s'han localitzat fins ara vuit tombes: quatre són anepigràfiques i les altres pertanyen a diferents personatges importants de la zona:

- Padixtar: primer profeta de Khonsu i Horus del regnat d'Àpries.
- Tjaty: profeta de Khonsu, net de Padixtar.
- Taneferbastis: esposa de Tjaty, la seva tomba està inacabada.
- Fakhry⁴²⁴ deia que el temple d'Amasis era la tomba-capella de Djedkhonsuefankh, governador de Bahariya en temps d'Amasis i nét de Padixtar. La tomba real de Djedkhonsuefankh, que no s'havia localitzat, ha estat descoberta per Zahi Hawass.

A Qarat Qasr Salim (**fig. 99**) trobem dues tombes importants: la de Djedamonefankh, comerciant en temps d'Amasis i la de Banentiu, fill de Djedamonefankh.

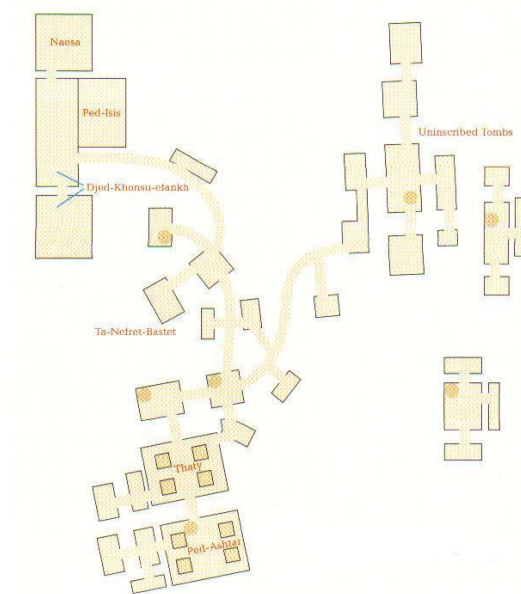

Fig. 99: Mapa de les tombes de Qarat Qasr Salim.

⁴²⁴ FAKHRY, *Bahriya and Farafra*, p. 132-136.

a. Xeikh Soby

La zona de Xeikh Soby mostra un complex funerari on les tombes es comuniquen les unes amb les altres. La més antiga és la de Padixtar, que connecta per un forat de la paret nord amb la tomba de Tjaty, sacerdot de Khonsu i nét seu. Al nord de la de Tjaty es localitzen les cambres funeràries de la seva dona, Taneferbastis i més al nord la tomba de Djedkhonsuefankh. Totes estan excavades a la roca, amb parets arrodonides i reutilitzades en època romana. De la decoració destaca el fet que mostra trets de l'origen estranger dels seus habitants. Les dones van vestides a l'estil grec o fenici, i fins i tot Taneferbastis té la pell rosa i els ulls negres, a diferència de les dones egípcies que tenen la pell groga.

a.1. Padixtar

El gran sacerdot de Khonsu i sacerdot d'Horus durant el regnat del faraó Àpries va ser Padixtar.⁴²⁵ El seu pare era Harkhebi, i tenia els mateixos títols que ell. L'origen de la família de Padixtar és libi,⁴²⁶ quan a la dinastia XXII van ocupar aquesta zona, tal com es comprova pel seu nom, que vol dir “regal d'Ixtar”.

La superestructura amb la capella no s'ha conservat, i només resta la subestructura amb les cambres funeràries (**fig. 100**). S'hi arriba per un pou de 5,20 m excavat a la roca, que mena a una sala rectangular amb quatre pilars quadrangulars i sostre de volta que era la cambra funerària, perquè s'hi va localitzar el sarcòfag del propietari entre els pilars. Obre al sud a una avantcambra enfonsada i dues criptes amb sostre de volta amb altres sarcòfags d'època romana perquè va ser saquejada i reutilitzada en aquesta època, i per això les pintures es troben en males condicions.

El programa decoratiu mostra els pilars decorats amb divinitats i les insígnies que les identifiquen i textos relacionats amb fórmules funeràries. El sostre de volta d'algunes cambres està pintat amb les hores del dia i de la nit (*Duat*). Els murs interiors es decoren amb escenes de la Psicostàsia i les hores del dia i de la nit. A la sala interior, Padixtar i la seva esposa adoren divinitats, entre les quals hi ha Osiris amb la corona atef, perruca llarga i faldellí llarg, i li

⁴²⁵ FAKHRY, *ASAE*, XL, p. 856-860.

⁴²⁶ AUFRERE et alii, *L'Égypte restituée*, II, p. 135.

ofereixen maat. Aquesta cambra presenta un sostre de volta i probablement era la cambra del difunt, tot i que el sarcòfag es va localitzar en un altre indret de la tomba.

Tot i que el programa decoratiu mostra escenes comunes d'aquesta època, hi ha alguns temes que presenten novetats:

- Les ànimes de Pe i Nekhen en versions anteriors eren sis, tres per cada capital. A la tomba de Padixtar són dues per cada ciutat.
- Els noms de les ànimes de Pe i Nekhen són els dels fills d'Horus: Amset, Hapi, Duamutef i Qebsenuf.
- Els noms dels déus de l'Ogdòada són diferents: Amon i Amaunet són substituïts per Nun i Naunet.
- En lloc d'Isis i Neftis apareixen com a ploraneres divines Uadjet i Meret.⁴²⁷

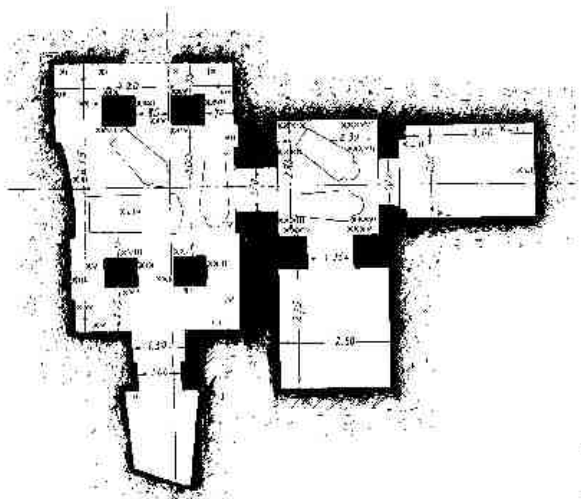

Fig. 100: Planta de la tomba de Padixtar.

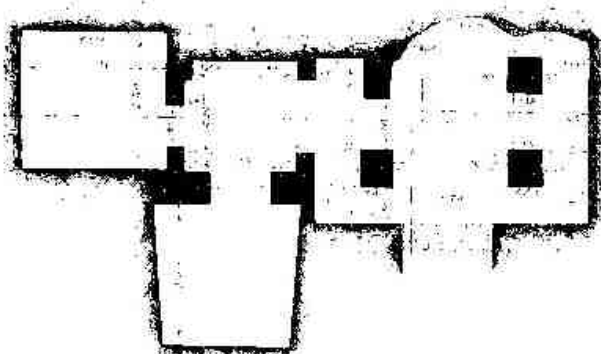

Fig. 101: Planta de la tomba de Tjaty.

a.2. Tjaty

La tomba de Tjaty,⁴²⁸ profeta de Khonsu i herald d'Amon, es va construir prop de la del seu avi, i va haver de canviar-ne el disseny perquè topava amb la tomba del seu avi Padixtar.

A la subestructura (**fig. 101**) s'accedeix per un pou que va a parar directament a l'avantcambra que constava de quatre pilars, però es va

⁴²⁷ Aquesta deessa, contrapartida femenina del déu de la inundació Hapi, apareix a les tombes dels oasis per la relació que té amb l'aigua, tan necessària en aquestes contrades.

⁴²⁸ AUFRERE et alii, *L'Égypte restituée*, II, p. 135.

modificar en adjuntar-s'hi un pseudopilar que no es desenganxa de la paret.⁴²⁹ Seguidament entrem a tres cambres (una era la cambra funerària) reutilitzada en època romana.

El programa decoratiu inclou inscripcions i decoració pictòrica a la sala de pilars. El pilar nord-oest té una representació de Taneferbastis, l'esposa de Tjaty i la filla vestides com a l'estil grec o fenici. El fet que Taneferbastis es pinti amb la pell rosa i els ulls negres, reforça la idea de la procedència estrangera de molts dels habitants de l'oasi.

Al pilar nord-est es representa a Tjaty assegut com Osiris⁴³⁰ i al davant l'emblema d'Horus, Upuaut i Tot. La resta de decoració inclou escenes religioses extretes del *Llibre dels Morts*, la Psicostàsia i les ànimes de Pe i Nekhen i escenes de purificació ritual, amb Tot i Horus purificant el cos del difunt.

La segona sala presenta escenes del món d'ultratomba amb divinitats que apareixen en vinyetes del *Llibre dels Morts* i als murs i sarcòfags dels faraons de l'Imperi Nou en endavant.

La decoració de la cambra d'enterrament no s'ha conservat totalment. Del que s'ha preservat destaquem les escenes on apareix Osiris en un cadafal amb les deesses Isis i Nefthis. S'ha de destacar la decoració del sostre, en part pintat amb elements geomètrics i els habituals voltors amb estels de cinc puntes. Les altres habitacions subsidiàries presenten problemes de conservació del sostre i no hi queden restes de pintura.

a.3. Taneferbastis

La dona de Tjaty, Taneferbastis, tenia la tomba inacabada a uns metres per sota la tomba d'ell. És la més petita i inacabada, tot i que es pot observar que tenia una cambra funerària tapada amb un sostre de volta i gairebé sense decorar.

a.4. Djedkhonsuefankh

⁴²⁹ Les irregularitats en l'arquitectura de la tomba es deuen a la proximitat de la tomba de Padixtar.

⁴³⁰ Aquesta representació com a Osiris estava reservada als reis.

Dins la tomba de Taneferbastis⁴³¹ hi havia un forat que comunicava amb una cambra amb sostre de volta, decorada amb escenes del *Llibre dels Morts*. Era la tomba de Djedkhonsuefankh, governador de Bahariya en època d'Amasis i Àpries. Com les altres tombes properes, està excavada a la roca i el sostre es va construir amb blocs de pedra calcària. L'entrada, situada al sud, dóna a una habitació amb sostre de volta que mena a un passadís al sud, cap a la cambra funerària. Les parets estan cobertes d'una capa de guix amb escenes tallades i pintades. El sarcòfag estava encaixat en un forat enmig de la cambra.

a.5. Nesa

Al nord de la tomba de Djedkhonsuefankh hi ha un pou tapat amb blocs de pedra calcària que porta a més tombes. Al costat d'aquesta tomba hi ha la cambra funerària de Nesa, esposa seva. L'entrada es troba al nord, amb la cambra funerària amb sostre de volta format per blocs de pedra calcària. També es va localitzar una habitació interior per dipositar l'aixovar funerari. Tal com es va trobar a la tomba del seu marit, els murs estaven coberts per una capa de guix i pintat. Al mig de la cambra funerària hi ha un forat per dipositar el sarcòfag (**fig. 102**).

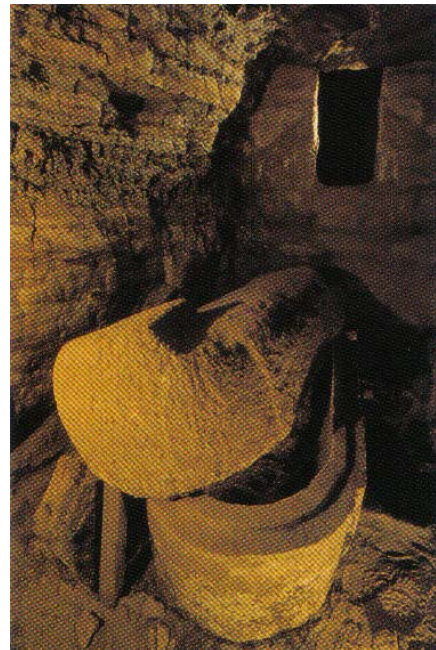

Fig. 102: Sarcòfag de Nesa.

a.6. Padiese

A la paret del nord-est de la tomba de Djedkhonsuefankh hi ha una porta (**fig. 103**) que condueix a una cambra funerària amb sarcòfag, que era la tomba del seu pare, Padiese. S'assembla a la de Nesa perquè consta d'una cambra funerària i una habitació interior. La cambra d'enterrament té planta rectangular excavada a la roca i coberta amb blocs de pedra calcària. Fakhry creia que

⁴³¹ HAWASS, *Secrets*, p. 232-239.

Padiese era governador, com el seu pare, però a la decoració apareix com a gran sacerdot d'Amon Re.

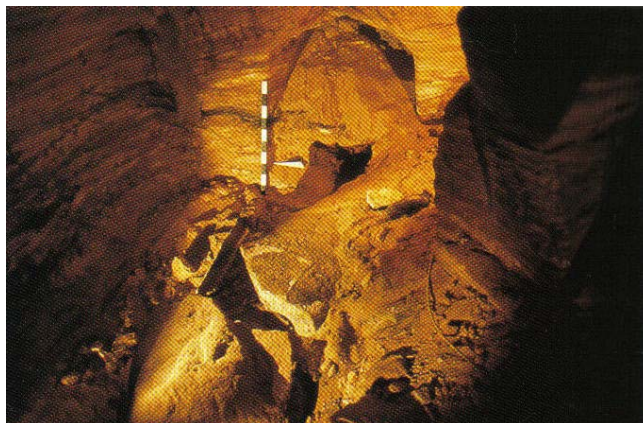

Fig. 103: Entrada a la cambra funerària de Padiese.

a.7. Altres tombes.

Al nord-est del complex funerari de Djedkhonsuefankh i els seus familiars Zahi Hawass va localitzar quatre tombes excavades a la roca, algunes de les quals estan connectades. Tot i que en el moment de la construcció estaven decorades, en l'actualitat gairebé no conserven cap inscripció. Les poques restes que queden de decoració i l'estructura amb un pou i diverses cambres funeràries permeten afirmar que pertanyen a la dinastia XXVI. Aquest fet es pot corroborar per la presència d'algun sarcòfag antropomorf de pedra de tipologia saïta, amb la mòmia a l'interior. Totes varen ser reutilitzades durant l'època romana i saquejades des de l'antiguitat fins als nostres dies.

b. Qarat Qasr Salim.

La tomba més antiga és de la dinastia XVIII i pertany a Amenhotep Huy, governador de Bahariya. Els seus descendents de la dinastia XXVI també s'enterraran aquí. Les tombes saïtes estan excavades a la roca, sense superestructura conservada, i s'hi accedeix mitjançant pous revestits amb guix, i els murs tenen una capa de guix pintat de color groc amb inscripcions i imatges.

b.1. Djedamonefankh

Aquesta tomba va ser descoberta el 1908 per Buckley, però no va ser fins l'arribada de Fakhry⁴³² que no va ser estudiada. No es mencionen títols de l'administració perquè era un comerciant, o terratinent, que va viure en època d'Amasis. A més, no té títols religiosos o oficials, ja que tots es trobaven en mans de la família de Djedkhonsuefankh. Però, tot i això, pel programa pictòric i el disseny arquitectònic de la tomba⁴³³, devia ser un personatge influent i important de l'oasi de Bahariya. Probablement Djedamonefankh es dedicava al conreu i a la comercialització del vi, producte molt important i font de riquesa en aquesta època.

No queden vestigis de la capella, i només queda la cambra funerària⁴³⁴ excavada a la roca a l'est del cim de Bawiti. A la subestructura (**fig. 104**) s'arriba per un pou de 4,95 m de profunditat situat al sud, i només hi ha una cambra que és la cambra funerària. L'entrada estava bloquejada per una llosa de pedra sorrenca. La cambra d'enterrament original tenia una planta quasi quadrada amb el terra més baix que el del pou. El sostre s'aguantava per quatre columnes tallades a la roca amb capitells papiriformes. Aquestes columnes són especials⁴³⁵ perquè estan pintades de color blanc, sense decorar, i no són pilars de base quadrada com a la majoria de tombes de l'oasi. Els murs interiors tenen una capa de guix i estan pintats de groc, amb set falses portes, de les quals sis en època romana van ser tallades per fer criptes i enterrar altres personatges.

El programa decoratiu presenta algunes curiositats, com és el fet de ser l'única tomba que té pintades columnes a les parets. Les dues que hi ha al centre del mur nord (amb capitell lotiforme el de l'esquerra i papiriforme el de la dreta) flanquegen el fill del promotor davant la taula d'ofrenes. Al centre del mur est hi ha una columna amb capitell papiriforme, i al centre del mur oest una columna amb capitell palmiforme. Com és habitual apareix la falsa porta amb el disc solar alat envoltada de la fórmula de les ofrenes a la paret nord. La resta d'escenes són de temàtica religiosa, extretes del *Llibre dels Morts*, amb la Psicostàsia, els quatre fills d'Horus, i a l'entrada de la cambra funerària una

⁴³² FAKHRY, *ASAE*, XXXVIII, p. 430.

⁴³³ FAKHRY, *Bahriya and Farafra*, p. 137-139.

⁴³⁴ AUFRÈRE et alii, *L'Égypte restituée*, II, p. 132-133.

⁴³⁵ HAWASS, *Valley of the golden*, p. 188-192.

purificació ritual, amb Tot i Horus. El sostre està decorat amb dotze voltors amb plomes a les urpes (representació de la deessa Nekhbet) i estels de cinc i sis puntes.

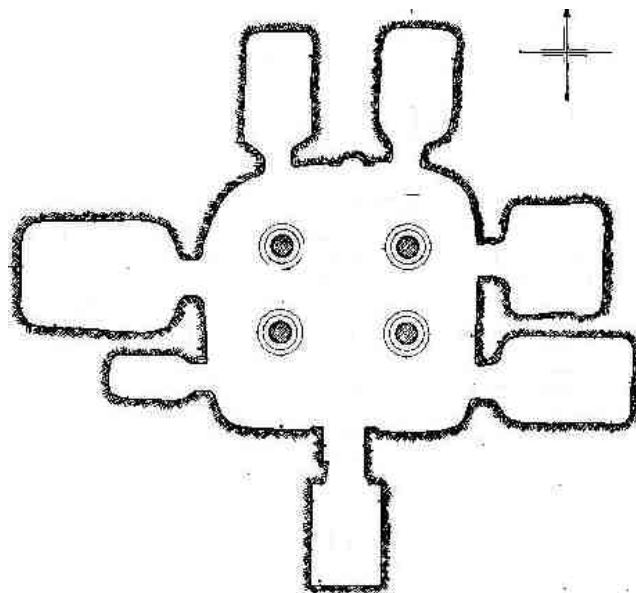

Fig. 104: Planta de la subestructura de la tomba de Djedamonefankh.

b.2. Banentiu

A 15 m a l'oest de la tomba de Djedamonefankh, que era el seu pare, i semblant en planta, es va construir la tomba de Banentiu, contemporani de Tjaty si es té en compte l'estil de la decoració. La grandària⁴³⁶ de la tomba és una indicació de la importància del personatge i de l'alt nivell econòmic.

No queden restes de la possible capella de la superestructura. La subestructura⁴³⁷ consta d'un pou quadrat de sis m de profunditat que dóna al nord, a una sala rectangular amb dues fileres de pilars quadrats i més enllà, tres cambres subsidiàries al nord, est i oest (**fig. 105**). Només la més septentrional té inscripcions. Les habitacions oriental i occidental van ser tallades a la roca, on hi havia unes falses portes, i es van reocupar en època romana com a tomba familiar, amb presència de sarcòfags.

El programa decoratiu mostra una sèrie d'aspectes a destacar:

⁴³⁶ FAKHRY, *ASAE*, XXXIX, p. 628-629.

⁴³⁷ AUFRERE et alii, *L'Égypte restituée*, II, p. 133-135.

- Hi ha escenes que mostren cultes locals a Khonsu-Tot, de gran veneració, ja que el difunt era profeta de Khonsu-Tot i tenia càrrecs religiosos delegats pel faraó.
- Banentiu era d'origen libi, i aquest poble adorava la lluna; d'aquí la importància al culte de Khonsu.
- Tot apareix en moltes escenes perquè s'adora aquí com a déu lunar. En aquesta zona la lluna és d'una importància cabdal per tal de mesurar el temps i per guiar-se a la nit.
- Nefertem té també un paper predominant.

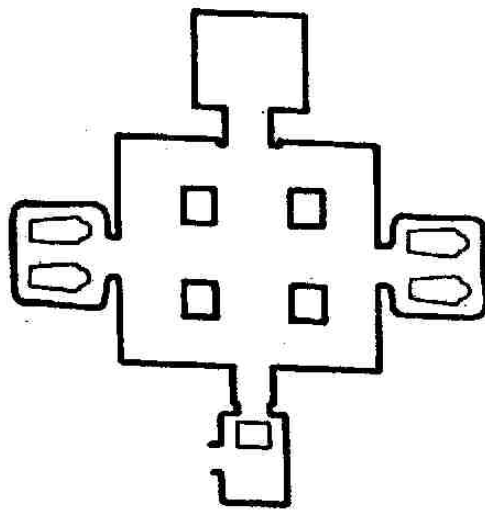

Fig. 105: Planta de la subestructura de la tomba de Banentiu.

Pel que fa a la resta de programa decoratiu, mostra les escenes de les parets de la sala de pilars i la sala septentrional. Els pilars quadrats només es troben pintats per un cantó, amb escenes de divinitats com Gueb, Nut, Xu i Tfenis entre d'altres. A la dreta de l'entrada d'aquesta sala de pilars apareix l'usuari principal amb Amon-Re, Horus i Anubis amb sis emblemes de divinitats, i a l'esquerra Banentiu acompanyat d'Anubis, Osiris, Isis i Horus.

A la paret est es va excavar una sala destinada a contenir algun enterrament. A la paret que es troba a la dreta de l'entrada hi ha una representació de la festa de Nefertem, amb cinc emblemes de déus i el símbol de Nefertem, estirat en una plataforma, flanquejat per Isis i Neftis amb ales desplegadas. A la paret de l'esquerra de la porta hi ha una escena d'embalsamament amb Osiris, Anubis, Isis i Neftis amb el bai de Banentiu. La

decoració més complexa es troba a la paret nord, amb dos registres. Hi ha una porta que condueix a una cambra d'enterrament. A la banda dreta de la porta trobem una escena del viatge nocturn, on Xu aixeca una plataforma amb Isis i Neftis que aguanten el creixent lunar amb Khonsu a l'interior i sis divinitats. Al registre inferior apareix l'Ogdòada amb déus amb cap de serps, quatre a cada cantó de Xu. A l'esquerra de la porta hi ha el viatge diürn, amb Xu aixecant una plataforma amb la barca del sol. Dins del disc solar hi ha Re Haractes en un tron i davant seu Sacmis. A la proa hi ha Horus, que protegeix dels perills amb altres divinitats, i l'Ogdòada, amb els déus amb cap de simi l'estan flanquejant. La decoració del mur occidental resta inacabada, amb Banentiu adorant vuit divinitats i el sostre està decorat amb una línia d'inscripcions

L'entrada a la cambra del nord, la veritable cambra funerària, està flanquejada per siluetes d'Horus a la dreta i Tot a l'esquerra de la porta fent libació per purificar el difunt. Els murs interiors mostren escenes de la Psicostàsia. A la dreta de l'entrada i en el registre superior ens trobem l'embalsamament del difunt i al registre inferior Neit, Anubis i Tot. A l'esquerra es troba el déu del desert Ha i Neit protegint l'entrada. Al mur nord Osiris i Isis són davant una taula d'ofrenes amb Amit a la Sala de la Veritat. Al mur est es representa la pesada del cor amb la balança i Tot, Horus, Anubis i Maat. Al mur occidental Banentiu apareix adorant Isis, Osiris i set divinitats. El sostre també està decorat amb inscripcions i escenes funeràries.